

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИИВ АКАДЕМИЯСИНИНГ АХБОРОТНОМАСИ

2010 йилдан нашр этила бошлаган

Йилда тўрт марта чиқади

2021 йил, 4 (51)-сон

Тахрир хайъати раиси

Хатамов Рустам Абдуганиевич, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси бошлиғи.

Тахрир хайъати раиси ўринбосарлари

Зиёдуллаев Музаффар Зиёдуллаевич, ИИВ Академияси бошлиянинг биринчи ўринбосари, юридик фанлар доктори, профессор.

Нигматов Руфтулло Олимджонович, ИИВ Академияси бошлиянинг илмий ва инновациялар бўйича ўринбосари, фалсафа доктори (PhD), доцент.

Тахрир хайъат аъзолари

Турсунов Ахтам Саломович, ИИВ Академияси жиноят-ижроия ҳукуқи кафедраси профессори, юридик фанлар доктори, профессор.

Исмаилов Исмаиддин, ИИВ Академияси ички ишлар органларининг маъмурий фаолияти кафедраси бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор.

Матчанов Алимджан Атабаевич, ИИВ Академияси ташкилий-штаб фаолияти кафедраси бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор.

Мамадалиев Шавкатбек Олмасбаевич, ИИВ Академияси ижтимоий фанлар кафедраси бошлиғи, фалсафа фанлари доктори, профессор.

Муродов Бахтиёржон Баходирович, ИИВ Академияси дастлабки тергов ва криминалистика кафедраси бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор.

Хамдамов Абдували Ахмедович, ИИВ Академияси тезкор-кидирув фаолияти кафедраси профессори, юридик фанлар доктори, профессор.

Қабуллов Рустам, ИИВ Академияси жиноят ҳукуқи кафедраси профессори, юридик фанлар доктори, профессор.

Саидов Баҳром Анварович, ИИВ Академияси ўқув-услубий бошқарма бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор.

Жавақова Каринэ Владимировна, ИИВ Академияси давлат-ҳуқуқий фанлар ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш кафедраси бошлиғи, фалсафа фанлари доктори, профессор.

Қулматов Шароф Асадович, ИИВ Академияси олий таълимдан кейинги таълим факультети бошлиғи, юридик фанлар доктори, профессор.

Қабиллов Шариф Рахимович, ИИВ Академияси Магистратура ҳуқуқий фанлар кафедраси профессори, иқтисод фанлари номзоди, профессор.

Джоробекова Арзыгул Мамаюнусовна, Қирғизистон Республикаси ИИВ Академияси бошлиғи ўринбосари, юридик фанлар доктори, профессор.

Мещеряков Владимир Алексеевич, Россия ИИВ Воронеж институти кафедра профессори, Россия давлат одил судлов университети Марказий филиали кафедра мудири, юридик фанлар доктори, профессор.

Кирвель Виталий Казимирович, Беларусь Республикаси Президенти ҳузуридаги бошқарув Академияси кафедра доценти, Литва криминалистлар жамияти аъзоси, юридик фанлар номзоди, доцент.

Қодиоров Қувонч Бекмуродович, ИИВ Академияси жиноят-ижроия ҳуқуқи кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори.

Сирлиев Бахтиёр Назарович, ИИВ Академияси тарбиявий-психологик фаолияти кафедраси бошлиғи, психология фанлари номзоди.

Хўжақулов Сиёвуш Бахтиёрович, ИИВ Академияси илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этиш бўлими бошлиғи, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.

Қодиоров Умиджон Абдимуратович, ИИВ Академияси Магистратура ҳуқуқий фанлар кафедраси бошлиғи, юридик фанлар номзоди, доцент.

Примов Фарход Абдужабборович, ИИВ Академияси илмий қотиби, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD).

Бош муҳаррир

Султонова Махсуда Эргашевна

Ушбу сон муҳаррирлари

И. В. Солохина, Н.Б. Абдурашитова

Дизайнер ва саҳифаловчи: Д. Р. Джалилов

Таъсисчи

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Ахборотнома Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 2009 йил 18 июнда қайд этилган. Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳнома № 0568.

Ахборотнома Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган (ОАК Раёсатининг 2013 йил 30 декабрдаги 201/3-сон қарори).

Таҳририят манзили:

100197, Тошкент шаҳри, Интизор кўчаси, 68.

Тел.: 71-265-23-56, 71-265-23-59.

@mail: axborotnoma akadmv.duz

Оригинал-макет Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Таҳририй-ноширлик бўлимида тайёрланди.

Мақолалар ҳар қандай усулда тўлиқ ёки қисман кўчириб босилганида “Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг ахборотномаси”дан олинганлиги кўрсатилиши шарт. Таҳририят ҳаглар муаллифлари билан ёзишмайди. Қўлёмаларга тақриз берилмайди ва улар қайтарилмайди. Муаллиф мақолада келтирилган далил ва маълумотлар учун шахсан жавобгар ҳисобланади.

Бичими 60×84 1/8. Нашр табағи 22,0. Офсет усулида босилди. Адади 50 нусха. SIGMA-PRINT” МЧЖ босма-хонасида чоп этилди. Тошкент шаҳар. Ч. Айтматов кўчаси 33-уй.

Баҳоси келишилган нархда.

Босишга рухсат этилди 18. 01. 2022 й.

Буюртма №

ISSN 2181-4872

© Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2021.

ВЕСТНИК АКАДЕМИИ МВД РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Издаётся с 2010 года

Выходит четыре раза в год

2021 год, № 4 (51)

Председатель редакционной коллегии

Хатамов Рустам Абдуганиевич, начальник Академии МВД Республики Узбекистан.

Заместители председателя редакционной коллегии

Зиёдуллаев Музаффар Зиёдуллаевич, первый заместитель начальника Академии МВД, доктор юридических наук, профессор.

Нигматов Руфтулло Олимджонович, заместитель начальника Академии МВД по науке и инновациям, доктор философии (PhD), доцент.

Редакционная коллегия

Турсунов Ахтам Саломович, профессор кафедры уголовно-исполнительного права Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Исмаилов Исамиддин, начальник кафедры административной деятельности органов внутренних дел Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Матчанов Алимджан Атабаевич, начальник кафедры организационно-штабной деятельности Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Мамадалиев Шавкатбек Олмасбаевич, начальник кафедры социально-гуманитарных дисциплин Академии МВД, доктор философских наук, профессор;

Муродов Бахтиёржон Баходирович, начальник кафедры предварительного следствия и криминалистики Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Хамдамов Абдували Ахмедович, профессор кафедры оперативно-розыскной деятельности Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Кабулов Рустам, профессор кафедры уголовного права Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Саидов Бахром Анварович, начальник учебно-методического управления Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Джавакова Каринэ Владимировна, начальник кафедры государственно-правовых дисциплин и обеспечения прав человека Академии МВД, доктор философских наук, профессор;

Кулматов Шароф Асадович, начальник факультета послевузовского образования Академии МВД, доктор юридических наук, профессор;

Кабиллов Шариф Рахимович, профессор кафедры правовых дисциплин Магистратуры Академии МВД, кандидат экономических наук, профессор;

Джоробекова Арзыгул Маманонусовна, заместитель начальника Академии МВД Республики Кыргызстан, доктор юридических наук, профессор;

Мешеряков Владимир Алексеевич, профессор кафедры Воронежского института МВД России, заведующий кафедрой Центрального филиала Российского государственного университета правосудия, доктор юридических наук, профессор;

Кирвель Виталий Казимирович, доцент кафедры Академии управления при Президенте Республики Беларусь, действительный член Литовского криминалистического общества, кандидат юридических наук, доцент;

Кодиров Кувонч Бекмуродович, доцент кафедры уголовно-исполнительного права Академии МВД, доктор философии по историческим наукам;

Сирлиев Бахтиёр Назарович, начальник кафедры воспитательно-психологической деятельности Академии МВД, кандидат психологических наук;

Хужакулов Сиёвуш Бахтиёрович, начальник отдела организации научно-исследовательской деятельности Академии МВД, доктор философии по юридическим наукам (PhD), доцент;

Кодиров Умиджон Абдимуратович, начальник кафедры правовых дисциплин магистратуры Академии МВД, кандидат юридических наук, доцент;

Примов Фарход Абдужабборович, учёный секретарь Академии МВД, доктор философии по юридическим наукам (PhD).

Главный редактор

Султанова Махсуда Эргашевна

Редакторы номера

И. В. Солохина, Н. Б. Абдурашитова

Дизайн и верстка Д. Р. Джалилов

Учредитель

Академия МВД Республики Узбекистан

Вестник зарегистрирован Узбекским агентством по печати и информации 18 июня 2009 г. Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 0568.

Вестник включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан для публикации основных научных результатов диссертаций (Решение Президиума ВАК №201/3 от 30 декабря 2013 г.).

Адрес редакции

100197, г. Ташкент, ул. Интизор, 68.

Тел.: 71-265-23-56, 71-265-23-59.

@mail: axborotnoma akadmvd.uz

Оригинал-макет подготовлен в Редакционно-издательском отделе Академии МВД Республики Узбекистан.

При перепечатке или воспроизведении любым способом полностью или частично ссылка на вестник “Узбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг ахборотномаси” обязательна.

Редакция не вступает в переписку с авторами писем, рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Автор несет личную ответственность за факты и сведения, приведенные в статье.

Формат 60×84 1/8. Уч.-изд.л. 22,0. Печать офсетная. Тираж 50 экз. Отпечатано в ООО “SIGMA-PRINT” г. Ташкент. ул. Ч. Айтматова 33.

Цена договорная.

Подписано в печать 18.01.2022 г.

Заказ № ISSN 2181-4872

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИИВ АКАДЕМИЯСИНИНГ АХБОРОТНОМАСИ

2010 йилдан нашр этила бошлаган

Йилда тўрт марта чиқади

2021 йил, 4 (51)-сон

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН – УЧИНЧИ РЕНЕССАНС

НОВЫЙ УЗБЕКИСТАН – ТРЕТИЙ РЕНЕССАНС

Нигматов Р. О. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – фуқаролик жамияти шаклланишининг мустаҳкам ҳуқуқий негизи.....	5
Мамадалиев Ш. О. Ренессанс – кашфиётлар демакдир.....	10
Тошқулов Ж. Конституция – Ўзбекистон Республикаси муҳофаази ва хавфсизлиги ҳуқуқий асосларининг таянч манбаи.....	14

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ. ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ПРАВОВЫЕ УЧЕНИЯ

Худойбердиев А. Қ. Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини эксперт-таҳлилий таъминлашнинг моҳияти.....	23
Дауменов Б. А. К Концепции оптимизации передачи несвойственных и дублирующих функций хокимиятов соответствующим ведомствам.....	28
Нишанбаева Н. Б. Ўзбекистонда замонавий сайлов тизими.....	34

КОНСТИТУЦИЙВИЙ ҲУҚУҚ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ. МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО. ФИНАНСОВОЕ И ТАМОЖЕННОЕ ПРАВО

Юлдашев Дж. Х. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансубликни аниқлаш амалиёти натижалари таҳлили.....	38
Сарабеков Х. Д. Аҳоли турмуш тарзи, ижтимоий муҳофазасини яхшилаш борасида секторлар фаолиятини янада такомиллаштириш – давр талаби.....	46
Джолдасова С. Д. Миграцияни тартибга солишда бандлик ва меҳнат органларининг тутган ўрни.....	56
Норбутаев Э. Х. Ички ишлар органлари томонидан лицензиялашни амалга оширишдаги вазифалар таҳлили.....	61
Дўстмуродов У. И. Ички ишлар органлари ходимлари томонидан қўлланиладиган жисмоний куч ишлатиш чораси маъмурий чеклаш чоралари тизимиди: ҳуқуқий табиати, процессуал жиҳатлари.....	70

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО. СЕМЕЙНОЕ ПРАВО. МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Холмуминов О. Ж. Ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар) ва уларнинг фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатлари.....	74
Баратов М., Кулдашев Н. Давлатнинг деликт муносабатлардаги иштироки муаммолари: такомил сари.....	80

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ. КРИМИНОЛОГИЯ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

УГОЛОВНОЕ ПРАВО. КРИМИНОЛОГИЯ. УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Хайдаров М. М. Озодликни чеклаш тариқасидаги жазонинг жиноий жазо тизимида тутган ўрни.....	90
Умирзаков Б. А. Вояга етмаганлар жиноятчилиги миқдор ва сифат кўрсаткичларининг хусусиятлари.....	95
Саидов О. Ч. Маҳкумларнинг жазо ўташни давом эттириш учун фуқароси бўлган давлатга топшириш асос ва шартлари.....	104
Исломов Б. Обстоятельства, смягчающие наказание по уголовному законодательству Федеративной Республики Германия (сравнительный анализ).....	113
Алматов С. З. Экстремизмга қарши курашиш – долзарб вазифа.....	122
Абдулхамидов А. А. Жиноят содир этган шахсга озодликдан маҳрум этиш жазоси тайинламай, жазолаш тизими.....	127
Матёзов Ш. О. Тақикланган экинларни етиштириш жиноятларига қарши курашишнинг назарий ва амалий жиҳатлари.....	130

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ. КРИМИНАЛИСТИКА, ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ҲУҚУҚ ВА ЭКСПЕРТИЗАСИ

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС. КРИМИНАЛИСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОЕ ПРАВО И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Каримов В. Жиноятчиликка қарши курашда замонавий техник қурималардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш масалалари.....	137
Махкамов Ж. М. Тезкор киритиш ва никобланган операция тадбирларини қонунчилик билан таъминлашдаги муаммолар.....	145

ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИ. ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ. ПРОБАЦИЯ ФАОЛИЯТИ

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ. ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОБАЦИИ

Қаршиев Ғ. С. Ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга ошириш	152
Давлетов Ў. М. Бола ҳуқуқлари ҳимояси: масала ва ечимлар.....	156

ФАН ВА ТАЪЛИМ

НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ

Юсубов Д. А. Ички ишлар органлари ходимларининг нуқт маданияти.....	161
Разаков Д. Х. Ўзбекистонда давлат, жамият ва шахс хавфсизлигини таъминлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишда ички ишлар органлари олдида турган вазифалар..	167
Батыров У. А. Ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг айрим масалалари.....	171
Қодиржонов К. К. Курсант ва тингловчиларнинг касбий фаолиятга тайёрлашда миллий кадриятларни аҳамияти.....	176

Р. О. Нигматов,
*ИИВ Академияси бошлигининг
илмий ва инновациялар бўйича
ўринбосари, фалсафа фанлари доктори, доцент*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИ – ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ МУСТАҲКАМ ҲУҚУҚИЙ НЕГИЗИ

Аннотация. Мақолада Конституция Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ҳуқуқий негизи бўлиб, у халқимизнинг инсон ҳуқуқларига содиқлигини, эзгулик ва бағрикенглик анъаналарига изчил риоя этишини ифодалаши каби асосий қонуниimizда ифодаланган эзгу ғоялар ҳақида фикр юритилади.

Таянч сўзлар: Конституция, қонун устуворлиги, давлат органи, фуқаролик жамияти, сўз эркинлиги, демократия, ҳуқуқий давлат.

Аннотация. В статье говорится о Конституции Узбекистана, являющейся правовой базой формирования правового государства и правового общества в нашей стране, а также положениях основного закона, в которых отражены верность принципам прав человека, соблюдение требований толерантности, мира и спокойствия.

Ключевые слова: Конституция, приоритет закона, государственный орган, гражданское общество, гласность, демократия, правовое государство.

Annotation. The article talks about the Constitution of Uzbekistan, which is the legal basis for the formation of a legal state and a legal society in our country, as well as the provisions of the basic law, which reflects loyalty to the principles of human rights, compliance with the requirements of tolerance, peace and tranquility.

Keywords: The Constitution, the priority of the law, the state body, civil society, transparency, democracy, the rule of law.

Мустақил юртимизнинг давлатчилик ва ҳуқуқий тараққиёти мустаҳкам ҳуқуқий негизга эга. Айнан Конституция халқимизнинг олий иродасини ўзида мужассамлаб, жамиятнинг илдам ривожланишини белгилаб берди. Асосий қонуниimiz давлатчилик, ҳуқуқ тизими ва қонунчилик борасида инсоният тўплаган энг илғор тажриба ва ғояларни ўзида мужассамлантирган, олий юридик кучга эга бўлган ҳужжат ҳисобланади. Демократия, инсон ҳуқуқлари, ҳокимиятларнинг тақсимланиши,

ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тўғрисидаги эзгу қоидалар ундан муносиб ўрин эгаллаган. Ўзбек халқининг кўп минг йиллик давлатчилик ва ҳуқуқий тараққиёти ютуқлари, унинг эрк, озодлик ва мустақиллик хусусидаги азалий орзу умидлари ўз аксини топган.

Конституция Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ҳуқуқий негизи бўлиб, у халқимизнинг инсон ҳуқуқларига содиқлигини, эзгулик ва бағрикенглик анъаналарига изчил

риоя этишини ифодалайди. У давлат ва жамият ҳаётининг ҳуқуқий пойдевори, мамлакатимизда қарор топган тинчлик, осойишталик ва миллатлараро тотувликнинг ишончли кафолатидир.

Конституциянинг асосий моҳиятини ифодаловчи энг муҳим жиҳатларидан яна бири унда инсон ва унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият сифатида эътироф этилганлигидир. Конституцияда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан кафолатланиши ва муҳофазаланиши белгиланган. Дарҳақиқат, Конституция Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун иқтисодий, сиёсий ҳамда ижтимоий-маданий ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлаб берган. Эътиборли жиҳати шундаки, Конституциямиз “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг барча муҳим қоидалари ва нормаларини ўз мазмунига тўла сингдирган.

Эркин тараққиётимизнинг ўтган бутун даври мобайнида Асосий қонуни-миз жамиятда амалга оширилаётган туб ислохотларнинг, мамлакатни модернизация этишнинг мустаҳкам қонуний замини бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, “Конституциямизнинг қоида ва тамойилларидан келиб чиқиб, биз бундан тўрт йил олдин Ҳаракатлар стратегиясини қабул қилдик ҳамда кенг қўламли ва шиддатли демократик ислохотларни бошладик. Уларнинг ҳуқуқий асосини Конституциямизга 7 марта киритилган ўзгартиришлар, қабул қилинган 5 та кодекс ва 250 га яқин қонунлар ташкил этмоқда”[1].

Асосий қонунимиз ўз ички салоҳиятига кўра фуқаролик жамияти инфратузилмасини қарор топтириш учун ҳуқуқий пойдевор вазифасини ўтади. Шунга асосланиб таъкидлаш мумкинки, Конституция фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари,

сиёсий шакли, ҳуқуқий маданияти ва маънавий устунлари вужудга келиши ҳамда ривожланишига тўла-тўқис хизмат қилади.

Эркин фуқаролик жамиятини қарор топтириш Ўзбекистон халқининг улуғвор мақсадларидан биридир. Конституциянинг мазмун ва моҳиятидан шу нарса қатъий аёнки, мамлакатимизда шакллантирилаётган жамият демократия ва адолат тамойилларига таянувчи эркин инсонлар жамияти бўлади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримов шундай деган эди: “Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга бўйсуниб бир вақтнинг ўзида амал қилади”[2].

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳар бир инсоннинг эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга қаратилган. Конституция инсонни энг катта бойлик сифатида алоҳида кўрсатгани ҳолда фуқаро, жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг оқилона, ҳуқуқий ҳал этилишини сиёсий жиҳатдан расмийлаштиради. Ушбу қоида эса тўғридан-тўғри шахснинг давлат билан ўзаро муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Ушбу муносабатларда “шахснинг ҳуқуқий мақоми” деган тушунчани илмий жиҳатдан мустаҳкамлаб олиш имкониятини яратади.

Илм-фанда муҳим ҳуқуқий категория сифатида “шахснинг ҳуқуқий мақоми” тушунчаси кўп қўлланилишига қарамай, унинг мазмуни ҳамда функциялари бўйича ягона фикр-мулоҳаза мавжуд

эмас. Ушбу атама шахснинг ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни ва мавқеини, унинг давлат ҳамда бошқа шахсларга нисбатан ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди.

Қолаверса, “ҳуқуқий мақом” ва “ҳуқуқий ҳолат” категорияларининг ўзаро муносабатлари юзасидан олимларнинг ягона қарашда эмаслиги ҳам ўрганилаётган тушунчанинг мазмунини янада мураккаблаштиради. Бу борада назарияда қуйидаги уч хил ёндашувни кузатиш мумкин:

биринчиси, ушбу ёндашув доирасида “ҳуқуқий мақом” ва “ҳуқуқий ҳолат” тушунчалари бир-биридан фарқланади ҳамда бутун ва қисм сифатида изоҳланади. Профессор Н. В. Витрукнинг фикрига кўра, ушбу икки атамани икки мустақил категория, деб тан олиш ҳамда “ҳуқуқий ҳолат”ни кенг маънода (шахс ҳуқуқий мақомининг барча элементларини очиб берувчи умумлаштирувчи категория сифатида); “ҳуқуқий мақом”ни эса тор маънода тушуниш лозим [3];

иккинчиси, ушбу ёндашув ҳам дастлабки ёндашувга бироз ўхшаш, бироқ унда шахс ҳуқуқий мақоми тушунчасининг негизи (асоси) фақатгина ҳуқуқ ва мажбуриятларга асосланиши илгари сурилади. Жумладан, рус олими Г. В. Мальцев бу ҳақда: “ҳуқуқ ва мажбуриятлар тизими – ҳуқуқ соҳасининг ўзаги, марказидир ва унда асосий ҳуқуқий муаммоларни ҳал этиш калити ётади”, – дейди [4]. Е. А. Лукашева эса мазкур фикрга қўшилган ҳолда, фуқаролик, умумий ҳуқуқдорлик, юридик жавобгарлик ва кафолатлар тизимини шахснинг ҳуқуқий мақоми тизимида иккинчи даражали элемент сифатида эътироф этади [5];

учинчи ёндашув шахснинг “ҳуқуқий мақоми” ва “ҳуқуқий ҳолати” тушунчалари моҳиятини айнан деб тан олиш ҳамда шахс ҳуқуқий ҳолатининг юридик тузилишидаги асосий ва қўшимча таркибий элементлари

ўртасида жиддий тафовут мавжуд эмаслигини эътироф этишга асосланади. Жумладан, Н. И. Матузов ўрганилаётган категорияларнинг этимологик жиҳатини инобатга олиб, олимлар томонидан илгари сурилган шахснинг “ҳуқуқий мақоми” ва “ҳуқуқий ҳолати” тушунчаларини фарқлаш лозимлиги ҳақидаги таклифларни асоссиз, деб ҳисобланган ҳолда, ушбу атамаларни юридик жиҳатдан икки маънода қўллаш учун ҳеч қандай назарий ёки амалий эҳтиёж мавжуд эмаслигини таъкидлайди [6]. Д. М. Миразов, И. Т. Тультеев ва Г. С. Тастанбекова каби олимлар ҳам “шахс (фуқаро)нинг ҳуқуқий мақоми” остида уларнинг жамият ва давлатда Конституция ҳамда қонунлар билан мустаҳкамланган ҳуқуқий ҳолатини тушунадилар [7].

Э. Т. Хожиев, Г. С. Исмаилова ва М. А. Рахимоваларнинг қарашларида [8], “мақом” ижтимоий маънода: 1) шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайдиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуи; 2) инсоннинг давлат ва жамият томонидан ўрнатилган мажбурий ва мумкин қадар одоб-ахлоқ меъёрлари (кафолатлар, имтиёзлар, тақиқлар, чекловлар, жавобгарлик); 3) инсоннинг белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга нуктаи-назари; 4) ижтимоий одоб-ахлоқ шакли; 5) ижтимоий ўрнини назарда тутати. Бу эса шахс мақомининг доираси кенг қамровли эканлигини асослайди ҳамда биринчи ёндашув тарафдорларининг фикрларига тўлиқ қўшилиб бўлмаслигини кўрсатади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, шахснинг ҳуқуқий мақоми деганда, инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, албатта, давлат томонидан расмий ҳужжатларда акс эттирилганлиги ва уларнинг давлат олдидаги ҳар қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларини акс эттириши тушунилади. Ушбу категория ҳам фуқаролик жамиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Фуқаролик жамиятининг яна бир муҳим хусусиятларидан бири бу Конституция ва қонун устуворлигидир.

Конституция ва қонунларнинг устунлиги, уларнинг инсон манфаатларини ҳимоя қилишга ҳамда ижтимоий муносабатларни мақбул ҳолга келтиришга йўналтирилганлиги фуқаролик жамияти асосларини қарор топтиришнинг муҳим омилidir.

Фуқаролик жамиятида қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўзини ўзи камол топтиришига ёрдам беради, шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда бу барча одамлар қонунларга сўзсиз роя қилишлари шарт эканлигини ҳам билдиради.

Ўзбекистон фуқаролари Конституцияда кўрсатилган ҳуқуқларидан фойдаланиб, давлатнинг сиёсий ҳаётида тобора кенг иштирок этмоқдалар.

Фуқаролик жамияти институтлари фаолият кўрсатадиган ҳуқуқий маконни янада кенгайтириш мақсадида 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган устувор вазифалар моҳиятидан келиб чиқиб, амалдаги қонун ҳужжатлари янада такомиллаштирилди.

2018 йил 4 майда давлатимиз раҳбари “Мамлакатни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг ролини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонини имзолади.

Фармонда: биринчидан, мазкур соҳанинг ҳозирги ҳолатига мухтасар ва ҳолис баҳо берилган; иккинчидан, мавжуд камчиликлар очиқ-ошкора кўрсатиб ўтилган; учинчидан, аниқланган муаммоларни бартараф этишга доир амалий чора-тадбирлар белгиланган; тўртинчидан, шу таъсирчан чораларни амалга татбиқ этиш ва кутилган

самарадорликка эришишнинг аниқ механизмлари кўзда тутилган.

Бир сўз билан айтганда, мазкур ҳуқуқий ҳужжатда Президентимизнинг бугунги кун ва яқин истиқболда Ўзбекистондаги фуқаролик жамияти институтларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган муҳим ташаббуслари ўз аксини топган.

Давлат ва жамият аҳамиятига молик ҳужжатларни тайёрлашда бутун Ўзбекистон халқининг қизиқишлари тўла инobatга олинишини таъминлаш учун аҳоли ўртасида кенг муҳокамалар ташкил этиш, доимий равишда халқ билан мулоқот қилиш тақозо этилади. Бунда, шубҳасиз, фуқаролик жамияти институтлари, хусусан, ННТ фаол бўлиши даркор. Ўз навбатида, ушбу ижтимоий тузилмалар билан амалий мулоқотни йўлга қўйиш мақсадида фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгаши тузилди.

Маслаҳат кенгаши фуқаролик жамиятини ташвишлантираётган долзарб масалаларни изчил асосда муҳокама қилиб, мазкур секторнинг ҳолати ва ривожланиш тенденцияси ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентини мунтазам равишда хабардор қилиб боради.

Шунингдек, фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий асосларини такомиллаштириш, ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назоратини амалга ошириш, мазкур институтларнинг жамият бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш учун қулай шароитлар яратиш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифлар киритади.

Шуни ҳам қайд этиш жоизки, фуқаролик жамияти институтларига уларнинг халқаро ҳамкорлигини ривожлантириш, илғор халқаро тажрибани ўрганиш ва уни Ўзбекистон шароитида жорий

этишда кўмаклашиш ҳам Маслаҳат кенгашининг вазифасидир. Маслаҳат кенгаши фаолияти бевосита Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан мувофиқлаштирилади.

Шу ўринда 2019 йил 30 октябрда Президентимизнинг “Фуқаролик жамиятини ривожлантириш маркази фаолиятини қўллаб-қувватлаш чоратадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинганини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Қарорда кучли ва адолатли фуқаролик жамиятини куриш борасида амалга оширилаётган ислохотларни комплекс ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳолашнинг яхлит ва мустақил тизимини шакллантириш, ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назорати механизмлари самарадорлигини ошириш, уларни янада ривожлантиришга оид таклифларни ишлаб чиқиш учун илмий-амалий майдон яратишга қаратилган бир қатор муҳим вазифалар белгилаб берилган.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгашининг самарали фаолиятини таъминлаш мақсадида Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институти

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш маркази мақомида қайта ташкил этилди. Марказнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мустаҳкамлаб қўйилди.

Жорий йилнинг 24 октябрь куни бўлиб ўтган “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови”да фуқаролик жамияти институтлари ўрнини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Зеро, ушбу жамоат тузилмалари давлатнинг ижтимоий шериги сифатида, бир томондан, аҳоли кенг қатламлари ижтимоий-иқтисодий фаоллигини қўллаб-қувватлаш, иккинчи томондан, фуқароларни демократик ўзгаришлар жараёнига янада кенг жалб қилиш борасида зарур имкониятларни ўзида мужассам этган.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Конституцияси мамлакатимизда барпо этилаётган адолатли, эркин фуқаролик жамиятининг мустаҳкам негизи бўлиб, конституциявий қоидаларнинг бекаму кўст амалга оширилиши, изчиллик билан жамият ҳаётига татбиқ этилиши мамлакатимизнинг илдам ривожланишини кафолатлайди. Конституция Давлат раҳбари белгилаб берганларидек, аввало, инсон – жамият – давлат муносабатларида уйғунликни таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 28 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2020. – 7 дек.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997. – Б.173.

3. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. – М., 2008. – С. 25.

4. Мальцев Г.В. Права личности: юридическая норма и социальная действительность // Конституция СССР и правовое положение личности. – М., 1979. – С. 50.

5. Лукашева Е. А. Правовой статус: понятие и структура / Общая теория прав человека. – М., 1996. — С. 30.

6. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. – М., – 2004. – С. 91, 93.

7. Юридик тайёргарлик: Дарслик. – Т., 2009. – Б. 83; Конституциявий ҳуқуқ: Дарслик / Х.Т. Одилқориев, Ў.Х. Мухамедов, Б.А. Саидов ва бошқ. Масъул муҳаррир Ш.Т. Икрамов. – Т., 2014. – Б. 162.

8. Давлат хизмати: Ўқув қўлланма / Э.Т. Хожиев, Г.С. Исмаилова, М.А. Рахимова. – Т., 2015. – Б. 34, 43.

РЕНЕССАНС – КАШФИЁТЛАР ДЕМАКДИР

Аннотация. Мақолада Президентимиз ташаббуси билан илгари сурилган “Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш сари” ғояси кенг талкин қилинган. Янги Ўзбекистонни ривожлантириш – умуммиллий ҳаракатга айланганлиги эътироф этилган.

Таянч сўзлар: Учинчи Ренессанс, Янги Ўзбекистон, “кашфиётлар булоғи”, миллий ғоя.

Аннотация. В статье широко трактуется выдвинутая по инициативе Президента идея “К основанию Третьего Ренессанса”. Признано, что развитие Нового Узбекистана стало общенациональным движением.

Ключевые слова: Третий Ренессанс, Новый Узбекистан, “источник открытий”, национальная идея.

Annotation. The article broadly interprets the idea put forward on the initiative of the President “Towards the foundation of the third renaissance”. It is recognized that the development of the new Uzbekistan has become a nationwide movement.

Keywords: Third Renaissance, New Uzbekistan, “source of discoveries”, national idea.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан илгари сурилган “Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш сари” ғояси Ўзбекистон халқини бирлаштирувчи ва уни ҳеч кимдан кам бўлмаган ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашга сафарбар этувчи миллий ғоямизга айланди, десак айни ҳақиқатни ифодалаган бўламиз. Чунки бугун Ўзбекистон халқи ривожланиш имкониятларини изламоқда, ҳар сония, ҳар куни тинчлик ва фаровонликни таъминлашга муносиб ҳиссасини кўшмоқда.

Қисқа қилиб айтганда, Янги Ўзбекистонни ривожлантириш ғояси – умуммиллий ҳаракатга айланди. Мудраётганлар уйғоняпти, иккиланаётган кузатувчи ва томошабинлар ҳаракатга келяпти. Фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ошиб, ижтимоий фаоллик юксалаяпти. “Аллоҳ қалбингда, қўлинг ишда бўлсин”, деган Баҳоуддин Нақшбанд

чақириғи рўёбга чиқяпти. Аммо ҳақиқат ўрнида айтиш жоизки, умуммиллий ҳаракат замонавий фан ва амалиётнинг энг сўнгги ютуқларига асосланмаса, геосиёсий манфаатлар тўқнашаётган муросасиз мафкуравий кураш, носоғлом рақобат кетаётган замонда буюк мақсадга эришиб бўлмайди.

Жаҳон тарихига назар ташланса, инсоният эришган энг буюк ўзгаришларга фанда эришилган илмий ихтиролар сабаб бўлган, десак муболаға бўлмайди.

Масалан, буюк географик кашфиётлар дунёнинг глобаллашувига, буғ двигатели, темир йўллар ихтироси – биринчи саноат инқилобига, электр энергия ихтироси, оммавий ишлаб чиқариш – иккинчи саноат инқилобига, компьютер, интернет кашфиёти – учинчи саноат инқилобига сабабчи бўлган.

Ўзбекистонда ҳам IX–XII асрлардаги биринчи Ренессанс, XIV–XVI асрлардаги иккинчи Ренессанс ҳам фандаги буюк кашфиётлар туфайли содир

бўлган. Янги Ўзбекистонда фан ва таълимга давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилмоқда. Фан вакилларига ажратилаётган маблағлар кўпайтирилмоқда.

Юқорида келтирилган тарихий фактлардан кўринадики, “Ренессанс – бу “кашфиётлар булоғи” демакдир”. ХХІ аср – сунъий интеллект асри. Ҳозирда билим бойлик манбаи ва енгилмас кучга айланган. Масалан, АҚШ ЯИМ 60 фоизи “интеллект” ҳисобидан яратилмоқда.

Шундай экан фанни ривожлантириш, кашфиёт қилишга ҳар биримиз масъулмиз.

Бугун Ўзбекистон фани, шу жумладан ижтимоий-ҳуқуқий фанлар олдида оддий илмий янгиликлар билан чекланмасдан, балки дунёни сифат жиҳатидан ўзгартирадиган буюк ихтиро ва кашфиётлар қилишдек тарихий вазифа турибди. Зеро, ушбу вазифани бажариш учун замонавий билим, тажриба ва тинимсиз меҳнат талаб этилади.

Фан – инсоният яратган мўъжизаларнинг мўъжизаси. Фан пайдо бўлгандан буён жамият узлуксиз ривожланмоқда. Масалан, ёзув, қоғоз, календарь, китобнинг пайдо бўлиши жамият тараққиётини тезлаштирди, уни янги сифат босқичига кўтарди. Буюк географик кашфиётлар дунёнинг геосиёсий манзарасини тубдан ўзгартирди. Унинг натижасида глобал дунё пайдо бўлди. Буғ двигателининг яратилиши саноат индустриясига асос солди. Радио, телефон, компьютер, интернетнинг яратилиши эса саноатни тўртинчи интеллектуал индустрия босқичига кўтарди. Фан тараққиётнинг белгиловчи кучига айланди.

Ҳозирда дунё бўйича мингдан ортиқ фанлар бўлиб (қадимда ягона фалсафа фани бўлган), ҳар сонияда битта илмий янгилик яратилмоқда. Ҳар икки йилда илмий билимлар тизими ўзгармоқда. Бу тезлик – ҳар бир тадқиқотчидан доимий изланишда бўлишни талаб этади. Бугун жаҳондаги илмий ихтироларнинг 50 фоизи АҚШга,

35 фоизи Европа давлатларига, 10 фоизи Хитой, Малайзия, Япония, Ҳиндистонга, 5 фоизи бошқа давлатларга тўғри келяпти. Нобель мукофоти совриндорларининг кўпчилигини ҳам АҚШ олимлари ташкил этади (353 нафар). Бу рақамлар АҚШ ва илғор давлатларнинг фанни бошқариш ва ўқитиш тизими ютуқларини чуқур ўрганиш ҳамда миллий манфаатларимизга мос жиҳатларини қабул қилишни талаб қилади.

ХХІ аср тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини чуқур англаган Президентимиз Шавкат Мирзиёев илгари сурган “Янги Ўзбекистон – учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш сари” эзгу фикри том маънодаги Ўзбекистон халқи манфаатларини ифода этувчи миллий ғоя. Бу миллий юксалиш ғоясидир. Янги Ўзбекистон – бу фан ютуқларига асосланган ривожланиш демакдир. Демак, Янги Ўзбекистон келажаги илм изловчи тадқиқотчиларга бевосита боғлиқ.

Хўш, тадқиқотчиларимиз ана шундай шарафли, тарихий вазифани бажариш учун нималардан воз кечиши ва нималарга эътиборни кучайтириши керак?

Бизнингча, биринчи навбатда, аксарият тадқиқотчиларда кузатилаётган “эгоизм”дан воз кечиш керак. Илмий изланишлардаги тарқоқлик, якка муаллифликка ҳирс қўйиш, машхурлик касали, илмий мактабларнинг нуфузи пасаяётганлиги, мутлоқ ҳақиқатга даъвогарлик каби ҳодисалар эгоизмнинг замонавий кўринишларидир. Эгоизм – фан табиатига зид ҳодиса. Фан – ижтимоий онг маҳсули. Бу дегани ҳар қандай илмий ихтиро ва кашфиётлар кўпчиликнинг машаққатли меҳнати туфайлигина амалга ошади. Буюк кашфиётлар тарихи ҳеч бир кашфиёт бир кишига тегишли эмаслигини исботлайди.

Саддий, В. Гейзенберг, Менделеев каби олимлар таъкидлаганидек, “кашфиётлар йўлида 95 фоиз одам меҳнат қилади, 5 фоиз одамгина унинг

муаллифига айланади”. Эгоизм фандаги мотивация, коммуникация ва ишчи муҳитга салбий таъсир кўрсатади. Шу сабаб, фан манфаати йўлида эгоизмни енгиб ўтишимиз зарур.

Тадқиқотчиларимиз воз кечиши керак бўлган яна бир иллат – таниш-билишчилик ва маддоҳлик. Маълумки, таниш-билиш билан киши билим, маддоҳлик (софистика) билан эса ихтиро яратиб бўлмайди. Ҳар қандай кашфиёт билим, тажриба ва тинимсиз меҳнатнинг маҳсулидир.

Фан ана шу уч асос – билим, тажриба ва тинимсиз меҳнат асосига курилади. Маदдоҳлик деганда, чиройли сўзлар билан ҳақиқатни бузиб кўрсатиш орқали одамлар ишончини эгаллашга қаратилган нотиклик тушунилади. Фандаги маълум ҳақиқатларга бошқача шакл бериш орқали уларни янгилик қилиб кўрсатишга қаратилган ҳаракат ҳам маддоҳликдир. Умар Ҳайём “Чиройли сўзловчиларга ишонманг, бу сўзларда ёлғон бор, жим туриб, чиройли ишлар қиладиганларга ишонинг”, деганда салбий маънодаги маддоҳликни назарда тутганига шубҳа йўқ. Бизнингча, XXI аср бошларида бошланган тўртинчи саноат индустрия инқилоби талабларига жавоб бериш учун Ўзбекистонда, жумладан ижтимоий-гуманитар ва ҳуқуқий фанлар соҳасида қуйидагиларга устувор аҳамият қаратиш зарур:

биринчидан, фанлараро интеграцияни кучайтириш ва такрорлашга йўл қўймаслик керак. Маълумки, кераксиз фан бўлмайди, ҳар бир фаннинг ўз ўрни бор. Фандаги маҳаллийчилик, яъни бир фанни бошқа фандан устун қўйиш ёки бирор-бир фан имкониятларини бошқа фанлар ҳисобидан кенгайтириш назарий хато ва амалиёт учун зарарли эканлигини асло унутиб бўлмайди. Шунини унутмаслик керакки, фанлар ўзаро ҳамкорлик қилсагина ривожланади. Фанлар интеграцияси ва дифференциацияси ушбу ҳақиқатни тасдиқлайди;

иккинчидан, фаннинг билиш қуроли бўлган илмий-тадқиқот ўтказиш методологиясининг ўқитилишига алоҳида аҳамият қаратиш лозим. Ҳозирда аксарият олий таълим муассасаларида ушбу фан ўқитилмаяпти (масалан, ИИВ Академияси магистратурасида ушбу фанни ўқитиш назарда тутилмоқда). Ривожланган хорижий мамлакатларда фан методологиясини чуқур ўргатиш амалиёти мавжуд. Чунки фан методологияси илмий изланиш қоидаларини, яъни ихтиро, кашфиёт сирларини ўргатади. Аслида ҳам “илмий тадқиқотчи”, деган ибора фан методологиясини чуқур ўзлаштирган шахсга нисбатан ишлатилади. Шунини унутмаслик керакки, фан тараққиёти фанга ажратилган маблағ ёки шинам илмий лаборатория, биноларгагина боғлиқ эмас. У, биринчи навбатда, тадқиқотчининг билими, тажрибаси ва меҳнатсеварлигига боғлиқ. Шу боис ҳар бир тадқиқотчи фан методологиясини чуқур билишига эришишимиз шарт. Акс ҳолда фанга ажратилган маблағлар кўкка соурилади, кўркам лабораториялардан наф бўлмайди;

учинчидан, тадқиқотчиларнинг илмий тафаккур юритиш салоҳиятини юксалтирмасдан учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш мушкул вазифадир. Бугун тадқиқотчиларимизнинг аксарияти илмий тафаккур юритиш масаласида қийинчиликларга дуч келаётганидан кўз юмиб бўлмайди. Шу сабаб, аксарият олий таълим муассасалари ўқув режасидан алоҳида фан сифатида чиқариб юборилган “Логика” (Мантик) фанини ўқув жараёнига қайтариш зарур. Логика – тафаккурнинг шакл ва қонунларини, яъни мустақил фикрлаш қоидаларини ўргатувчи фан. Мустақил фикр йўқ жойда эса фан ҳаракатдан тўхтабди. Буюк грек файласуфи Аристотель ўзининг машҳур “Логика” асарида “Барча фанлар – логикадир”, – деган эди. Шу ўринда айтиш жоизки, “логика” у ёки бу фан таркибида ўқитиладиган фан эмас

(ҳозирда логика, фалсафа фани доирасида 16 соат ўқитилмоқда), аксинча, логика барча олий ўқув юртларида алоҳида фан тили сифатида ўқитилиши шарт. Логика – фан тили. Олий ўқув юртлари тадқиқотчиларининг кўп тилларни билиши (инглиз, рус ва бошқа) илмий тафаккурни юксалтирмайди;

тўртинчидан, фан ахлоқ ва маънавиятдан ташқарида эмас. Агар фан ахлоқ ва маънавият измида бўлмаса, у инсонпарварлик функциясини бажараолмайди, фан бузғунчи ғоялар хизматиға ўтади. Инсонпарвар олимлар ушбу ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслик хусусида доимо бонг уриб келганлар. Бу ўринда Менделеевнинг “Фан барча инсонларға фойда келтириши ва келажакни башорат қилиши шарт”, деган фикрини эшлаш ўринлидир. Фан инсонпарварлик ғояси билан суғорилмаса, ундан катта зиён етиши ҳам мумкин. Масалан, ядро қуролларидан қандай мақсадда (бунёдкорлик ёки бузғунчилик) фойдаланиш масаласи инсон тарбиясига боғлиқ. Бугун фанни фақат пул, даромад олиш қуролиға айлантириб, табиат ва жамиятға хавф туғдираётган, экологик фожиалар сабабчиси бўлаётган фан вакилларини ахлоқ измида, деб бўлмайди. Ренессанс – бу яратувчилик демакдир. Шундай экан опиум ёки бошқа зарарли моддаларни ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган илмий лабораторияларнинг мавжудлиги илмий

ахлоқ тарбиясининг долзарблигидан далолат беради.

Минг йиллик фан тарихида яратилган илмий қадриятларни асраб-авайлаш масаласи ҳам долзарб вазифалардан ҳисобланади. Бугун шогирд устозини беҳурмат қилаётгани ёки устоз шогирдидан тамагирлик кутаётганини кузатиш одатий ҳодиса бўлиб қолди. Бу ҳодиса “устоз-шогирд” ўртасидаги ахлоқий қадриятларға эътиборсизлик натижасида содир бўляпти. Унутилаётган илмий қадриятларимиздан бири – илмий жамиятлардир. Фан тарихида илмий жамиятлар илмий ижодий муҳитни ривожлантиришға хизмат қилган. Масалан, Афлотун Академияси минг йил, Аристотель Ликейи бир неча юз йиллар фаолиятида барқарор ижодий муҳитни сақлади. Ижодий муҳит – фан учун кислород каби муҳим. Фан ижодий муҳитсиз ривожланмайди. Шу боисдан мамлакатимизда илмий жамиятларни тиклаш, мавжудларини эса ишчан режимға ўтказиш лозим (масалан, Файласуфлар жамияти, Тарихчилар жамияти, Хуқуқшунослар жамияти ва ҳ.к.). Чунки илмий жамиятлар мотивация, коммуникация ва ишчи муҳитни вужудға келтириши билан ҳам қадридир.

Хулоса қилиб айтганда, Учинчи ренессанс пойдеворини уч асос, яъни тадқиқотчиларнинг инсонпарварлик билими, тажрибаси ва меҳнатсеварлиги ташкил этади.

КОНСТИТУЦИЯ – ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МУДОФААСИ ВА ХАВФСИЗЛИГИ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИНГ ТАЯНЧ МАНБАИ

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Конституцияси мамлакат мудофааси ва хавфсизлигининг ҳуқуқий манбаи сифатидаги ўрни ва аҳамияти, конституциявий қоидалар тараққиётининг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий жиҳатлари таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: Ўзбекистон Конституцияси, конституциявий қоидалар, мудофаа ва хавфсизлик, мудофаа тизими, қуролли кучлар.

Аннотация. В статье анализируются роль и значение Конституции Узбекистана как правового источника защиты и безопасности страны, социальные, политические и правовые аспекты развития конституционных положений.

Ключевые слова: Конституция Узбекистана, конституционные положения, оборона и безопасность, система обороны, вооруженные силы.

Annotation. The article analyzes the role and significance of the Constitution of Uzbekistan as a legal source of protection and security of the country, social, political and legal aspects of the development of constitutional provisions.

Keywords: Constitution of Uzbekistan, constitutional provisions, defense and security, defense system, armed forces

Ҳар бир давлатнинг мустақиллигини мустаҳкамлашнинг муҳим шарти унинг мудофаа ва хавфсизлигини таъминлашдир. Шу муносабат билан юртимизда мустақил миллий давлатчилик масаласи кун тартибига қўйилган дастлабки кунлардан эътиборан ушбу масалага алоҳида эътибор қаратилиб, унинг ҳуқуқий асослари яратишга киришилди. Хусусан, Ўзбекистон ССР Олий Совети томонидан 20 июнь 1990 йилда қабул қилинган. “Мустақиллик Декларацияси”да:

1. “Ўзбекистон ССРнинг мустақиллиги республиканинг ўз ҳудудида барча таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатлардаги танҳо ҳокимлигидир.

2. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳуқуқ халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб,

ўзгартирилиши мумкин эмас”[1], – дейилган эди.

“Мустақиллик декларацияси” да илгари сурилган ушбу ғояларни амалга ошириш бўйича қатор сиёсий ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. 1991 йил 25 августдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги, унинг мудофааси ва хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий асосларини яратишда муҳим кадам бўлди. Фармон билан Ички ишлар вазирлиги, Давлат хавфсизлик комитети, республика ҳудудидаги Ички ишлар вазирлиги қўшинлари бевосита республика Президентига бўйсундирилди, республика Давлат хавфсизлик комитети, Ички ишлар вазирлиги, прокуратура, суд органлари, ҳарбий қисмлар ва Туркистон

ҳарбий округи партия ташкилотлари тарқатиб юборилди[2].

31 август 1991 йилда “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти”да қуйидагилар алоҳида қайд этилди: “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳамда ҳудудий бутунлигини ҳимоя қилиш мақсадида Мудофаа ишлари вазирлиги ва Миллий Гвардия тузилади. Республика ҳудудида жойлаштирилган СССР Ички ишлар вазирлиги, СССР давлат хавфсизлиги қўмитасининг идоралари, шунингдек, ички кўшинлар Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий тобелигига олинади.

Ўзбекистон Республикаси СССР Мудофаа вазирлигининг республика ҳудудида жойлаштирилган ҳарбий қисмлари ва қўшилмаларини шакллантириш ҳамда уларга раҳбарлик қилишга ҳақли эканлигини маълум қилади. Жамоа хавфсизлигини вужудга келтириш ва ССР Иттифоқининг стратегик қўшинларини сақлашга қатнашади.

Халқаро ҳамжамиятларнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган Ўзбекистон Республикаси Халқаро муносабатларда мустақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатнашади, унинг асосий мақсади мустақкам тинчлик, қуролсизланиш, ўз ҳудудини қурол-яроғлардан холи қилиш, ядровий қуролни ва бошқа оммавий қирғин қуролларини йўқотиш, суверен давлатлар ўртасидаги низо ва зиддиятларни ҳал этишда куч ишлатиш ва тазйиқ ўтказишга, энг аввало, ҳарбий куч қўллашга йўл қўймаслик, инсониятнинг жаҳоншумул муаммоларини ҳал этишда давлатлар ҳамкорлиги ва халқлар бирдамлигидан иборатдир”[3].

“Олий Кенгаш Баёноти”да илгари сурилган ғоялар 31 август 1991 йилда Олий Кенгаш томонидан қабул қилиниб, ўша йилнинг сентябрь ойида

Конституциявий қонун мақомини олган “Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида”ги қонуннинг 6-моддасида ўзининг мустақкам ифодасини топди: “Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий Гвардия ва ноҳарбий (муқобил) хизмат ташкил этиш ҳуқуқига эга.

Суверен Ўзбекистон Республикаси ҳудудида СССР Қуролли Кучларини шакллантириш ва уларга раҳбарлик қилиш масалаларида ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади”[4].

Ўзбекистонда Конституция тарихида илк бор 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қатор моддаларида республиканинг мудофааси ва хавфсизлигини таъминлашга оид нормалар ўзининг мустақкам ифодасини топди. Конституциянинг 17-моддаси 2-қисмида қайд этилишича: “Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин”; 52-моддасига биноан: “Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш – Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар”; 78-моддаси 18 бандига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатларидан бири сифатида “Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирига мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурати туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш”; 19 бандига биноан: “Ўзбекистон Республикаси

Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш”; 80-моддасининг 7-банди бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг мутлақ ваколатларидан бири “Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш” дир ва бошқалар.

Асосий Қонунимизнинг 93-моддасининг 2, 18, 19, 20, 24-бандларида Ўзбекистон Республикаси Президентининг мудофаа ва хавфсизлигини таъминлаш борасидаги ваколатлари мустаҳкамлаб қўйилди. Уларда қайд этилишича, Ўзбекистон Республикасининг Президенти: Ўзбекистон Республикаси суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий – давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради; Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурати туғилганда уруш ҳолати эълон қилади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг тасдиғига киритади; фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади; Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Олий Бош Қўмондони ҳисобланади, Қуролли

Кучларнинг Олий Қўмондонларини тайинлайди ва вазифаларидан озод қилади, олий ҳарбий унвонлар беради; Давлат хавфсизлик хизмати раисини тайинлайди ва лавозимидан озод этади, кейинчалик шу масалаларга доир фармонларни Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Сенати тасдиғига киритади [5].

Конституциянинг 100-моддасига кўра, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш маҳаллий давлат ҳокимият органларининг ваколатларидан биридир [6].

Конституциясининг 125-моддасига биноан: “Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади.

Қуролли Кучларнинг тузилиши ва уларни ташкил этиш қонун билан белгиланади”. Унинг 126-моддасига кўра: “Ўзбекистон Республикаси ўз хавфсизлигини таъминлаш учун етарли даражада Қуролли Кучларга эга” [7].

Конституциянинг 7-моддасининг 3-қисми, 33 ва 57-моддаларида Ўзбекистон Республикасининг мудофааси ва хавфсизлигига таҳдид солувчи тузилмаларни тузиш, уларнинг фаолиятини амалга ошириш тақиқланиши ва бундай ҳатти-ҳаракатларни содир этганлик қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлиши таъкидланди: “Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади”. “Фуқаролар ўз ижтимоий фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик

нуктаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ва тугатиш ҳуқуқига эга”. “Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларининг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади. Махфий жамият ва уюшмалар тузиш тақиқланади[8].

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси конституциявий нормалар асосида ўзининг мудофааси ва хавфсизлигини ишончли таъминлаш мақсадида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Мустақил давлатлар Ҳамдўстлиги, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Коллектив Хавфсизлик Ташкилотига аъзо бўлди. НАТО билан ҳамкорликни йўлга қўйди. Қатор ривожланган давлатларининг Қуролли Кучлари, махсус хизмат органлари, фавқулодда вазиятлар ва ички ишлар органлари иштирокидаги ҳарбий, аксил террор ва бошқа ўқув машқларида иштирок этди. Россия, Украина, Белорусь, Хитой, АҚШ каби давлатлар билан ҳарбий-техникавий, кадрлар тайёрлаш, ахборот алмашиш, хавфсизликнинг турли соҳаларидаги таҳдидларга биргаликда қарши курашиш бўйича ҳамкорлик қилиш масалаларида кўп томонлама ва икки томонлама шартномаларни имзолади.

Ўзбекистон Республикасининг мудофааси ва хавфсизлигига оид конституциявий нормаларнинг ижросини таъминлашда 1995 йил 30 августда Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисининг қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг Ҳарбий

доктринаси” ва унинг ўрнига 2018 йил 9 январда Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа доктринаси” ҳамда 1997 йил 30 августдаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепцияси” муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа доктринасида ҳарбий соҳада Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлигини таъминлашнинг принцип ва ёндашувлари белгилаб берилди. Ушбу ҳужжатда Доктринанинг мудофаа хусусиятига эгаллиги, Ўзбекистон ҳеч бир давлатни ўзининг душмани деб ҳисобламаслиги, барча мамлакатлар билан муносабатларни мамлакат миллий манфаатларининг устуворлиги асосида ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принцип ва нормаларини инобатга олган ҳолда, ўзаро наф қўриш, тенг ҳуқуқлилиқ ҳамда бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, барча низоли масалаларни тинч восита ва музокаралар йўли билан ҳал қилиш, давлатлараро шаклланган чегараларнинг бузилмаслиги ва ўзгармаслигини тан олиш асосида қурилиши таъкидланди.

“Доктрина”да унда қўлланиладиган асосий тушунчалар изоҳи берилди. Ҳарбий-сиёсий вазиятнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳарбий соҳада миллий хавфсизликка бўлган асосий таҳдидлар, Ўзбекистон Республикасининг мудофаа соҳасидаги сиёсатининг асосий мақсад ва принциплари, мамлакатни эҳтимол тутилган ҳарбий можароларга тайёрлашнинг асосий йўналишлари, замонавий ҳарбий можароларнинг хусусияти, Қуролли Кучлар, уларнинг асосий вазифа ва ривожлантиришнинг асосий йўналишлари, Қуролли Кучларнинг аҳоли ва объектларни фавқулодда вазиятлардан ҳимоя қилиш бўйича ҳаракатлари, мамлакат мудофааси ва Қуролли Кучларига раҳбарлик қилиш,

мамлакат мудофаасининг ҳарбий-иктисодий жиҳатдан таъминлаш асослари, мамлакатнинг сафарбарлик тайёргарлиги, мудофаа саноати комплексининг таркибий қисмлари ва уни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва бошқалар белгилаб берилди [9].

“Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепцияси”да шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий манфаатларига сиёсий, иқтисодий, экологик, ҳарбий ва бошқа таҳдидлар, уларнинг олдини олиш ва уларга барҳам беришнинг чора-тадбирлари мажмуи белгилаб берилди.

Божхона хизмати, Ички ишлар органлари, Давлат хавфсизлик хизмати, Гидротехника иншоотлари хавфсизлиги, Радиациявий хавфсизлик, Ахборот хавфсизлиги, Озиқ-овқат хавфсизлиги тўғрисидаги қонунлар, мудофаа ва хавфсизликни таъминлаш билан шуғулланувчи органлар фаолиятини такомиллаштириш, соҳалар бўйича кадрлар тайёрловчи олий ўқув юртларини ташкил этиш, соҳа ходимларнинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш, соҳага оид илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш каби масалалар бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармон ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинди.

Му с т а қ и л л и к й и л л а р и д а республикада қабул қилинган қатор қонунларда мудофаа ва хавфсизликни таъминлашга оид конституциявий нормалар аниқлаштирилди, мазмунан бойитилди ва ривожлантирилди. Хусусан, мудофаа ва Хавфсизлик тушунчаларининг мазмун-моҳияти очиқ берилди: “Мудофаа тўғрисида”ги қонуннинг 2-моддасида қайд этилишича: “мудофаа деганда, Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилишни таъминлашнинг сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий-ҳуқуқий,

ахборот, ташкилий ва бошқа тадбирлар мажмуи тушунилади”[10].

“Давлат хавфсизлиги тўғрисида”ги қонунга биноан: “давлат хавфсизлиги – Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг, суверенитетининг, ҳудудий яхлитлигининг ва бошқа давлат манфаатларининг ташқи ҳамда ички таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати бўлиб, у Ўзбекистон Республикасининг барқарор ривожланишини ҳамда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликлари рўёбга чиқарилишини таъминлайди”[11].

Ўзбекистон Республикасининг қатор қонунларида мудофаа соҳасидаги давлат сиёсатининг ва хавфсизликни таъминлашда иштирок этувчи давлат органлари фаолиятининг асосий принциплари белгилаб берилди. Жумладан, “Мудофаа тўғрисида”ги қонунга биноан мудофаа соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилар: бошқа давлатга қарши ҳарбий куч ишлатмаслик, тажовузнинг олдини олиш ва уни даф этиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси тегишли шартномалар билан боғланган давлатларга ёрдам кўрсатиш ҳоллари бундан мустасно; халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ равишда коллектив хавфсизлик тизимларида иштирок этиш; ҳарбий-сиёсий блокларда қатнашмаслик; ҳарбий қурилишнинг замонавий урушлар ва қуролли можароларнинг хусусиятига монанд бўлиши; ядровий ва бошқа турдаги ялпи қирғин қуролларини ишлаб чиқаришни, қайта ишлашни, олишни, сақлашни, тарқатишни ва жойлаштиришни рад этиш; Қуролли Кучларнинг, иқтисодиётнинг, аҳолининг, ҳудуднинг тажовузни даф этишга доим шай туриши; мудофаанинг етарли даражада бўлиши; ҳарбий хизмат шарафли эканлигини таъминлашдир[12].

Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунлари билан Ички ишлар органлари, Давлат хавфсизлик хизмати,

Давлат божхона хизмати, Миллий гвардия фаолиятининг асосий принциплари этиб қонунийлик, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига риоя этиш ҳамда уларни ҳурмат қилиш, ягоналик ва мустақиллик белгиланди. Бундан ташқари, давлат хавфсизлик хизмати фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, “Давлат хавфсизлик хизмати тўғрисида”ги қонун билан юқорида зикр этилган принципларга қўшимча этиб, фуқаролар ёрдамига таяниш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикаси устуворлиги, конспирация принциплари ҳам белгиланди.

Ўзбекистон Республикасининг қатор қонунларида мудофаа ва хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги давлат органларининг ваколатлари ҳақидаги конституциявий нормалар янада кенгайтирилган, аниқлаштирилган ва ривожлантирилган ҳолда мустақамлаб қўйилди. Жумладан, “Мудофаа тўғрисида”ги қонунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти қуйидаги ваколатларга эга:

“Ўзбекистон Республикаси мудофаа сиёсати ва ҳарбий қурилишининг асосий йўналишларини белгилайди;

давлат бошқарув органларининг мудофаа соҳасидаги фаолиятига раҳбарлик қилади;

Ўзбекистон Республикасининг мудофаа қобилияти таъминланиши, унинг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлиги муҳофаза этилиши юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради;

Қуролли Кучларни қуриш, қўллаш ва ривожлантириш режаларини, шунингдек, мудофаани ташкил этиш юзасидан давлатнинг бошқа режа ва дастурларини тасдиқлайди;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ва бошқа ҳарбий тузилмаларининг тинчлик ва уруш даврига мўлжалланган тузилиши, таркиби ва жойлашувини тасдиқлайди;

ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш тўғрисида, шу жумладан халқаро тинчликпарварлик тадбирларида қатнашиш, шунингдек Қуролли Кучларни ўзларига бевосита тааллуқли бўлмаган вазифаларни бажаришга жалб этиш тўғрисида қарор қабул қилади ва Қуролли Кучларга буйруқ беради;

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган тартибда: Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурати туғилганда уруш ҳолати, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва бошқалар”[13].

Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида Вазирлар Маҳкамасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятига оид ваколатлари, унинг бошқа ваколатлари қаторида қайд этилди: Вазирлар Маҳкамаси “Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини, давлат чегаралари кўриқланишини таъминлаш, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш чора-тадбирларини амалга оширишга ёрдамлашади”[14].

“Мудофаа тўғрисида”ги қонунда Вазирлар Маҳкамаси ва маҳаллий давлат ҳокимият органларининг ваколатлари янада аниқлаштирилиб, батафсил баён этилди. Қонунга биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси: давлат ҳарбий буюртмаларини шакллантириш ва мудофаа аҳамиятига молик ишлаб чиқаришларни ташкил этиш соҳасида ягона давлат сиёсати ўтказилишини таъминлайди; мамлакат иқтисодиётининг сафарбарлик тайёргарлиги, шунингдек сафарбарлик ва стратегик давлат захира-ларини шакллантириш ҳамда улардан

фойдаланиш режаларини ишлаб чиқади, мазкур режаларнинг ижроси устидан назорат олиб боради; Қуролли Кучлар ҳарбий хизматчиларининг моддий ва ижтимоий-маиший таъминоти масалаларини ҳал этади; Қуролли Кучларнинг тегишли равишда қурол-яроғлар, ҳарбий техника, ҳарбий-техникавий ва ашёвий мол-мулклар, озиқ-овқат ҳамда бошқа моддий-техника воситалари билан жиҳозланиши ва таъминланишини ташкил этади; қурол-яроғлар ва ҳарбий техника, стратегик материаллар экспорти ҳамда импорти устидан назорат олиб боради; корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар мудофаа эҳтиёжларига доир вазифаларни бажарганлиги муносабати билан улар сарф қилган моддий харажатларнинг ўрнини қоплаш тартибини белгилайди; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари: тегишли сафарбарлик топшириқлари бажарилишини таъминлайдилар; ўз ҳудудларида жойлашган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда сафарбарлик режалари ҳамда давлат ва сафарбарлик захиралари моддий бойликларини жамлаш топшириқлари бажарилиши устидан назорат олиб борадилар; ҳарбий ҳисобга олиш ишини, ҳарбий ва муқобил хизматга чақиришни, сафарбарлик, ҳарбий йиғинларни ташкил этишда, шунингдек сафарбарлик ва уруш даврида Ўзбекистон Республикаси фуқароларига брон беришда қатнашадилар; фуқаро муҳофазаси тадбирлари бажарилишини таъминлайдилар; ҳудудий мудофаа тадбирларини режалаштиришда ва уларнинг бажарилишини таъминлашда қатнашадилар; Қуролли Кучларнинг зарур маҳаллий ишлаб чиқариш маҳсулотларига, иссиқлик ва электр энергиясига бўлган эҳтиёжларини таъминлайдилар, уларга алоқа воситаларини берадилар, коммунал-маиший ва бошқа хизматлар кўрсатадилар; ҳарбий қисмлар, Қурол-

ли Кучларнинг корхона, муассаса ва ташкилотлари эҳтиёжлари учун белгиланган тартибда ер, хизмат хоналари ҳамда турар жой берадилар; фуқароларнинг ҳарбий хизматни ўташи, жанговар ҳаракатларда қатнашиши муносабати билан уларга, шунингдек, уларнинг оила аъзолари учун белгиланган ижтимоий кафолатлар амалга оширилишини таъминлайдилар; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширадилар[15].

Шунингдек, ушбу қонунда вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг мудофаа соҳасидаги ваколатлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳамда фуқароларнинг мудофаани таъминлашдаги иштироки билан боғлиқ бўлган муносабатларини тартибга солувчи қоидалар ҳам ўз аксини топди.

Тегишли қонунларда мудофаа ва хавфсизликни таъминлашда бевосита иштирок этувчи давлат органларининг вазифалари батафсил белгилаб берилди. “Мудофаа тўғрисида”ги қонунга биноан “Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ўз тасарруфидаги қўшинларга бошқарувни амалга оширади, мудофаа ва ҳарбий қурилиш соҳасидаги давлат сиёсати юритилишини, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги қўшинларининг замонавий қурол-яроғлар, ҳарбий техника ва моддий-техника воситалари билан жиҳозланишини, ҳарбий ҳамкорлик кенгайтирилишини, чақирувнинг ва Қуролли Кучлар кадрлари тайёрлашнинг ташкил этилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ҳам амалга оширади”[16].

“Миллий гвардия тўғрисида”ги қонун бўйича Миллий гвардиянинг асосий вазифалари қуйидагилар:

жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини

химоя қилиш; терроризмга қарши курашишда, шунингдек террорчилик ҳаракатларининг ҳамда табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлар оқибатларини бартараф этишда иштирок этиш; терговга қадар текширувни амалга ошириш, суриштирув ўтказиш, жиноят ишларини кўзғатиш ва маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни юритиш; давлат объектларини, ўта муҳим, тоифаланган объектларни ҳамда бошқа объектларни, жисмоний ва юридик шахсларнинг мол-мулкини қўриқлаш; қўриқлаш фаолияти соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш; ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга ошириш, шу жумладан мазкур ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши сабабларини ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаш, бартараф этиш ва бошқалар. Миллий гвардия Ўзбекистон Республикасининг қонунларига ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларига мувофиқ бошқа вазифаларни ҳам бажариши мумкин [17].

“Ички ишлар органлари тўғрисида”ги қонунга биноан Ички ишлар органларининг вазифалари қуйидагилар этиб белгиланди: Ички ишлар органларининг асосий вазифалари фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкини, конституциявий тузумни химоя қилишдан, қонун устуворлигини, шахс, жамият ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлашдан, шунингдек ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикасидан иборат [18].

Мудофаа ва хавфсизликни таъминлашда Қуролли Кучлар, ички ишлар органлари, давлат хавфсизлик хизмати, божхона хизмати ва миллий гвардия ҳарбий хизматчиларининг алоҳида ролини, улар фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини, Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан ўзига

юклатилган мажбуриятларни адо этишда турли усул ва воситалардан фойдаланишларини ҳисобга олиб, ушбу жараёнда вужудга келиши мумкин бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солишга тегишли қонунларда алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, “Мудофаа тўғрисида”ги қонунда уруш ҳолатида, уруш даврида, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилинганда, ҳудудий мудофаани таъминлашга жалб қилинганда, қуролли можаролар келиб чиққан ва Ўзбекистон Республикаси бу можароларга тортилган тақдирда Қуролли Кучлар томонидан қўриладиган чоратadbирлар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи асосий қоидалар белгилаб берилди.

Тегишли қонунларда куч ишлатиш ҳуқуқига эга бўлган тузилмалар (ҳарбий қисмлар, органлар, хизматлар ва бош)нинг тизими, уларнинг мансабдор шахсларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тартиби, бўйсунуши ва ҳисобдорлиги, фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонлари, давлат органлари, бошқа ташкилотлар ва фуқаролар билан ҳамкорлиги, ҳарбий хизматчилар томонидан жисмоний куч ишлатиш, махсус куч ва воситаларни, ўқотар қуролни қўллаш, улар томонидан ташкилотлар ва фуқароларнинг транспорт воситаларидан фойдаланиш; ушбу тузилмалар фаолиятини амалга оширишга кўмаклашувчи шахсларнинг ижтимоий-ҳуқуқий химояси, уларнинг химоясини таъминлаш чора-таadbирлари; тузилмалар ҳарбий хизматчиларининг ҳуқуқий мақоми ва ижтимоий-ҳуқуқий химояси; мазкур тузилмаларнинг ахборот, молиявий ва моддий-техник таъминоти, ҳарбий хизматчиларнинг хизматни ўташ тартиби, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳамда жавобгарлиги кабилар билан боғлиқ қоидалар мустаҳкамлаб қўйилди.

Хуллас, мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасининг мудофааси ва хавфсизлигини таъминлашнинг мустаҳкам ҳуқуқий базаси яратилди.

Соҳага оид муносабатларни тартибга солувчи нормалар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва қонуности ҳужжатларида белгилаб берилди. Ушбу нормаларни ҳаётга татбиқ этиш натижаси ўлароқ мамлакат мудофааси ва хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий тузилмаларини

ташкил этиш, уларга кадрлар тайёрлаш, уларнинг моддий-техник базасини яратиш, соҳа бўйича халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш, улғайиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда диққатга сазовар ишлар амалга оширилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мустақиллик декларацияси // <https://lex.uz>.
2. Qarang: O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Prezidentining Farmoni.// Karimov I.A O'zbekiston mustaqillikka erishish ostanasida. – T., 2012. – B. 360–361.
3. Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида”ги қонуни//lex.uz.
5. Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси// <https://lex.uz>.
6. Ўша манба.
7. Ўша манба.
8. Ўша манба.
9. Ўша манба.
10. Ўзбекистон Республикасининг “Мудофаа тўғрисида”ги қонуни//lex.uz.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат хавфсизлиги тўғрисида”ги қонуни//lex.uz.
12. Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг “Мудофаа тўғрисида”ги қонуни//lex.uz.
13. Ўша манба.
14. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги қонуни //lex.uz.
15. Ўзбекистон Республикасининг “Мудофаа тўғрисида”ги қонуни //lex.uz.
16. Ўзбекистон Республикасининг “Мудофаа тўғрисида”ги қонуни //lex.uz.
17. Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси тўғрисида”ги қонуни//lex.uz.
18. Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги қонуни//lex.uz.

А. Қ. Худойбердиев,
*ИИВ Академияси давлат-ҳуқуқий фанлар ва инсон
ҳуқуқларини таъминлаш кафедраси бошлиғи ўринбосари,
юримдик фанлари доктори, доцент*

ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ ФАОЛИЯТИНИ ЭКСПЕРТ-ТАҲЛИЛИЙ ТАЪМИНЛАШНИНГ МОҲИЯТИ

Аннотация. Илмий мақолада ҳуқуқ ижодкорлигини эксперт-таҳлилий таъминлаш билан боғлиқ масалалар, унинг моҳияти ва экспертиза турлари, қонунчилик техникаси талабларини таъминлаш учун ҳуқуқий экспертиза ўтказишнинг аҳамияти ҳамда қонун ижодкорлиги жараёнини эксперт-таҳлилий таъминлашнинг ҳуқуқий жиҳатлари кўриб чиқилади.

Таянч гушунчалар: ҳуқуқ ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги, экспертиза, эксперт таъминлаш, қонунчилик технологияси

Аннотация. В научной статье рассматриваются вопросы, связанные с экспертно-аналитическим обеспечением правотворчества, его сущностью и видами, важностью правовой экспертизы для обеспечения требований законодательной техники и правовыми аспектами экспертно-аналитического обеспечения законотворческого процесса.

Ключевые слова: правотворчество, законотворчество, экспертиза, экспертное обеспечение, законодательная техника.

Annotation. The scientific article discusses issues related to expert-analytical support of lawmaking, its essence and types of such expertise, the importance of legal expertise to ensure the requirements of legislative techniques and legal aspects of expert-analytical support of lawmaking process.

Keywords: lawmaking, lawmaking, expertise, expert provision, legislative technology

Дунёда қонунчилик жараёнини такомиллаштириш, халқнинг талаб ва эҳтиёжларини ўз вақтида англаш ҳамда қонунчиликда кенг миқёсда жорий этиш долзарб масалалардан биридир. Ҳар қандай демократик ҳуқуқий давлат мукамал қонунчилик фаолиятига таянади. Қонунлар муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солиш орқали фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга, мамлакатда ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлашга, умумдавлат миқёсида адолат ўрнатишга хизмат қилади.

Жаҳоннинг илғор ривожланган мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин олишга интилаётган Ўзбекистон учун жамият сиёсий ва ҳуқуқий тизимини замон талаблари асосида ислоҳ этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатли таъминлаш, халқ ҳокимиятчилигини қарор топиши, қонунларнинг самарадорлигини юксалтириш, ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини эксперт-таҳлилий таъминлаш долзарб вазифа ҳисобланади.

Мамлакатимиз қонун ижодкорлиги жараёнига илғор ғояларнинг кириб келиши ишлаб чиқиладиган қонунларнинг

сифати ва самарадорлиги оширилишига, аҳолининг турмуш тарзи ва орзу-истаклари яхлит ифодаланишига замин яратади. Шу сабабли мамлакатимиз парламентининг қонун ижодкорлиги фаолиятида қонун лойиҳаларининг ҳуқуқий экспертизаси алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Ҳуқуқий экспертиза қонун чиқариш жараёни ва ҳуқуқ ижодкорлигининг муҳим таркибий қисмига айланиб улгурди.

“Экспертиза” сўзи текшириш деган маънони ифодаловчи латинча “*expertus*” сўздан олинган бўлиб, тажриба асосида синаш, малакали ва тажрибали мутахассис томонидан муайян масалани таҳлил ҳамда тадқиқ этиш маъноларини англатади. Экспертиза – фан, техника, санъат соҳасида махсус билим ва тажрибага эга мутахассис томонидан ўтказиладиган текширув. Баъзан “экспертиза” муайян масала бўйича мутахассис хулосасини олиш учун таҳлил қилиш сифатида таърифланади. Хусусан, экспертизанинг мазмуни “амалий ва ҳужжат билан асосланган натижада, яъни экспертнинг хулосасида қайд этилишни англатади” [1; 494-б.].

Ҳуқуқий соҳага оид адабиётлар ва қонунчилик фаолиятида экспертиза ўтказиш қуйидаги икки турга ажратилади:

1. Норасмий экспертиза. Қонун лойиҳаси дастлабки тарзда тузиш ва муайян қонун лойиҳасига бўлган эҳтиёжларни ўрганиш бўйича ишлар дастлаб қонунчилик ташаббуси субъектлари ёки уларнинг топшириғига биноан мутахассислар, илмий муассасалар, вазирлик ва бошқа ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Мазкур фаолият қонун ижодкорлиги жараёни бошлангунига қадар олиб борилади. Бу даврда ҳам табиийки, қонун лойиҳасини тайёрлашда мутахассислар, олимлар иштирок этиши ва дастлабки лойиҳа экспертлар таҳлилидан ўтказилиши мумкин.

2. Расмий экспертиза. Қонун лойиҳаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг

субъекти томонидан Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига киритилганидан сўнг қонунда назарда тутилган тартибда Масъул кўмита (ёки тегишли кўмита) томонидан тайинланадиган ва тегишли ташкилот ва мутахассислар томонидан амалга ошириладиган экспертизалар қонун лойиҳасининг расмий экспертизаси ҳисобланади [2; 32-б.].

Қонунчилик техникаси талабларини таъминлаш учун ҳуқуқий экспертиза билан боғлиқ қуйидаги жиҳатларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ:

1) қонун лойиҳалари Олий Мажлис палаталарининг кўмиталари, комиссияларида лойиҳа устидаги ишларни тугалланганидан кейин экспертизадан ўтказиш;

2) қонун лойиҳаларини экспертизадан ўтказишга олимлар, амалиётчи ходимлар ва юқори малакали мутахассисларни жалб қилиш;

3) лойиҳани экспертизадан ўтказиш натижалари юзасидан тайёрланган хулосаларни кўмита мажлисида муҳокама қилиш ва ҳ.к [3; 16-б.].

Қонун лойиҳаларини экспертизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари шакллантирилган. Қонун лойиҳаларини экспертизадан ўтказишнинг ҳуқуқий асослари сирасига: “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги (11.10.2006 й.), “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги (13.04.2018 й.) қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Амалга оширилаётган ислохотларни ҳуқуқий таъминлаш фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги (03.04.2018 й.) ПФ–5395-сонли, “Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги (08.08.2018 й.) ПФ–5505-сонли Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатасининг 29.01.2016 йилдаги қарори

билан қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти (янги таҳрири), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва келишишнинг ягона электрон тизимини жорий этишнинг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида”ги (08.04.2018 й.) 284-сонли қарори кабиларни киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёев қонунларнинг жамият ҳаётига самарали таъсири бўйича қуйидаги фикрларни таъкидлаб ўтган эди: “Қонунчиликни янгилашдан мақсад – нафақат қонунни қабул қилиш, аксинча, янги қонунлар эртага одамларга қандай амалий наф бериши, уларнинг ҳаётини қандай енгиллаштириши ҳақида бош қотиришдан иборат бўлмоғи лозим” [4].

Ўзбекистон парламенти қонун ижодкорлиги жараёнига Конституциянинг 83-моддасида назарда тутилган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларини, сиёсий партияларни (уларнинг парламентдаги фракцияларини), фуқаролик жамиятининг барча институтларини, айниқса оммавий ахборот воситаларини кенг жалб этади. Қонун ижодкорлиги жараёнида халқ оммаси, фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлаш парламент собитлиги билан риоя этадиган демократик конституциявий принципдир. Шунинг учун қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокама-ларининг кенг миқёсдаги жамоатчилик экспертизаси, деб ҳисоблаш мумкин.

Киритилган лойиҳани сифатига баҳо бериш учун норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи органнинг қарорига биноан норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси бошқа хил (иқтисодий, молиявий, илмий-техникавий, экологик каби) экспертизадан ҳам ўтказилиши мумкин. Экспертлар сифатида тегишли лойиҳани тайёрлашда илгари бевосита иштирок этмаган ташкилот ва шахслар

жалб этилади. Экспертиза ўтказиш учун бошқа давлат ва халқаро ташкилотлардан олим, мутахассислар таклиф этилиши мумкин. Экспертлар норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасига баҳо беришда мустақил бўлиб, экспертиза ўтказишни топширган органнинг нуқтаи назари билан боғлиқ эмасдирлар.

Эксперт тушунчасига Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодексининг 67-моддасида қуйидаги фикрлар баён этилган: хулоса бериш учун зарур фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасида махсус билимларга эга бўлган ҳар қандай жисмоний шахс эксперт сифатида чақирилиши мумкин.

Шунингдек, мутахассис тушунчасига эса Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодексининг 69-моддасида қуйидаги фикрлар баён этилган: тергов ва суд муҳокамасини ўтказишда далилларни топиш ва мустаҳкамлашда суриштирувчига, терговчига, прокурорга ва судга ёрдам бериш учун мутахассис чақирилади. Мутахассис сифатида шифокор, педагог ҳамда зарур билим ва малакага эга бўлган бошқа шахслар чақирилиши мумкин.

Юқоридагилар жиноят-процессуал соҳасига оид фикрлар ҳисобланади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бўйича ҳам мутахассис жалб қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 11 октябрдаги “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги қонунида қонун лойиҳасини экспертизадан ўтказиш тартиби белгиланган (23-модда). Унга кўра, қонун лойиҳаси устидаги иш тугалланганидан сўнг унинг сифатига баҳо бериш учун қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектининг қарорига биноан лойиҳа ҳуқуқий ва бошқа хил (иқтисодий, молиявий, илмий, экологик, коррупцияга қарши каби) экспертизадан ҳам ўтказилиши, экспертлар қонун

лойиҳасининг экспертизаси натижалари бўйича тегишли хулоса тақдим этишлари, экспертлар сифатида қонун лойиҳасини тайёрлашда бевосита иштирок этмаган ташкилот ва (ёки) шахслар жалб қилиниши, қонун лойиҳасининг муҳокамаси жараёнида билдирилган ёки экспертларнинг хулосаларида баён этилган таклиф ва мулоҳазалар тавсия хусусиятига эга эканлиги назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қонун лойиҳаларини тайёрлаш соҳасидаги ваколати доирасида: қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқнинг қўлланилиш амалиёти соҳасида ягона давлат сиёсати олиб борилишини таъминлайди; қонун ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштиришнинг устувор йўналишларини ишлаб чиқади ва уларнинг амалга оширилишини таъминлайди; қонун лойиҳаларини уларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, қонунчилик техникаси қоидаларига мувофиқлигини аниқлаш, шунингдек, ҳавола қилувчи нормалар қўлланилишининг асослилиги ва мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан ҳуқуқий экспертизадан ўтказиши; қонун лойиҳаларини улардаги давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари тизимида коррупция, бошқа ҳуқуқбузарликлар содир этилиши учун шароитлар яратадиган, шунингдек, тадбиркорлик субъектлари учун уларнинг асоссиз харажатлар қилишига олиб келувчи ортиқча маъмурий ҳамда бошқа чекловларни жорий этадиган қоида ва нормаларни аниқлаш нуқтаи назаридан таҳлил қилади [5].

Мазкур ҳужжатда қонун лойиҳасини тайёрлаш тартиби батафсил белгиланган. Унга кўра, қонун лойиҳасини тайёрлаш қуйидагилардан иборат: қонун лойиҳасини тайёрлаш тўғрисидаги таклифни кўриб чиқиш ва уни тайёрлаш тўғрисида қарор қабул қилиш; қонун лойиҳасини тайёрлашни ташкилий-техникавий ва молиявий жиҳатдан

таъминлаш; зарур материаллар ва ахборот тўплаш; қонун лойиҳасининг концепциясини ишлаб чиқиш; қонун лойиҳасини тузиш; ҳуқуқий ва бошқа зарур экспертизалар ўтказиш (қонун лойиҳасига молиявий-иқтисодий асосларни илова этган ҳолда Қонунчилик палатасига тақдим этади). Мазкур асосларни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъекти Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига келишиш учун мажбурий тартибда юборади. Жавоб Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тегишли ёзма мурожаат келиб тушган санадан эътиборан 30 кундан кечиктирмай қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига юборилади. Ўзбекистон Республикасининг “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуни айнан шу мақсадда қабул қилинган. Қонуннинг 1-моддасида таъкидланганидек, у “давлат органлари ва муассасалари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ташкил этиш ҳамда амалга ошириш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш”га хизмат қилади. Қонунда жамоатчилик назоратининг объекти, субъектлари, асосий принциплари, шакллари, муҳокамаси, экспертизаси, жамоатчилик субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари масалалари ўз ифодасини топган. Унга кўра, давлат органларининг ва улар мансабдор шахсларининг қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, қарорларда, шунингдек ривожланишнинг давлат, тармоқ ва ҳудудий дастурларида жамоатчилик манфаатларини, жамоатчилик фикрини ҳисобга олишга доир фаолияти жамоатчилик назоратининг объекти ҳисобланади (4-модда).

Жамоатчилик назорати хилма-хил шаклларда олиб борилади. Қонунда жамоатчилик назоратининг қуйидаги шакллари белгиланган: жамоатчилик муҳокамаси; жамоатчилик эшитуви; жамоатчилик мониторинги; жамоатчилик экспертизаси; жамоатчилик фикрини ўрганиш ва бошқалар. Демак, қонуннинг

биз тадқиқ этаётган масала билан боғлиқ жиҳати шундаки, унда бошқа масалалар билан бирга, бевосита “жамоатчилик экспертизаси” масаласи кўзда тутилган. Унга кўра, “жамоатчилик экспертизаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва давлат органларининг бошқа қарор лойиҳалари фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, жамият манфаатларига мувофиқлигини аниқлаш учун уларни ўрганиш ҳамда баҳолашдан иборатдир” [6].

Жамоатчилик экспертизаси нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва оммавий ахборот воситалари томонидан ўтказилиши мумкин. Қонунда жамоатчилик экспертизасининг ташкилотчиси тегишли соҳада зарур билим ва тажрибага эга мутахассисларни жамоатчилик асосида жалб этиши ҳам белгиланган.

Хулоса ўрнида шуни қайд этиш зарурки, жамиятни ташкил этган ҳар бир гуруҳ, қатлам, уюшмалар ўз манфаат ва истакларига эгадир. Қонун

ижодкорлари томонидан ўз манфаат, истак ва эҳтиёжларини ўз вақтида англаш ҳамда қонун лойиҳаларида муҳокама этиш ўта муҳим ҳисобланади. Буни амалга оширишнинг бош йўли – ушбу қатлам, гуруҳ ва уюшмаларнинг ўзларига тааллуқли қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишга кенг жалб қилиш.

Фикримизча, давлат ҳокимиятини шакллантиришга оид қонунчилик ҳужжатлари лойиҳаларининг муҳокамаси ва экспертизасида – сиёсий партиялар, аёллар ва ёшларнинг ҳуқуқлари, эркинлик ҳамда манфаатларига, оила ва бошқа мавзуларга оид қонун лойиҳалари экспертизасида – Жамоатчилик палатаси ва унинг жойлардаги тузилмалари, Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, “Оила” Республика маркази, “Ёшлар ишлари агентлиги” ташкилоти ва унинг жойлардаги ташкилотлари, Республика қасаба уюшмалари кенгаши ва унинг жойлардаги ташкилотлари каби қатор жамоат бирлашмалари фаол иштирок этиб келмоқдалар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. – М., 2001. – С. 494.
2. *Одилқориев Х.Т.* Қонун лойиҳаларини илмий-ҳуқуқий экспертиза қилишни такомиллаштириш // Қонунчилик ҳужжатларини экспертиза қилиш муаммолари. – Т., 2005. – Б. 32.
3. *Саидов А.Х.* Қонун ҳужжатларини экспертиза қилиш – ҳуқуқий назария ва амалиёт бирлигининг инъикоси // Қонунчилик ҳужжатларини экспертиза қилиш муаммолари. – Т., 2005. – Б. 16.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи. – 2020. – 25 янв. – № 19(7521).
5. “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Палатасига киритиш тартиби тўғрисида”: Ўзбекистон Республикаси қонуни (2006.11.10). – URL: <https://lex.uz/docs/1069260>.
6. “Жамоатчилик назорати тўғрисида”: Ўзбекистон Республикаси қонуни (2018.12.04). – URL: <https://lex.uz/docs/3679092>.

Б. А. Дауменов,
доцент кафедры “Права человека, государственное право и управление” Каракалпакского государственного университета им. Бердаха, кандидат юридических наук

К КОНЦЕПЦИИ ОПТИМИЗАЦИИ ПЕРЕДАЧИ НЕСВОЙСТВЕННЫХ И ДУБЛИРУЮЩИХ ФУНКЦИЙ ХОКИМИЯТОВ СООТВЕТСТВУЮЩИМ ВЕДОМСТВАМ

Аннотация. В статье исследованы проблемы вертикального взаимоотношения органов исполнительной власти в Республике Узбекистан по перераспределению полномочий между ними. С учетом международного и зарубежного опыта разработаны рекомендации по оптимизации полномочий местных органов государственной власти.

Ключевые слова: исполнительная власть, хокимият, административная реформа, органы самоуправления граждан.

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикасида ижро ҳокимияти органларининг улар ўртасидаги ваколатларни қайта тақсимлашга доир вертикал муносабатлари муаммолари кўриб чиқилган. Халқаро ва хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатларини оптималлаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: ижро ҳокимияти, хокимият, маъмурий ислохотлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари.

Annotation. The article examines the problems of the vertical relationship of executive authorities in the Republic of Uzbekistan on the redistribution of powers between them. Also author developed the international foreign experience and recommendations to optimize the powers of local government bodies.

Keywords: executive authority, khokimiyat, administrative reform, citizens' self-government bodies.

В Указе Президента Республики Узбекистан от 8 сентября 2017 г. “Об утверждении концепции административной реформы в Республике Узбекистан” № УП-5185[1] были обозначены концептуальные проблемы, непосредственно касающиеся необходимости оптимизации функционального предназначения местных органов исполнительной власти, к которым отнесены следующие:

первое, основы организации деятельности органов исполнительной власти не обеспечивают своевременное решение накопившихся проблем на местах, снижающих темпы развития территорий;

второе, декларативный характер задач, возложенных на отдельные органы исполнительной власти, недостаточность организационно-правовых механизмов их реализации, дублирование функций

и избыточность государственного регулирования отрицательно сказываются на эффективности реализуемых реформ; третье, отсутствуют четкое разграничение сфер ответственности органов исполнительной власти и их руководителей, действенные механизмы внутриведомственного и межведомственного взаимодействия органов исполнительной власти, особенно на местах;

четвертое, чрезмерная централизация государственных функций и полномочий приводит к снижению роли органов исполнительной власти на местах в формировании программ развития территорий и решении насущных проблем населения;

пятое, отсутствие должной ответственности и инициативности у отдельных руководителей отрицательно сказывается

на своевременном и качественном решении поставленных задач и целевых установок по комплексному социально-экономическому развитию территорий.

В решении данных проблем были определены следующие задачи:

повышение самостоятельности органов исполнительной власти и их руководителей при осуществлении государственной политики в закрепленной сфере;

конкретизация задач (функций, полномочий), механизмов их реализации и сфер ответственности органов исполнительной власти, совершенствование процессов координации и взаимодействия, предусматривающие:

определение конкретных задач (функций, полномочий) и сфер ответственности органов исполнительной власти, внедрение четкой системы координации и контроля за деятельностью вверенных структур;

усиление полномочий органов государственной власти на местах в вопросах подбора и расстановки руководящих кадров территориальных органов исполнительной власти путем поэтапной передачи соответствующих полномочий хокиму.

По итогам решения данных проблем и задач ожидаемые результаты по оптимизации и децентрализации системы государственного управления за счет устранения избыточных и несвойственных задач, функций и полномочий, ликвидации дублирования и параллелизма.

Кроме того, в послании Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису 2020 года было отмечено: “В настоящее время законодательством предусмотрено выполнение хокимиятами около 300 задач и функций. Из них 175, по сути, не входят в основную компетенцию хокимов и дублируют функции других ведомств, что не может не отразиться на качестве работы и исполнительской дисциплине”[2].

В свою очередь, для реализации поставленных целей и задач необходим

следующий алгоритм организационно-правовых мероприятий:

1. Следует разобраться в практике состояния правового регулирования проблемы:

а) Какие полномочия закреплены в законах (их форма, содержание, количество). В частности, в Законе “О государственной власти на местах” в статье 25 закрепляется: “Хоким решает и другие вопросы, отнесенные законодательством к его компетенции планирования, бюджета, финансов, учета, управления собственностью области, района, города и взаимодействия с предприятиями, учреждениями, организациями различных форм собственности, сельского хозяйства, использования земли и других природных ресурсов, охраны природы, строительства, транспорта, дорожного хозяйства и связи, коммунального, торгового, социально-культурного обслуживания, социальной защиты населения, обеспечения законности, правопорядка и безопасности, охраны прав и свобод граждан”[3].

Как видно, закрепление полномочий хокима носит не императивный, а диспозитивный характер. Такая законодательная техника дает вышестоящим органам власти основание неограниченно по вертикали делегировать свои полномочия хокимиятам.

Поэтому возникает задача по необходимости совершенствования законодательной техники в части определения вопросов местного значения.

б) Какие полномочия закреплены в подзаконных актах (их форма, содержание, количество). Так, итоги проведенной инвентаризации Министерством юстиции показывают, что с учетом делегированных полномочий всего за хокимиятами закреплены 424 полномочий[4]. Здесь следует отметить, что делегированные полномочия носят императивный характер. При этом они, как правило, не передаются одновременно (в упряжке) с

материально-финансовыми средствами для обеспечения их реализации.

2. Необходимо разобраться в научно-теоретическом и практическом вопросах в решении проблемы по передаче несвойственных и дублирующих функций хокимиятов соответствующим ведомствам.

а) Следует установить какие полномочия по правовой природе местных органом государственной власти должны относиться к их собственным (основным, базовым) полномочиям.

Так, основное ядро “собственных” полномочий органов местного самоуправления составляют полномочия по решению вопросов местного значения.

При этом, эффективной реализации вопросов местного значения не способствует также и установленный законодателем подход к определению полномочий по решению вопросов местного значения. Определяя полномочия хокимиятов по решению вопросов местного значения, законодатель установил общий перечень полномочий для всех хокимиятов, независимо от их типов (область, район, город и т.п.), в то время, как необходимо учитывать специфику, комплекс факторов, влияющих на территориальное развитие, с учетом которых и определять организацию деятельности хокимиятов, в том числе их полномочия. Имеется ввиду, что в законодательстве необходимо реализовать дифференцированный подход к определению перечня полномочий хокимиятов.

При разработке подобного подхода возможно использовать эффективно действующий механизм осуществления полномочий местными органами в зарубежных странах. Так, в Испании обязанности муниципалитета по предоставлению определенного вида услуг различаются в зависимости от числа проживающих на конкретной территории лиц. Вместе с тем независимо от этого в Испании предоставляются следующие

виды услуг: общественное освещение; содержание кладбищ, уборка мусора; уборка улиц; бытовое водоснабжение; канализация; мощение дорог; контроль пищевых продуктов и напитков. В городах с населением более 5 тыс. человек к указанным услугам добавляются услуги по содержанию парков и общественных библиотек, а также по утилизации отходов. В городах с населением более 20 тыс. человек местные органы дополнительно предоставляют следующие виды услуг: защита граждан; социальное обслуживание; пожаротушение; содержание спортивных объектов для государственных нужд. В городах с населением более 50 тыс. человек предоставляются услуги в сфере городского пассажирского транспорта и охраны окружающей среды. Вместе с тем у муниципалитета есть законодательная возможность отказаться от соответствующей услуги в случае невозможности обеспечить создание и предоставление услуги со стороны городского совета.

Таким образом, сущность дифференцированного подхода заключается в том, что основной (базовый) перечень полномочий хокимията необходимо определять, исходя из специфики территориальной единицы, на примере Постановлений. К примеру, Постановлением Президента Республики Узбекистан “О дальнейшем совершенствовании деятельности местных исполнительных органов власти” от 22 декабря 2016 года № ПП-2691[5].

При этом, в процессе оптимизации разграничения полномочий между различными уровнями хокимиятов приоритет должен отдаваться наделению полномочиями нижестоящего хокимията в решении местных вопросов.

При оптимизации полномочий целесообразно исходить из того принципа, что хокимияты должны иметь больше возможностей влиять на формирование инвестиционного климата и решение со-

циальных вопросов на соответствующих территориях. Однако для этого им необходимы не только полномочия, но и соразмерные с ними финансовые ресурсы.

3. Необходимо установить правовой механизм делегирования полномочий хокимиятам.

Целесообразно на законодательном уровне ввести механизм соглашений при делегировании полномочий. Так, закрепляя возможность заключения соглашений между различными типами и уровнями публичной власти, устанавливается правило, что передача части полномочий от одного органа другому должно сопровождаться передачей субвенций для их осуществления. Законом также должны быть установлены требования к содержанию таких соглашений. Соглашения должны: заключаться на определенный срок; содержать положения, устанавливающие основания и порядок прекращения их действия, в том числе досрочного, порядок определения ежегодного объема субвенций, необходимых для осуществления передаваемых полномочий; предусматривать финансовые санкции за неисполнение соглашений.

При этом следует подчеркнуть, что посредством заключения соглашений могут быть переданы лишь отдельные полномочия, но не вопросы местного значения в целом.

Следует отметить, что эффективность механизма заключения соглашений будет достигнута лишь при условии законодательного установления объема передаваемых полномочий, а также самостоятельного осуществления хокимиятами полномочий, касающихся вопросов местного значения.

Таким образом, анализ “собственных” полномочий хокимиятов выявляет, что эффективное их осуществление возможно при соблюдении совокупности следующих факторов: во-первых, при законодательном закреплении полномочий за органами и должностными

лицами хокимиятов следует исходить из специфики хокимията конкретного типа; во-вторых, при осуществлении органами и должностными лицами хокимията полномочий необходимо соразмерное финансовое обеспечение их реализации.

К примеру, в России по итогам мониторинговых визитов в октябре 2018 года и марте 2019 года представителей Конгресса местных и региональных властей Совета Европы (КМРВСЕ) в рамках миссии Конгресса с целью мониторинга выполнения Российской Федерацией положений Европейской хартии местного самоуправления “рекомендовано Правительству Российской Федерации и Федеральному Собранию Российской Федерации рассмотреть возможность[6]:

- исключить закрепление одинаковых или сходных полномочий за разными уровнями публичной власти, а также четко разграничить собственные полномочия между органами государственной власти субъектов Российской Федерации и органами местного самоуправления;

- рассмотреть вопрос об исключении из компетенции муниципальных образований не свойственных им функций;

- законодательно ограничить количество полномочий, передаваемых для осуществления органам местного самоуправления в порядке наделения их отдельными государственными полномочиями, отдав предпочтение закреплению соответствующих полномочий в качестве собственных в случае необходимости их осуществления на местном уровне, руководствуясь принципом subsidiarity, закрепленным в Европейской хартии местного самоуправления;

- в целях обеспечения сбалансированности местных бюджетов завершить работу по инвентаризации полномочий органов местного самоуправления, предусмотренных отраслевым федеральным законодательством, в целях приведения их в соответствие с вопросами местного значения, закрепленными в Федеральном законе № 131-ФЗ;

– в целях исключения размывания ответственности за исполнение полномочий, закрепленных за органами власти разных уровней, и отвлечения финансовых ресурсов местных бюджетов по финансовому обеспечению собственных полномочий, законодательно ограничить расширение перечней прав органов местного самоуправления на решение вопросов, не отнесенных к вопросам местного значения муниципальных образований;

– в целях применения системного подхода к определению компетенции муниципальных образований в Федеральном законе № 131-ФЗ рассмотреть возможность установления требования о том, что внесение изменений в данный Федеральный закон осуществляется только отдельными федеральными законами, по аналогии с гражданским и бюджетным законодательством;

– внесения изменений в Федеральный закон № 131-ФЗ, предусматривающих, что:

а) “перераспределение” (делегирование) полномочий от органов государственной власти субъекта Российской Федерации органам местного самоуправления возможно только путем наделения законом субъекта Российской Федерации органов местного самоуправления отдельными государственными полномочиями с передачей необходимых для их осуществления материальных и финансовых средств, а также с учетом установленного Конституцией Российской Федерации (статьи 71 – 73) и федеральными законами разграничения предметов ведения и полномочий Российской Федерации, субъектов Российской Федерации и муниципальных образований;

б) перераспределение полномочий органов местного самоуправления по решению вопросов местного значения путем их временной передачи органам государственной власти субъекта Российской Федерации возможно только законом субъекта Российской Федерации на основании законодательно

определенных критериев, допускающих такую возможность;

в) передача и перераспределение полномочий органов государственной власти или органов местного самоуправления от одного уровня публичной власти к другому, не влечет изменения их правовой природы и соответствия их тому или иному предмету ведения или вопросу местного значения (если при этом не меняется принадлежность тому или иному уровню публичной власти самого предмета ведения или вопроса местного значения).

4. Необходимо установить правовой механизм предупреждения повторения несанкционированных делегирований полномочий хокимиятам.

Необходимо учредить единый уполномоченный координационно-аналитический центр при Правительстве, который мог бы в случае возникновения оптимальности перераспределения полномочий в дальнейшем, дать заключение о его целесообразности и предупреждения повторного возникновения тенденции самопроизвольного возобновления скапливания несанкционированных полномочий в нижестоящих хокимиятах.

По такой же проблеме Узбекистана, на примере России, в рекомендациях парламентских слушаний отмечается: “В-третьих, следует вернуться к рассмотрению необходимого и достаточного перечня вопросов местного значения сельских поселений, установленного ч. 3 ст. 14 Федерального закона от 6 октября 2003 г. № 131-ФЗ. Анализ складывающейся практики правоприменения показывает, что значительное число субъектов Российской Федерации, как уже отмечалось выше, вновь наделили сельские поселения целым рядом изъятых у них вопросов местного значения”[7].

В современных условиях было бы наиболее оптимальным в качестве уполномоченного координационно-аналитического центра определить Министерство по поддержке махалли и семьи,

переименовав его в Министерство по делам регионов. При этом целесообразно расширить функции министерства, распространив их также на местные органы государственной власти. К примеру, в России, Казахстане, Израиле, Латвии - Министерство регионального развития, в Италии – Министерство по делам регионов.

Более того, если фундаментально проанализировать социально-политическую природу органов самоуправления граждан, то выяснится, что они не есть ННО, а публичная власть, имеющая государственно-властные полномочия с общей компетенцией. Было бы правильной их отнести к системе местных органов государственной власти. Тогда сложится цельная система уровней публичной власти (от органа самоуправления граждан до областного уровня местной государственной власти). Что важно, идентичные проблемы (оптимизация полномочий) имеются и в отношении махаллей, что решило бы и их проблему.

Это необходимо, учитывая то обстоятельство, что основными проблемами при наделении хокимиятов полномочиями являются отсутствие ограничений для передачи государственных полномочий по объёму и (или) содержанию, недостаточная гарантированность материально-

финансового сопровождения переданных полномочий, субделегирование районным (городским) хокимиятам делегированных республиканскими органами областным хокимиятам полномочий.

На примере России вопрос о перераспределении полномочий правительств субъектов Российской Федерации не является раз и навсегда решенным. С изменением социально-экономических условий, кадрового потенциала муниципальных образований должно осуществляться перераспределение полномочий с целью эффективного управления.

5. Форма правовой реализации предлагаемых мер.

Для реализации предлагаемых мер целесообразно принятие “Концепции по передаче несвойственных и дублирующих функций хокимиятов соответствующим ведомствам”, утверждаемой Указом Президента Республики Узбекистан.

На основе Концепции все предлагаемые меры должны реализовываться на законодательном уровне. Целесообразно подумать по опыту Грузии принятие Кодекса[8] для регулирования комплекса вопросов организации деятельности местных органов государственной власти, отнеся к ним также органы самоуправления граждан.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Собрание законодательства Республики Узбекистан. – 2017. – № 37. – Ст. 979.
2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису // <https://president.uz/ru/lists/view/4057>.
3. Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан. – 1993. – № 9. – Ст. 320.
4. Текущий архив Министерства юстиции Республики Узбекистан за 2020 год.
5. <https://lex.uz/docs/3101496>.
6. Рекомендации по результатам совещания в г. Хабаровске “Полномочия органов местного самоуправления, их оптимальный набор для каждого вида муниципальных образований и вопросы их реализации” // <http://cmokhv.ru/materials/mat20190731-mm/>.
7. Кидяев В.Б. Практика применения законодательства о местном самоуправлении в разъяснениях Комитета Государственной Думы по федеративному устройству и вопросам местного самоуправления. – М.: Издание Государственной Думы, 2015. – С. 20. // <http://duma.gov.ru/media/files/ptMTx49aOiBI0lRfcEauN6u8tAkyTQ6V.pdf>.
8. Кодекс Грузии о местном самоуправлении // <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2244429/4/ru/pdf>.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЗАМОНАВИЙ САЙЛОВ ТИЗИМИ

Аннотация. Замонавий сиёсий партиялар бир қатор вазифаларни бажаради. Улар, авваломбор, шахс, жамият билан давлат ўртасидаги алоқани амалга оширади. Муайян ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини аниқлаб, уларни маълум бир шаклда давлат бошқарув органларига етказиш орқали вакиллик вазифасини бажаради. Сиёсий партиялар ўзларининг аниқ мақсадларига эгадирлар. Шу асосда улар ўз мафқураси ва дастурларини ишлаб чиқади, жамият тараққиётининг стратегиясини белгилашда иштирок этади.

Таянч сўзлар: сиёсий партия, давлат бошқаруви, ижтимоий гуруҳ, жамият, номзод, сиёсий рақобат.

Аннотация. В статье рассмотрены ряд функций современных политических партий, выполняющих роль связующего звена между человеком, обществом и государством. Выявляя интересы определенных социальных групп, они доводят их до органов государственной власти в определенной форме. На этой основе они разрабатывают собственную идеологию и программы, участвуют в определении стратегии развития общества.

Ключевые слова: политическая партия, управление государством, социальная группа, общество, кандидат, политическая конкуренция.

Annotation. The article examines a number of functions of modern political parties that act as a link between a person, society and the state. They bring them to the state authorities in a certain form by identifying the interests of certain social groups. Moreover, on this basis, parties develop their own ideology and programs, participate in determining the development strategy of society.

Keywords: political party, direction of state, social group, society, candidate, political competition.

Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий ҳаёти заминида мазкур жамият табиатини ифода этувчи турли хил ижтимоий меъёрлар, маънавий-ахлоқий қадриятлар мажмуаси ётади. Ахлоқ инсонларнинг жамиятдаги хатти-ҳаракати, фаолияти ва муносабатларини тартибга солади, мувофиқлаштиради ва бошқаради [1]. Инсон ҳуқуқлари этикасининг тамойилларидан инсонлар ахлоқий онгининг мазмунини ташкил этувчи тушунчалар – яхшилик ва ёмонлик, ҳаётнинг маъноси, адолат ва бурч қабилар шаклланади. Бу тамойиллар барча ҳуқуқий ҳужжатларда, жумладан жинойят ва фуқаролик кодексларида мустаҳкамлаб қўйилган.

XIX асрнинг охирига келиб, сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг ўз-ўзини ташкил этиш усули, демократик жамиятнинг муҳим ижтимоий-сиёсий институти, давлат билан фуқаролик жамиятини ўзаро боғлаб турувчи восита сифатида майдонга чиқди.

Партия сўзи латинча “pars” – “қисм” сўзидан олинган бўлиб, у ёки бу жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий гуруҳлар, табақалар, қатламларнинг бир одатда уларнинг илғор ва фаол қисмини бирлаштирадиган сиёсий ташкилотни англатади. Замонавий сиёсий партияларнинг ўзига хос муҳим белгилари қуйидагилардан иборат:

1) муайян расмий ташкилот сифатида мавжудлиги;

2) маълум бир фаолият дастурига эга бўлганлиги;

3) алоҳида ижтимоий мақомга эгалиги;

4) жамият сиёсий ҳаётига бевосита таъсир кўрсатиши;

5) ўз номзодлари билан сайлов комиссияларини тайёрлаш ва ўтказишдаги муҳим роли;

6) давлат бошқарувини шакллантириши ва унинг амал қилишидаги иштироки;

7) муайян ижтимоий базасининг мавжудлиги;

8) муайян иқтисодий асосга эга эканлиги;

9) Ўзбекистон символикасига эга эканлиги.

Замонавий сиёсий партиялар бир қатор вазифаларни бажаради. Улар, авваломбор, шахс, жамият билан давлат ўртасидаги алоқани амалга оширади. Муайян ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини аниқлаб, уларни маълум бир шаклда давлат бошқарув органларига етказиш орқали вакиллик вазифасини бажаради. Сиёсий партиялар ўзларининг аниқ мақсадларига эгадирлар. Шу асосда улар ўз мафкураси ва дастурларини ишлаб чиқади, жамият тараққиётининг стратегиясини белгилашда иштирок этади.

Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги одоби (этикаси), авваламбор, инсон ҳуқуқлари олий қадрият эканлигига асосланади. Инсон ҳуқуқлари этикаси ахлоқнинг умуминсоний талаблари доирасида амал қилиши билан бирга, унинг ўзига хос ички тамойиллари ҳам мавжуд. Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

– шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш;

– эркинликларининг тенглиги;

– ҳуқуқ ва қонун устуворлиги;

– хусусий мулк дахлсизлиги;

– инсонлар ўртасидаги зиддиятларни тинч, муроса йули билан ҳал этиш;

– ҳамкорлик;

– ўз зиммасига олган мажбуриятни виждонан бажариш;

Сиёсий рақобат сайловолди компаниясининг муҳим қисмидир. У турли партия ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг сайловларда ўз номзодлари ғалабасини таъминлаш мақсадида олиб борадиган фаолияти ва ўзаро муносабатларидир. Халқаро сайлов стандартлари депутатликка номзоднинг сайловчи ва бошқа номзодлар билан бўладиган муносабатларини белгилаб берувчи маълум одоб қоидаларини қамраб олади. Жумладан, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ)нинг Демократик институтлар ва Инсон Ҳуқуқлари Бюроси талабларида “номзодлар сайлов комиссиясини масъулиятли ўтказилишини таъминлаш учун ахлоқ Кодексини қабул қилишлари мумкин, улар ташвиқот учун қандайдир зўрлик шакллари кўлламасликлари керак”, дейилган [2].

Шубҳасиз, бу масала, биринчи навбатда, ахлоқий моҳиятга эга бўлиб, иккинчи навбатда эса номзодларга, айниқса уларнинг номзодлигини кўрсатаётган сиёсий партия раҳбарларига катта масъулият юклайди.

Сайлов тизимининг халқаро стандартлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасида қайд этилган: “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хохиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади [3].

Бугунги кун сайловчилари маълумоти, дунёқараши, маданияти билан ўтган сайлов иштирокчиларидан анча фарқ қилади. Улар қуруқ танкиднинг орқасидан эргашадиган инсонлар эмас. Уларни бугун аниқ таклифлар, реал амалиётлар, мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий тараққиётини янада жадаллаштиришга қаратилган фаолият қизиқтиради.

Сиёсий партиялар ахлоқида муҳим ўринни миллий менталитет ва миллий психология эгаллаши лозим. Ғарб сиёсий партиялар тажрибасини мамлакатимиздаги сиёсий партиялар фаолиятига тўғридан-тўғри кўчириб бўлмайди. Чунки партиянинг кучи ва таъсири унинг манбаси бўлган халқнинг психологияси, дунёқараши ва анъаналари билан узвий боғланган. Агар бирорта сиёсий партия томонидан кўрсатилган номзод ўзининг рақиби тўғрисида тасдиқланмаган маълумотларни йиғса ва учрашувларда улардан фойдаланса у нафақат сайловда ғалаба қозона олмайди, балки ўз партиясига надоматлар олиб келади. Бундай ахлоқсизлик айни вақтда бутун сайлов жараёнига, сиёсий барқарорликка салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бизнинг ўзимизга хос миллий, демократик тамойилларимиздан бири бу кенгашлиликдир. Хориж тажрибаси хусусида шуни қайд этиш лозимки, кўппартиявийлик тизимини ўзига хос хусусиятларига кўра, Ўзбекистон Республикаси учун уни тўлиқ қабул қилиш имкони йўқ [4].

Масалан, АҚШдаги иккипартиялик тизими сайлов жараёни субъектлари сонини икки-учтадангина иборат бўлишига олиб келади. Беш ва ундан ортиқ партия ўртасида рақобат бўлаётган пайтда муҳолифнинг ҳар қандай танқидий фикри овозларнинг танқидчига эмас, рақиб фойдасига ўтиб кетишига олиб келиши мумкин. Шу билан бирга, сайлов жараёнида “компромат” (фoш қилувчи материаллар йиғиш) хориж тажрибасида кенг тарқалган усуллардан биридир. Бунда муҳолифни обрўсизлантириш, рейтингини маъқеини тушириш мақсадида турли йўллар, воситалар билан таржимаи ҳоли, фаолиятдан салбий, қораловчи характерга эга бўлган факт, далиллар қидириб топилади ва мақсадга эришиш учун улардан фойдаланилади. Бундай усуллар инсон эрки ва ҳуқуқи дахлсизлигига қилинган

тажовуз ҳисобланиб, жиноят сифатида тасниф қилинади [5].

Сайлов тизимининг энг кўп тарқалган, қўлланилган тури Пљурал тизими (кўп миқдордаги) ВОТУМ – конституциявий ҳуқуқда битта сайловчига бир неча марта овоз бериш ҳуқуқининг берилганлигини ифодалайди. Мазкур амалиёт кўп қўлланилган давлатлар Буюк Британия, Германия ва Ғарбий Европанинг қатор мамлакатларида фуқаро турар-жой бўйича сайлов рўйхатида киритилиши билан бирга, унинг кўчмас мулки ёки у олий маълумот тўғрисида диплом олган университет жойлашган округ рўйхатида ҳам киритилган. Пљурал вотум Австралиянинг айрим штатларида ва Янги Зеландияда сақланган. Бу ерда йирик мулкдорлар маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайловларда бир неча овозга эга бўладилар[6].

Албатта, бугунги кунга қадар мамлакатимиздаги барча партиялар имконияти даражасида халқимиз орасида сиёсий-мафкуравий ишларни олиб бормоқда.

Аммо юртбошимиз таъкидлаб ўтганларидек, уларнинг фаолияти ва таъсирчанлиги бугунги кун талабларига тўла жавоб бериши лозим [7]. Фикримизча, бир партия томонидан иккинчи партияни танқид қилишнинг энг яхши усули бу – мазкур партия томонидан танқид остига олинган партия дастурига нисбатан мукамалроқ дастур тайёрлаш, унинг фаолиятига нисбатан мазмунлироқ, сермахсул фаолият кўрсатиш ва ўз ғояларининг таъсирчанлигини ошириб, уни халқимиз турмуш тарзи ривожланиши учун йўналтириш лозим. Чунки бугунги кун сайловчилари қуруқ танқиднинг орқасидан эргашадиган инсонлар эмас. Уларни бугун аниқ таклифлар, реал амалиётлар, мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий тараққиётини янада жадаллаштиришга қаратилган фаолият қизиқтиради.

◆

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., 2020. – 12 б.
2. Сайловларни кузатиш бўйича демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бюросининг қўлланмаси. – Варшава, 2019. – Б. 26.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., 2020. – 31б.
4. Избирательный кодекс Республики Узбекистан. – Т., 2020. – С. 8–15.
5. Давлат статистикаси қўмитаси сайти. URL: <https://stat.uz/uz/press-sluzhba/novosti-gks/3581innovatsion-rivozhlanish-bu-kelazhak-poydevori>.
6. Сайловларни кузатиш бўйича демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бюросининг қўлланмаси. – Варшава, 2019. – Б. 55,56.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти. www.president.uz.

Дж. Х. Юлдашев,
ИИВ Академияси докторанти,
юримдик фанлар бўйича фалсафа доктори, доцент

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ФУҚАРОЛИГИГА МАНСУБЛИКНИ АНИҚЛАШ АМАЛИЁТИ НАТИЖАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансубликни аниқлаш амалиётида кузатилаётган муаммо ва камчиликлар таҳлил қилиш асосида амалдаги қонунчиликни такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: фуқаролик, фуқароликка мансублик, фуқароликка мансубликни аниқлаш, доимий яшаш, рўйхатдан ўтиш.

Аннотация. В статье разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию действующего законодательства на основе анализа проблем и недостатков в практике определения принадлежности к гражданству Республики Узбекистан.

Ключевые слова: гражданство, принадлежность к гражданству, определение принадлежности к гражданству, постоянное проживание, регистрация.

Annotation. In the article are given develops proposals and recommendations for improving the current legislation based on the analysis of problems and shortcomings in the practice of determining belonging to the citizenship of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: citizenship, belonging to citizenship, determination of belonging to citizenship, permanent residence, registration.

Шахсининг фуқароликка доир субъектив ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган муносабатлар ичида унинг фуқароликка мансублигини тан олиш (уни фуқароликка мансуб деб топиш) элементи муҳим аҳамият касб этади. Шахсининг фуқароликка мансублигини тўғри баҳолаш унинг фуқаролик олиш борасидаги субъектив ҳуқуқларини кафолатлайди. Сабаби шахсининг давлатдаги ҳуқуқий мақоми (ҳуқуқ ва эркинликларининг даражаси) айти шу жараён асосида ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига доир ишларни юритиш амалиётида юзага келаётган муаммо-

ларнинг мазмуни ҳамда йўналиши юзасидан мутахассислар фикрини ўрганиш учун ўтказилган анкета сўрови натижаларидан маълум бўлишича, фуқароликка доир қонунчилик ижросини таъминлаш бўйича энг кўп юзага келаётган муаммолар: 1) шахсининг фуқароликка мансублигини аниқлаш ва баҳолаш соҳасида (97,6 фоизи); 2) фуқароликка қабул қилиш ва ундан чиқишга доир ҳужжатларни юритиш соҳасида (89,1 фоизи); 3) фуқароликни бекор қилиш (йўқотиш) соҳасидаги ҳужжатларни юритиш бўйича юзага келаётган (78,4 фоизи) муаммолар эканлигини қайд этиб ўтишган.

Этимологик жиҳатдан қарайдиган бўлсак, Ўзбек тилининг изоҳли луғатида келтирилишича [1], “мансублик” атамаси арабчада: “алоқадорлик, тааллуқлилик, тегишли бўлиш”, деган маъноларни англатади. Шу маънода фуқароликка мансублик деганда, шахснинг бирор бир давлатга ҳуқуқий жиҳатдан алоқадорлигини тушуниш лозим бўлади.

Фуқароликка мансубликни аниқлаш борасидаги асосий қоидаларни белгилаш масаласи ҳуқуқий ворисийлик асосида мавжуд бўлган давлатлар учун марказий савол ҳисобланади. Собиқ Иттифоқнинг парчаланиши натижасида ташкил топган Ўзбекистон Республикасида ҳам бугунги кунга қадар ўз фуқаролари доирасини белгилашга қаратилган ҳаракатлар олиб борилмоқда.

Мустақилликнинг дастлабки давридан, яъни 1992 йил 2 июлдаги “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги 632-ХП-сон қонуннинг қабул қилиниши билан унда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари доирасини аниқлаштиришга қаратилган нормалар ўз аксини топа бошлади* 2020 йил 13 мартдаги “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон қонун эса, мамлакат фуқаролари доирасини бирмунча кенгайтди.

Қонунда назарда тутилган шахсларни Ўзбекистон Республикасининг фуқароси сифатида тан олиш ҳамда уларга паспорт расмийлаштириш масаласи ваколатли давлат органлари томонидан олиб бориладиган махсус текширувларни талаб этади ва мазкур текширувлар натижалари асосида ҳал этилади.

Фуқароликка мансубликни аниқлаш қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олмаган шахсларга нисбатан ўтказиладиган текширув ҳисобланади. Яъни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик паспорти ёки идентификация ID-картасига эга бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига

алоқадорлигини (яъни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиш ҳуқуқига эгаллигини) аниқлаш ва баҳолашга қаратилган фаолиятдир. Баъзида эса шахс Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик паспорти ёки идентификация ID-картасига эга бўлса-да, унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиш асослари қонунийлигига шубҳа туғилган ҳолларда ҳам юзага келиши мумкин.

Таҳлиллар қуйидаги тоифа шахслар фуқароликка мансублик борасидаги текширувлар объекти бўлиши мумкинлигини кўрсатмоқда:

1) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий истиқомат қиладиган ва Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига эга бўлмаган шахслар;

2) чет элда доимий истиқомат қиладиган ва белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини қабул қилмаган шахслар;

3) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансуб эмаслик тўғрисида маълумотнома олишни истовчи шахслар.

Умуман олганда юқоридагиларга таяниб, фуқароликка мансублик ва уни аниқлашга қаратилган фаолият тушунчалари юзасидан қуйидагича хулосалар қилиш мумкин, деб ҳисоблаймиз:

фуқароликка мансублик – Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига алоқадорлиги ҳолати;

фуқароликка мансубликни аниқлаш – шахснинг мурожаатига мувофиқ ёки унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги бўйича шубҳа туғилган ҳолларда ваколатли давлат органлари томонидан ўтказиладиган Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига алоқадорликни текшириш жараёни.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансубликни баҳолаш мезонлари ва шартлари “Ўзбекистон Республикасининг

фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон (13.03.2020) қонуннинг 5–6-моддаларида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 10 мартдаги ПФ-6185-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалаларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг IX бўлимида белгилаб қўйилган.

Мазкур қонун ҳужжатларида белгиланишича, шахснинг Ўзбекистон фуқаролигига мансублигини аниқлашда унинг Ўзбекистон Республикаси билан алоқадорлиги фақатгина доимий рўйхатдан ўтганлиги (прописка) фактига асосланади ҳамда бу борадаги бошқа мезонлар инобатга олинмайди. Шу билан бирга, қонунчиликда шахснинг ихтиёрий равишда фуқароликка мансублик фактини суд тартибида белгилаши мумкинлиги ҳақидаги норма ҳам мавжуд бўлиб, ушбу қондан татбиқ этишнинг механизмлари йўқлиги сабабли амалда ишламайди.

Бугунги кун амалиётида шахсга тегишли собиқ Иттифоқ паспортининг рўйхатга олинганлик (прописка) муҳри туширилган варақлари сақланмаганлиги, айрим шаҳар (туман)ларда прописка фактини тасдиқловчи уй дафтарлари юритилмаганлиги, юритилган бўлса-да, маълум сабабларга кўра* ҳозирга қадар сақланмаганлиги, шунингдек, фуқаронинг яшаши давомида бир уйдан бошқа уйга кўчиб ўтганлиги натижасида йўқолиб кетганлиги каби ҳолатлар кузатилмоқда.

Амалиётда шахснинг қонун кучга киргунга қадар (1992 йил 28 июль) Ўзбекистонда яшаганлигини унинг ҳарбий ҳисобга олинганлиги, давлат чегараси орқали республикамизга кирганлиги, қонуний тирикчилик манбаси (меҳнат фаолияти)га эга бўлганлиги, фарзанд кўрганлиги, никоҳдан ўтганлиги, солиқ ёки бошқа мажбурий тўловларни тўлаганлиги каби фактларнинг мавжудлиги билан ҳам асослаш мумкин бўлса-да, амалдаги қонунчиликдаги мавжуд қоидаларда

белгиланган талаблар бунга имкон бермайди. Бу эса Қ. Ю. Садуллаев таъкидлаганидек, индивид билан давлат ўртасидаги ҳам миллий ҳуқуқда, ҳам халқаро ҳуқуқда вужудга келувчи ҳуқуқий муносабатларнинг ҳаққонийлигига путур етказди [2, 7-б.].

Жумладан, фуқаролиги йўқ шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублигини тан олиш амалиётида юзага келаётган асосий муаммолардан бири бу – “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон (13.03.2020) қонуннинг 6-моддаси талабларини қўллаш билан боғлиқ бўлиб, унга кўра икки ҳолатда шахс Ўзбекистон фуқаролигига мансуб деб топилиши мумкин:

1) 2005 йил 1 январга қадар Ўзбекистон Республикасида доимий яшаш жойи бўйича рўйхатга олинган ҳамда муқаддам чет давлат фуқаролигида бўлмаган тақдирда;

2) ариза билан мурожаат қилган кунга қадар Ўзбекистонда камида 15 йил доимий яшаб келаётган ва мазкур давр мобайнида чет давлат фуқаролигида бўлмаган бўлса.

Қонун нормасини амалиётга татбиқ этишни назарда тутувчи ҳужжатда[3] белгиланишича, фуқаролиги йўқ шахслар Ўзбекистон фуқаролигига мансуб деб тан олиниши учун юқоридаги ҳар икки ҳолатда ҳам қўйидаги шартларга жавоб бериши лозим:

– 2005 йил 1 январга қадар Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келган ва доимий яшаш жойи бўйича рўйхатга олинган (15 йил доимий яшаб келаётган), мурожаат қилгунга қадар Ўзбекистон Республикасида узлуксиз яшаган;

– чет давлат фуқаролигини қабул қилмаган;

– 2020 йил 1 апрелга қадар яшаш гувоҳномаси асосида яшаб турган ва Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлиши.

Ушбу шартлардан лоақал бирининг мавжуд эмаслиги, Ўзбекистон фуқаролигини тан олишни рад этишга асос ҳисобланади.

Бугунги кун амалиётда қонуннинг 6-моддаси талабларини қўллаш жараёнидаги энг асосий муаммо фуқаролиги йўқ шахснинг Ўзбекистонда доимий яшаганлик фактини белгилаш билан боғлиқ бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 10 мартдаги ПФ-6185-сон Фармони билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалаларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисидаги Низомнинг 27-банди талабларига кўра, мазкур ҳолат фуқаролиги йўқ шахсга нисбатан юритилган йиғма иш жилдида сақланган собиқ Иттифок паспорти ҳамда ҳисоб варақалари, уй дафтари ёки хўжалик китобида доимий рўйхатдан ўтганлик (прописка) ҳақидаги белгининг мавжудлиги билан тасдиқланиши мумкин.

Ўрганишлар натижасида маълум бўлишича, ота-онаси фуқаролиги йўқ шахслар бўлган, 1992–2005 йилларда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган болаларни доимий рўйхатга қўйишда ота-онасининг фуқаролиги йўқ шахс учун Ўзбекистон Республикасида яшаш гувоҳномасини олган кундан бошлаб ҳисобга (рўйхатга) қўйилганлиги, шунингдек, ўз навбатида, болаларнинг ота-онаси рўйхатга олинган кундан бошлаб рўйхатга қўйилганлиги (рўйхатга қўйилган деб ҳисобланиши)* натижасида мазкур даврда туғилган болаларнинг аксариятини Ўзбекистон фуқаролигига мансуб деб баҳолаш (топиш) имконияти йўқолмоқда.

Мисол учун, 1999 йил 19 майда Сурхандарё вилояти Жарқўрғон тумани “Кирон” МФЙда туғилган фуқаролиги йўқ шахс А.нинг ота-онаси Б. ва В.лар 1999 йилда Ўзбекистон Республикасига кўчиб келиб, Жарқўрғон туманида доимий яшаб келаётган бўлса-да, 2011 йилда фуқаролиги йўқ шахс учун

Ўзбекистонда доимий яшаш гувоҳномаси билан ҳужжатлаштирилган. Натижада уларнинг 1999–2005 йилларда туғилган фарзандлари ҳам 2011 йилдан бошлаб доимий рўйхатдан ўтказилган. Оқибатда уларнинг Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансубликни тан олиш тўғрисидаги муурожаатларига рад жавоби берилган [4].

Мазкур ҳолатни рақамларда кўрадиган бўлсак, маълумотларга кўра бугунги кунда биргина Сурхандарё вилоятининг ўзида доимий яшаётган фуқаролиги йўқ шахслар сони 13.864 нафарни ташкил этиб, ундан 1513 нафари (10,9 фоизи) гина 2005 йил 1 январь кунига қадар доимий рўйхатдан ўтган. Шунга ўхшаш ҳолатни республикамизнинг бошқа минтақаларида ҳам кузатиш мумкин.

Юзага келган муаммонинг ечими юзасидан амалиёт мутахассисларининг қарашларини ўрганиш мақсадида ўтказилган социологик сўровларда, уларга “Сизнингча, 1992–2005 йилларда республикамизда туғилган фуқаролиги йўқ шахсларнинг Ўзбекистон фуқаролигига мансуб деб топишда уларни мамлакатда яшаганлик фактини доимий рўйхатдан ўтганлиги асосида белгилаш имкони бўлмаган ҳолларда, қандай тартибда йўл тутиш мақсадга мувофиқ?”, деган савол билан муурожаат қилинганда респондентларнинг 66,9 фоизи – туғилганлик ҳақидаги гувоҳномаси асосида, деган жавобни беришган.

Юқоридагиларга асосланиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 10 мартдаги ПФ-6185-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалаларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 27-банди саккизинчи хатбошисини қуйидаги мазмундаги жумла билан тўлдириш тавсия этилади:

“Бундай белги билан тасдиқлаш имкони бўлмаганда, 1992–2005 йилларда Ўзбекистон ҳудудида туғилган фуқаролиги

йўқ шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги унинг туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномаси асосида баҳоланиши мумкин”.

Шунингдек, амалиёт натижаларининг гувоҳлик беришича бугунги кунда миллий норматив базанинг янгиланиши (“Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон янги таҳрирдаги қонуннинг қабул қилиниши 13.03.2020) натижасида мамлакатимизда илгари фуқароликка мансуб деб ҳисобланмаганлиги сабабли фуқаролиги бекор қилинган ҳамда ҳозирда қонуннинг 6-моддаси таъсирига тушувчи шахслар улуши ҳам талайгина. Яъни 1995–2000 йиллар давомида шахсларнинг фуқароликка мансублиги аниқланмаган ҳолда, уларга ноқонуний ва асоссиз паспорт берилишига йўл қўйилганлиги натижасида биометрик паспорт тизимига ўтилиши муносабати билан олиб борилган текширувлар вақтида фуқароликка мансуб эмаслиги бўйича хулоса қилинган шахслар сони анчани ташкил этмоқда.

Юқорида келтирилган тоифадаги шахсларнинг аксарияти эса қонуннинг 6-моддаси талабларига мувофиқ фуқароликка мансуб шахслар ҳисобланади. Сабаби унга кўра, 2005 йил 1 январга қадар Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келиб, доимий яшаш жойи бўйича рўйхатга олинган ёхуд 15 йил давомида мамлакатда доимий яшаётган, илгари олган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик паспорти ноқонуний асосларга кўра берилган, деб хулоса қилиниши оқибатида фуқаролиги йўқ шахс гувоҳномаси билан ҳужжатлаштирилган шахсларнинг баъзилари эндиликда фуқароликка мансуб ҳисобланади.

Давлат органлари иш ҳажмининг кўплигини, ушбу тоифадаги шахслар бўйича илгари фуқаролиги йўқ шахс мақомини олиш вақтида йиғма иш жилдлари белгиланган тартибда юритилганини, уларнинг ортиқча сарсон бўлишларини

олдини олиш ҳамда сарф-харажатлари тежалишини таъминлаш мақсадида уларга нисбатан “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон (13.03.2020) қонуннинг 6-моддаси талабларини қўлламаган ҳолда қарор қабул қилиш ваколатини ҳудудий ички ишлар органларига бериш ҳамда улар томонидан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик паспорти (идентификация ID-картаси) ни расмийлаштириш амалиётини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Бу борада ҳуқуқшунос И. С. Далдинованинг мамлакатда икки ёки ундан ортиқ муддат давомида ноқонуний яшаб келаётган шахсларни фуқароликка қабул қилишда “миграцион амнистия”ни қўллашнинг мақсадга мувофиқлиги [5, 6-б.] ҳақидаги қараши ҳам фикримизни муайян даражада далиллайди. Шунингдек, Финляндиянинг фуқаролик тўғрисидаги қонунига кўра (33-моддаси 4-қисми)[6], ёлғон маъумотлар тақдим этиш орқали фуқаролик олган шахсларга нисбатан ҳуқуқий таъсир (фуқароликдан маҳрум этиш) чорасини қўллаш мумкин бўлган муддат 5 йилни ташкил этади.

Юқоридаги тажрибаларга асосланиб, мамлакатимиз қонунчилигида ҳам фуқаролик масаласида “миграцион амнистия”ни қўллашнинг асослари, шартлари ва тартибини назарда тутувчи ҳуқуқий механизмларни яратиш мақсадга мувофиқдир.

“Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон (13.03.2020) қонуннинг 6-моддасида шахснинг республикаимизда доимий яшаши асосида фуқароликка мансуб деб тан олиниш муддатининг 15 йил этиб белгиланганини инобатга олиб, уни қуйидаги мазмундаги алоҳида норма билан тўлдириш келгусида юқорида таҳлил этилган муаммонинг ечимига хизмат қилиши билан бирга, шахснинг табиий ҳуқуқлари кафолатини юқори босқичга олиб чиқишга имкон беради:

“Шахс, ваколатли давлат органлари томонидан берилган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик паспорти ёки идентификация ID-картаси билан Ўзбекистон ҳудудида ўн беш йил давомида доимий яшаб келаётган бўлса, унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги ҳамда уни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги қарорнинг қонунийлиги масаласи кўриб чиқилмайди”.

Амалиёт мутахассислари ўртасида ўтказилган анкета сўровларида, уларнинг миграцион амнистияни қўллаш асослари, шартлари ва муддатларини қонунчиликда белгилаш борасидаги фикрлари ўрганилганда, респондентларнинг 87,1 фоизи – таклиф этилаётган норманинг киритилиши лозимлигини маъқуллашган.

“Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон (13.03.2020) қонуннинг 14-моддасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган, ота-онаси (ёлғиз отаси ёки онаси) фуқаролиги бўлмаган шахслар бўлган бола туғилганлик бўйича Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиши қайд этилган. Мазкур норма талқин этилишига кўра, агарда бола Ўзбекистон Республикасида туғилган вақтда ота-онаси чет давлат фуқаролигини қабул қилмаган ва фуқаролиги йўқ шахс мақоми остида яшаётган бўлса, у туғилганлик бўйича фуқаролик олиши лозим.

Бироқ ҳуқуқни қўллаш амалиётида бола (Ўзбекистон Республикасида) туғилгунга қадар собиқ Иттифоқ паспортига эга бўлиб, туғилгач фуқаролиги йўқ шахс гувоҳномасини олган шахслар тоифаси ҳам мавжуд бўлиб, юқорида таҳлил этилган қонун нормаси мазкур вазиятга ечим бермайди.

Масалан, Самарқанд вилояти Пастдарғом тумани “Шомбулоқ” МФЙ Шараф кўчаси 179-уйда яшовчи фуқаролиги йўқ шахс А. 2021 йил 4 май куни

туман ИИБга мурожаат қилиб, аризасида 2005 йил 28 апрелда ушбу туманда туғилгани, туғилган вақтида отаси фуқаролиги йўқ шахс гувоҳномаси, онаси собиқ Иттифоқ паспортига эга бўлганлигини ҳамда шу кунга қадар бошқа давлат фуқаролигини қабул қилмаганлигини кўрсатган ҳолда ўзининг фуқароликка мансублиги аниқлаб берилишини сўраган[7]. Кўриб чиқилаётган қонун нормасидаги бўшлиқ натижасида туман ИИБ томонидан мурожаатни қаноатлантириш имкони бўлмаган.

Ўтказилган анкета сўрови натижалари таҳлили мазкур ҳолатда амалиёт ходимларининг аксарияти (78,4 фоизи) – амалдаги қонунчиликка тегишли қўшимчалар киритиш тарафдори эканлигини кўрсатмоқда. Шунга асосан фикримизча, қонуннинг 14-моддаси учинчи қисмини қуйида таклиф этилаётган таҳрирда баён этиш мақсадга мувофиқдир:

“Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган, ота-онаси (ёлғиз отаси ёки онаси) фуқаролиги бўлмаган ёки собиқ Иттифоқ паспортига эга бўлиб, бошқа давлат фуқаролигини қабул қилмаган ҳолда Ўзбекистон Республикасида доимий яшаётган шахслар бўлган бола туғилганлик бўйича Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олади”.

Шунингдек, “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги 632-ХП-сон (02.07.1992) қонун амал қилган даврда, унинг 15-моддаси (унга кўра, фуқаролиги бўлмаган, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган боласи Ўзбекистон Республикаси фуқароси хисобланади) талабларига мувофиқ ота-онаси фуқаролиги йўқ шахс бўлган, улардан бири бола туғилган вақтда доимий рўйхатга қўйилмаганлиги сабабли фуқаролиги йўқ шахс гувоҳномаси билан ҳужжатлаштирилган болаларнинг ҳам мавжудлигини инобатга олиб, уларга

нисбатан янги тахрирдаги “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги ЎРҚ-610-сон (13.03.2020) қонуннинг 6-моддаси талабларини қўлламаган ҳолда фуқаролик паспортини расмийлаштириш зарурати юқори бўлиб қолмоқда.

Масалан, Фарғона вилояти Бувайда тумани Янгиқўрғон шаҳарчаси, Боғиэрам кўчаси, 156-уйда яшовчи 1994 йил 25 сентябрда туғилган фуқаролиги йўқ шахс А. туман ИИБга мурожаат қилиб, аризасида ота-онаси фуқаролиги йўқ шахслар эканлиги, бошқа давлат фуқаролигини қабул қилмаганлигини кўрсатиб, ўзининг Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик паспорти билан хужжатлаштирилишини сўраган. Мурожаатни ўрганиш жараёнида аризачининг (отаси 1993 йил 20 мартда, онаси 1998 йил 12 мартда доимий рўйхатдан ўтганлиги сабабли) 1998 йил 12 мартдан буён доимий яшаётганлиги маълум бўлиб, қонуннинг 6-моддаси талабларига мувофиқ паспорт расмийлаштирилиши бўйича тушунтириш берилган[8].

Бундан ташқари, амалдаги қонунчилигимизда суд томонидан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган, вафот этган ёки бедарак йўқолган, деб топилган шахслар фарзандларининг васийликка (ҳомийликка) олинганда Ўзбекистон фуқаролигини қай тартибда сақлаб қолиши (масалан, чет эл фуқаролари томонидан васийликка олинган Ўзбекистон фуқаролигига мансуб шахсларнинг фуқаролиги) билан боғлиқ масала эътибордан четда қолган. Бу эса мазкур тоифадаги шахсларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш ва хужжатлаштиришга амалда тўсқинлик қилган ҳолда, У. Э. Фозилов таъкидлаганидек [9, 8-9-б.], фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири бўлган “инсон эҳтиёжлари ҳамда талаб-истакларини давлат ҳокимияти органлари сиёсатида ифодалаш”га имкон бермайди.

Масалан, 33-моддада Ўзбекистон худудида яшовчи боланинг ота-онаси (ёлғиз отаси ёки онаси) Ўзбекистон фуқаролигидан чиқсалар ва айни вақтда улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари васийликка ёки ҳомийликка олган боланинг тарбиясида иштирок этмасалар, ота-онасининг нотариал тартибда тасдиқланган аризасига, васий ёхуд ҳомийнинг илтимосномасига кўра, бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади, дейилган ҳолда, агарда ота-она суд томонидан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган, вафот этган ёки бедарак йўқолган топилган бўлса масала қай тартибда ҳал этилади, деган саволга жавоб мавжуд эмас.

Натижада, ҳуқуқни қўллаш амалиётида бундай тоифадаги шахсларнинг аризаларини қаноатлантириш имкони йўқолмоқда. Таҳлил қилинаётган масала бўйича хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, Россия (14-м. 2-қ.)[10], Қозоғистон (26-м. 2-қ.) [11], Туркменистон (18-м. 3-қ.) [12] давлатларида ушбу муносабатлар қонун доирасига киритилган.

Назаримизда, мазкур тажрибаларни инобатга олиб, қонуннинг 33-моддасини қуйидаги мазмундаги 2-қисм билан тўлдириш асосида мавжуд ҳуқуқий бўшлиқнинг бартараф этилишига эришиш мумкин:

“Суд томонидан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган, вафот этган ёки бедарак йўқолган деб топилган ота-она (ёлғиз ота ёки она)нинг нотариал тасдиқланган илтимоси бундан мустасно”.

Ўйлаймизки, юқоридаги таклиф ва тавсияларнинг қонунчилигимизда ўз аксини топиши мавжуд коллизия ва ҳуқуқий бўшлиқларнинг бартараф этилишига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансубликни баҳолаш амалиётини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида (2006-2008) // URL: https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek%20tilining%20izohli%20lug'ati%20-%20M.pdf (мурожаат вақти: 17.12.2021).

2. *Садуллаев Қ.Ю.* Фуқароликнинг миллий ва халқаро ҳуқуқий асослари: юрид. фан. номз. дис. ... Автореф. – Т., 2011. – Б. 7.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 10 мартдаги ПФ-6185-сон Фармон билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалаларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 26-банди // URL: <https://lex.uz/docs/5325578> (мурожаат вақти: 15.12.2021).

4. Сурхандарё вилояти Ички ишлар бошқармасининг 2021 йил 18 майдаги 22/1028-сон хатига иловалар.

5. *Дальдинова И.С.* Конституционно-правовое регулирование приобретения и прекращения гражданства в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ставрополь, 2005. – С. 6.

6. Закон о гражданстве Финляндской Республики от 16 мая 2003 года № 359 // URL: <http://zakony.fi/perevodyfi/35-zakon-o-grazhdanstve-finlyandskoj-respubliki.html> (мурожаат вақти: 08.04.2020).

7. Самарқанд вилояти Ички ишлар бошқармасининг 2021 йил 19 майдаги 12/2-1044-сон хатига иловалар.

8. Фарғона вилояти Ички ишлар бошқармасининг 2021 йил 9 майдаги 22/1524-сон хатига иловалар.

9. *Фазилов У.Э.* Фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ҳуқуқий муаммолари: юрид. фан. номз. дис. ... Автореф. – Т., 2009. – Б. 8–9.

10. Федеральный закон Российской Федерации от 31 мая 2002 года № 62-ФЗ (с изменениями на 26 июля 2019 года) “О гражданстве Российской Федерации” // URL: <http://docs.cntd.ru/document/901819226> (мурожаат вақти: 10.10.2021).

11. Закон Республики Казахстан от 20 декабря 1991 года № 1017-ХІІ “О гражданстве Республики Казахстан” (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2019 г.) // URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000816#pos=398;-31 (мурожаат вақти: 10.10.2021).

12. Закон Туркменистана от 22 июня 2013 года “О гражданстве Туркменистана” // URL: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=4419> (мурожаат вақти: 10.10.2021).

* Изоҳ: Қонуннинг 4-моддасига кўра куйидаги шахслар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига мансуб деб баҳоланган: 1) қонун кучга кирган вақтда (1992 йил 28 июль) Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган, бошқа давлат фуқароси бўлмаган ва Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар; 2) давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида туғилган бўлсалар ёки доимий яшаганликларини исбот қилган бўлсалар, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмасалар ва Қонун кучга кирганидан (1992 йил 28 июлдан) кейин кечи билан бир йил ичида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар; 3) қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахслар.

* Изоҳ: Бундай сабаблардан бири сотиб юборилган ёки хусусий мулк сифатида бошқа мулкдорга ўтказилган уй учун янги уй дафтари юритилиши бўлиб, уйнинг илгариги эгаси пропискаси тўғрисидаги белги эски уй дафтарида қолиб кетади. Эски уй дафтарлари йўқ бўлиб кетиши оқибатида (уй дафтарларини саклаш муддати 5 йил) рўйхатдан (пропискадан) ўтганликни тасдиқловчи далиллар ҳам йўқолади ва мансубликни тасдиқлаш имкони бўлмайди.

* Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 21-моддаси 2-қисми талабларига кўра, 14 ёшга тўлмаган вояга етмаганларнинг (кичик ёшдаги болаларнинг) ёки васийликда бўлган фуқароларнинг қонуний вакиллари – ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки васийлари яшайдиган жой вояга етмаганлар ёки васийликда бўлган фуқароларнинг яшаш жойи ҳисобланади.

АҲОЛИ ТУРМУШ ТАРЗИ, ИЖТИМОЙ МУҲОФАЗАСИНИ ЯХШИЛАШ БОРАСИДА СЕКТОРЛАР ФАОЛИЯТИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ – ДАВР ТАЛАБИ

Аннотация. Мақолада ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини камбағалликдан чиқариш бўйича секторлар фаолиятини янада такомиллаштириш масаласи кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: “секторлар” тушунчаси, “камбағаллик” тушунчаси, ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли, “темир дафтар”, “аёллар дафтари”, “ёшлар дафтари”, хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, камбағалликдан чиқариш.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос дальнейшего совершенствования работы секторов по выводу нуждающегося в социальной защите населения из бедности.

Ключевые слова: понятие “секторы”, понятие “бедность”, население, нуждающееся в социальной защите, “железная тетрадь”, “женская тетрадь”, “молодёжная тетрадь”, поддержка женщин, вывод из бедности.

Annotation. The article discusses the issue of further improving the work of the sectors to lift out of poverty the population in need of social protection.

Keywords: concept of “sectors”, concept of “poverty”, population in need of social protection, “iron notebook”, “notebook of women”, “notebook of youth”, support for women, getting out of poverty.

“Давлатимиз сиёсатининг барча устувор йўналишларини амалга оширишда камбағалликни қисқартириш муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу соҳадаги фаолиятни тизимли ва самарали ташкил этилиши эса, камбағалликдан чиқиб кетишнинг энг муҳим омил бўлган инсоннинг интилиши, ўз кучига таянган ҳолда, аниқ мақсад сари ҳаракат қилиш имконини яратди”.

Шавкат Мирзиёев

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев ўзининг “Янги Ўзбекистон Стратегияси” асарида мамлакат тарихида илк бор 2020 йилда “камбағаллик” тушунчаси мамлакат барқарор ривожланишига таъсир этувчи жиддий муаммо сифатида эътироф этилиб, мазкур йўналиш ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг асосий масалаларидан бирига айланганлигини баён этди.

Бу борада қуйидагилар назарда тутилди:

биринчидан, камбағаллик жиноятчиликнинг ўсишига таъсир қилади.

Жиноятчилик аҳолининг кам таъминланган қатламлари орасида кенг тарқалади ва улар “даромад олиш”нинг жинойий шаклларига мурожаат қилиш эҳтимоли катта;

камбағалликнинг *иккинчи* салбий оқибати-турмуш даражаси паст ва даромадлари юқори бўлмаган аҳоли қатламларининг соғлиғига салбий таъсири;

учинчидан, камбағаллик алкоголизм ва гиёҳвандликнинг ўсишига ҳам бевосита таъсир қилади;

тўртинчидан камбағалликнинг юқори даражаси жамиятдаги ижтимоий кескинликнинг кучайишига сабабдир.

Камбағалликнинг хавfli оқибатларидан яна бири, бу аҳолининг умумий маълумот даражаси пасайишидир.

“Камбағалликнинг салбий оқибатларини эътиборга олган ҳолда, мамлакатимизда унга қарши курашнинг стратегик йўналишларини ишлаб чиқиш муҳим вазифалардан бирига айланди”, – деб таъкидлаб, ички ишлар органлари ходимлари олдига аҳолини камбағалликдан кутқариш борасида секторлар фаолиятини янада такомиллаштиришни вазифа қилиб қўйди [1].

Секторлар – Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ҳудудларини тегишлича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар, туманлар (шаҳар)лар ҳокимлари, прокуратура, ички ишлар ва давлат солиқ хизмати ҳудудий органлари раҳбарлари бошчилик қиладиган туманлар (шаҳар)лар ва ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича тегишли маҳаллий давлат ҳокимияти органининг кўмаклашувчи коллегиял ишчи тузилмаси.

Секторлар ишчи гуруҳи – сектор раҳбари бошчилигида иқтисодиёт, инвестиция, қурилиш, қишлоқ хўжалиги соҳаси, давлат бошқаруви органларининг туман (шаҳар)лар тузилмаларининг малакали мутахассислари ва тижорат банклари ходимларидан иборат Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари томонидан тасдиқланадиган махсус ишчи гуруҳлари.

“Темир дафтар” – Коронавирус пандемияси шароитида ижтимоий аҳвол ва турмуш шароити оғирлашган ва сектор раҳбарлари томонидан алоҳида назоратга олинган оилаларни қайд этиш дафтари.

“Аёллар дафтари” – ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, психологик қўллаб-қувватлашга, билим, касб ўрганишга эҳтиёжи ва иштиёқи бўлган, ишсиз аёлларнинг муаммоларини аниқлаш, бартараф этиш ҳамда назоратини олиб бориш бўйича маълумотлар базаси.

“Аёллар маслаҳат кенгаши” – ижтимоий ҳимояга муҳтожларнинг муаммоларини ўрганиш ва ҳал этишга кўмаклашиш, оилаларни мустаҳкамлаш ва уларнинг фарзанд тарбиясидаги роли ҳамда ижтимоий фаоллигини оширишга қаратилган маслаҳатлар бериш, “одобли қиз”, “иффатли келин”, ва “маърифатли аёл” ғояларини кенг тарғиб этиш мақсадида ҳар бир фуқаролар йиғинида ташкил этиладиган жамоатчилик асосида фаолият юритувчи тузилма.

“Ёшлар дафтари” – бу ҳар бир сектор ҳудуди кесимида истиқомат қилаётган 18 ёшга тўлган 30 ёшдан ошмаган ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, психологик қўллаб-қувватлаш, билим ва касб ўрганишга эҳтиёжи ва иштиёқи бўлган, ишсиз ёшларни муаммоларини аниқлаш, бартараф этиш ва назоратини олиб бориш бўйича маълумотлар базаси.

“Ёшлар дафтари”ни сектор котиби ва Ёшлар ишлари агентлигининг туман бўлими бошлиғи юритади.

“Ёшлар дафтари”га ёши, жинси, касбга лаёқати бўйича: битирувчи ёшлар, ҳозирда ишсиз бўлган, ишга муҳтож ногирон, хориждан қайтган, жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган ёшлар киритилади.

Сектор раҳбари томонидан ишчи гуруҳи билан биргаликда, маҳаллалар кесимида ишсиз ёшлар хатловдан ўтказилади ва “Ёшлар дафтари”га рўйхатга олинади. Бунда таълим муассасалари ўз битирувчиларини, маҳалла ва ёшлар агентлиги ишсиз ёшларни, ички ишлар органлари хориждан қайтган ва жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган ёшларни аниқлашга кўмаклашади.

“Аёллар дафтари” ва “Ёшлар дафтари”ни шакллантириш юзасидан

туман, сектор раҳбари томонидан ҳар 5–6 та маҳаллаларни ўрганишга 1 тадан ишчи гуруҳ тузилади.

Ишчи гуруҳ таркиби:

- туман ҳокимият бўлимлари;
- туман ИИБ профилактика инспекторлари;
- маҳалла фаоллари;
- ёшлар агентлиги;
- туман ДСИ;
- халқ таълим бўлими.

Ҳар бир сектор ҳудудларида ижтимоий ҳимояга муҳтож маҳаллалардаги кам таъминланган фуқаро ва оилалар аниқланиб, уларни “Темир дафтари”, “Аёллар дафтари” ва “Ёшлар дафтари”га тегишлилиги асосида рўйхатга киритиб, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш чораларини кўриш орқали таъминланади.

“Аёллар дафтари”ни шакллантиришда хотин-қизларнинг муаммолари, эҳтиёжлари ва қизиқишлари қуйидаги тарзда ўрганилади:

– секторлар ишчи гуруҳлари томонидан бириктирилган маҳаллаларда фуқаролар йиғинлари ходимлари ва фаоллари билан биргаликда барча йўналишдаги муаммоларни ҳар ярим йилда бир маротаба, бунда ярим йиллик биринчи ойнинг дастлабки 15 кунда уйма-уй юриш орқали;

– хотин-қизларнинг мурожаатларини, шу жумладан, “Аёллар маслаҳат кенгаши”га мурожаатларини кўриб чиқиш орқали.

Ўрганиш давомида хотин-қизларнинг муаммо, эҳтиёж ва қизиқишлари анкета-сўровномалар орқали аниқланади. Аниқланган муаммолар сектор штаб котиблари ва фуқаролар йиғини ходимлари томонидан хотин-қизларнинг шахсий индивидуал анкеталарига 3 кундан ошмаган муддатда киритилади. Индивидуал анкеталар сектор раҳбарлари, туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими бошлиғига тўлдирилган кундан бошлаб 1 кун муддатда тақдим этилади. Сектор

раҳбарлари, туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими бошлиғи 3 кундан ошмаган муддатда индивидуал анкеталар кўриб чиқилишини ташкил қилади.

Индивидуал анкеталарни кўриб чиқиш жараёнида маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги, Давлат солиқ кўмитаси, Ёшлар ишлари агентлиги, Давлат солиқ кўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлиги, Адлия вазирлиги ҳузуридаги Давлат хизматлари агентлиги, Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ва бошқа ташкилотларнинг маълумотлари билан солиштирилади ҳамда хотин-қизларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтожлик даражаси (тоифаси) аниқланади.

Таҳлил натижалари асосида сектор раҳбарлари, туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими бошлиғи томонидан 7 кундан ошмаган муддатда “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларнинг рўйхатлари ҳамда уларнинг муаммоларини барта-раф этишга қаратилган “Йўл харитаси” лойиҳасини имзоланган ҳолда, халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашларига тасдиқлаш учун киритилади.

Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашлари томонидан “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларнинг рўйхатлари ва “Йўл харитаси” белги-ланган тартибда тасдиқланади ҳамда ижрога қаратилади. Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашида тасдиқланган рўйхатлар сектор штабларининг котиблари томонидан 3 кундан ошмаган муддатда Маҳалла ягона ахборот тизими дастурига (кейинги ўринларда – ахборот тизими) киритилади. Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгаши томонидан тасдиқланган “Аёллар дафтари”га киритилган шахслар рўйхати 3 кун ичида

туман (шаҳар)лар ҳокимликларининг расмий веб-сайтларида эълон қилинади ва янгилаб борилади.

“Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларнинг муаммоларини тизимли равишда ҳал этиш ва уларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш қуйидагилар орқали таъминланади:

1. “Аёллар дафтари”га киритилган ҳамда ижтимоий ҳимояга муҳтож ишсиз хотин-қизларнинг бандлигини таъминлаш қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

– туман (шаҳар)лар ҳокимликлари, инвестиция бўлимлари, аҳоли бандлигига кўмаклашиш марказлари, тижорат банклари билан ҳамкорликда тармоқ ва ҳудудий инвестиция дастурларига киритилган лойиҳаларда хотин-қизлар учун яратилаётган янги иш ўринларига ишга жойлаштириш;

– туман (шаҳар)лар ҳокимликлари аҳоли бандлигига кўмаклашиш марказлари билан биргаликда мавжуд бўш ва захира (квота) иш ўринларига ишга жойлаштириш ҳамда ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб қилиш;

– туман (шаҳар)лар ҳокимликлари аҳоли бандлигига кўмаклашиш марказлари билан биргаликда кооперативларга жалб этиш;

– туман (шаҳар)лар аҳоли бандлигига кўмаклашиш марказлари томонидан касб-ҳунар ва тадбиркорликка ўқитишни ташкил этиш, тадбиркорликка жалб этиш, ўзини ўзи мустақил равишда банд қилишни ривожлантиришга доир фаолиятни ташкил этиш орқали бандликка кўмаклашиш;

– ишсизлик нафақасини тайинлаш ва тўлаш чораларини кўриш.

– Ушбу кўрсатилган йўналишлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

2. “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларга томорқадан даромад манбаи сифатида фойдаланиш учун кўмаклашиш. Туман (шаҳар)лар ҳоким-

ликлари, маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими туман фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши, тижорат банклари билан ҳамкорликда “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизлар томорқадан самарали фойдаланишни ташкил этиш орқали бандлигини таъминлаш қуйидаги йўналишларда амалга оширилади: а) енгил конструкцияли иссиқхоналар ўрнатиш; б) парранда, асалари, қуён, балиқ ва бедана боқишни йўлга қўйиш; в) “Томорқа хизмати” ташкилотлари ва “Дала дўконлари”ни ташкил этиш.

3. Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни тадбиркорликка жалб қилиш. Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси, Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби, “Тадбиркор аёл” ишбилармон аёллар уюшмаси, “Хунарманд” уюшмаси ҳамда ҳудудий хотин-қизлар тадбиркорлик марказлари жойларда ўқув курслари ташкил этиш орқали тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш истагини билдирган ва “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларнинг тадбиркорлик кўникмаларини ошириш ва бизнес лойиҳаларини тузишга кўмаклашади.

Ўзбекистон Республикаси акциядорлик тижорат Халқ банкнинг туман (шаҳар) филиаллари орқали тадбиркорликни йўлга қўйиш ва ривожлантириш учун кредит олиш истагида бўлган хотин-қизларга тижорат банкларга ажратилган кредит маблағлари ҳисобидан молиялаштирилган қуйидаги хизматлар кўрсатилади:

– бизнес лойиҳаларни ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда тузишни ўргатиш;

– кредит олишга кўмаклашиш;

– кредит ажратилгандан сўнг хотин-қизлар тадбиркорлигини ривожлантириш учун доимий қўллаб-қувватлаш.

Кредитлар “Аёллар дафтари”га киритилган ва тадбиркорлик билан шуғулланиш истагида бўлган хотин-қизларнинг тадбиркорлигини йўлга қўйиш ва ривожлантиришга йўналтирилади.

Бунда кредитлар базавий ҳисоблаш миқдорининг 150 бараваригача миқдорда ажратилади. Кредитларнинг фоиз ставкаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг асосий ставкасида белгиланади. Кредитларни илгари олинган кредитлар ёки ҳар қандай бошқа қарзларни қайтариш, чорвачиликни ривожлантириш, шахсий эҳтиёж учун автотранспорт воситаси сотиб олиш, маъмурий харажатларни тўлаш, жумладан автотранспорт воситасининг таъминоти, мебель, алоқа хизматлари тўлови ва уяли телефон сотиб олиш ҳамда қонун ҳужжатлари, Марказий банкнинг қоидаларига кўра, тақиқланган фаолиятларга ажратишга йўл қўйилмайди. Кредитлар 6 ойгача имтиёзли давр билан 3 йилдан кўп бўлмаган муддатга ажратилади. Кредитлар қарз олувчининг ссуда ҳисобварағидан кредит шартномасида белгиланган мақсадлар учун тегишли ташкилотларнинг банкдаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағига пул ўтказиш йўли билан ажратилади. Кредитлар Ўзбекистон Республикаси акциядорлик тижорат Халқ банкининг туман (шаҳар) филиаллари томонидан “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларнинг фамилияси, исми, отасининг исми бўйича алфавит тартибида шакллантирилган қатъий навбат асосида берилади.

4. “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларга моддий ёрдам кўрсатиш. Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгаши томонидан тасдиқланган рўйхатлар асосида “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси маблағлари ҳисобидан базавий ҳисоблаш миқдорининг икки бараваридан тўрт бараваригача бўлган миқдорда бир марталик моддий ёрдам берилиши мумкин.

Ушбу бир марталик моддий ёрдамни тўлаш учун:

а) фуқаролар йиғинлари, сектор раҳбарлари билан келишилган ҳолда,

боқувчисини йўқотган эҳтиёжманд хотин-қизлар, ижтимоий ёрдамга муҳтож II гуруҳ ногиронлиги бўлган хотин-қизлар, уй-жойини таъмирлашга муҳтож I гуруҳ ногиронлиги бўлган хотин-қизларнинг эҳтиёжмандлик даражасидан келиб чиқиб, халқ депутатлари туман (шаҳар)лар Кенгашлари томонидан тасдиқланган рўйхатга киритилган хотин-қизларга (ҳар бир фуқаронинг фамилияси, исм, отасининг исми, паспорт серияси ва рақами кўрсатилган ҳолда) бир марталик моддий ёрдам бериш миқдорлари кўрсатилган рўйхатни туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлимига тақдим этилади;

б) туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими:

– “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш жамғармасининг даромадлари тушумлари прогнозидан келиб чиқиб, туман (шаҳар) молия бўлими билан келишилган ҳолда, бир марталик моддий ёрдамни ойма-ой тўлаш графигини шакллантиради ҳамда туман (шаҳар)лар ҳокимларининг маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш масалалари бўйича ўринбосарларига тасдиқлаш учун киритади. Бунда тасдиқланган ойма-ой тўлаш графигининг нусхаси фуқаролар йиғинларига ҳам тақдим этилади;

– тасдиқланган графикка асосан ҳар ойнинг 5-санасига қадар фуқаролар йиғинлари томонидан тақдим этилган рўйхатлар асосида тўлов ведомостлари шакллантирилиб, туман (шаҳар)лар ҳокимликларнинг бухгалтерия бўлимлари ва хизмат кўрсатувчи тижорат банкининг тегишли бўлимига (филиалига) тақдим этилади;

в) туман (шаҳар)лар ҳокимликларининг бухгалтерия бўлимлари тасдиқланган ойма-ой тўлаш графиги ҳамда тўлов ведомостлари асосида “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси маблағлари ҳисобидан зарур маблағларни хизмат кўрсатувчи тижорат банкининг тегишли бўлимига (филиалига) кўчиради;

г) Ўзбекистон Республикаси акциядорлик тижорат Халқ банкининг тегишли бўлими (филиали) томонидан бир марталик моддий ёрдам тўловлари ҳар ойнинг 5–27-саналарида амалга оширилади. Ойнинг охириги иш кунида ведомостлар ёпилади, тайинланган, бироқ ўз вақтида талаб қилиб олинмаган моддий ёрдам уни олувчининг номидаги махсус депозит ҳисобварағига ўтказилади ва олувчининг биринчи талабига кўра тўланади. Ёпилган ведомостнинг бир нусхаси туман (шаҳар) ҳокимлиги ҳамда маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлимига тақдим этилади;

д) туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими муҳтож хотин-қизларга тўланган бир марталик моддий ёрдам тўғрисидаги маълумотларни ахборот тизимига киритади ҳамда ёпилган ведомостнинг нусхасини тегишли фуқаролар йиғинига тақдим этади.

“Аёллар дафтари”га киритилган ва уй-жойини таъмирлашга муҳтож I гуруҳ ногиронлиги бўлган хотин-қизларга кўмаклашиш сектор раҳбари томонидан жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳомийлик хайриялари, қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилади.

Бир марталик моддий ёрдам олган хотин-қизлар “Аёллар дафтари”дан чиқарилмаган ёки бир йил ичида қайта киритилган ҳолларда, бир марталик моддий ёрдам бир календарь йили давомида бир мартаба берилади.

5. “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларга турар жой ижара компенсациясини тўлаш. Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашлари тасдиқланган рўйхат асосида фуқаролар йиғинлари томонидан турар жой учун ижара компенсациясини тўлаб бериш бўйича талабномалар сектор раҳбарлари ҳамда туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими бошлиғига тақдим этилади.

Сектор раҳбарлари ҳамда туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-

қувватлаш бўлими бошлиғининг хулосаси асосида “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларга турар жой ижара компенсацияси белгиланган тартибда тўлаб берилади. Бунда:

биринчидан, турар жой ижараси тўғрисидаги шартнома уч томонлама – ижарага берувчи, ижарага олувчи ва туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими ўртасида 2021 йил 31 декабрга қадар бўлган муддатга тузилади;

иккинчидан, турар жой ижараси учун тўловлар “Аёллар дафтари” жамғармаси маблағлари ҳисобидан ижарага берувчига тўғридан-тўғри тўланади.

Шартнома суммаси ҳисобланганда:

– “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизлар ва улар билан бирга турадиган оила аъзолари, ҳар бир оила аъзосига тўғри келадиган умумий майдони энг кўпи билан ўн олти квадрат метрдан (кресло-аравачада ҳаракатланадиган ногиронлар учун эса йигирма уч квадрат метрдан) кам бўлмаган ҳажмда, бироқ бир оила учун жами 48 м² ошмаган ҳолда назарда тутилади;

– турар жойдан фойдаланганлик учун ижара ҳақи Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 26 февралдаги 170-сон қарори билан тасдиқланган Давлат уй-жой фондидаги турар жойларни ижарага бериш ва ҳисобини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомда назарда тутилган миқдорларда белгиланади.

6. “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларга тиббий хизмат кўрсатиш. Ижтимоий ҳимояга муҳтож хотин-қизларга тиббий хизмат кўрсатиш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

– тиббий ёрдамга муҳтож хотин-қизларнинг соғлиги сектор ишчи гуруҳлари томонидан тегишли тиббиёт ходимини жалб қилган ҳолда ўрганилади;

– ўрганиш натижаси бўйича касаллик аниқланган ва тиббий ёрдамга муҳтож хотин-қизлар тиббий кўриқдан ўтиш учун туман (шаҳар) тиббиёт бирлашмаси

кўп тармоқли марказий поликлиникасига юборилади;

– тиббий кўрик натижаси юзасидан кўрсатма бўйича туман (шаҳар) тиббиёт бирлашмасида стационар ёки амбулатор шароитда даволанади;

– ногиронлик белгилари аниқ намоён бўлган беморлар белгиланган тартибда кўриқдан ўтиш учун Тиббий-меҳнат эксперт комиссияларига юборилади.

7. “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш. Ҳуқуқий ёрдам олишга муҳтож хотин-қизларга сайёр қабуллар орқали қуйидагилар бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатилади: прокуратура органлари – ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилган хотин-қизларга амалий ёрдам кўрсатиш, судга мурожаат қилиш тартибини тушунтириш, судга мурожаат қилиш учун керак бўладиган ҳужжатларни расмийлаштиришга кўмаклашиш; ички ишлар органлари – тазйиқ ва зўравонликдан жабрланган хотин-қизларни ушбу таҳдидлардан ҳимоя қилиш; адлия органлари – ҳуқуқий маслаҳатлар бериш.

8. “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларга психологик ёрдам кўрсатиш. Психологик маслаҳатга муҳтож хотин-қизларга “Аёллар маслаҳат кенгаши”, Зўрлик ишлатишдан жабр кўрган шахсларни реабилитация қилиш ва мослаштириш ҳамда ўз жонига қасд қилишнинг олдини олиш маркази, Аҳоли бандлигига кўмаклашиш маркази ҳузуридаги “Хотин-қизлар ҳуқуқий, психологик маслаҳатхонаси”, таълим муассасаларининг малакали психологлари томонидан психологик маслаҳатлар бериб борилади.

“Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш чоратадбирларини молиялаштириш. “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш чоралари:

– ижтимоий ҳимояга муҳтож ишсиз хотин-қизларнинг бандлигини таъминлаш – Бандликка кўмаклашиш давлат жамғармаси, Жамоат ишлари жамғармаси,

“Аёллар дафтари” жамғармаси ва “Саховат ва кўмак” жамғармаси, халқаро молия институтларининг кредит ва грантлари;

– томорқадан даромад манбаи сифатида фойдаланишга кўмаклашиш – Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси маблағлари;

– тадбиркорликни йўлга қўйиш ва кредит олишга кўмаклашиш – Хотин-қизлар ва оилани қўллаб-қувватлаш давлат мақсадли жамғармаси, “Оилавий тадбиркорликни ривожлантириш” дастурлари, халқаро молия институтларидан жалб этиладиган имтиёзли кредит ва грантлар;

– моддий ёрдам кўрсатиш, соғлиқни тиклаш ва бошқалар – “Аёллар дафтари” жамғармаси, “Саховат ва кўмак” жамғармаси маблағлари;

– турар жой ижараси билан боғлиқ харажатларни қоплаб бериш – “Аёллар дафтари” жамғармаси маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

“Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан ҳам молиялаштирилиши мумкин.

Мазкур бандда белгиланган манбалар ҳисобидан туман (шаҳар)лар кесимида ажратиладиган маблағлар тақсимооти ҳар чорак учун Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги, Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши ва Ўзбекистон Республикаси акциядорлик тижорат Халқ банки томонидан ҳар чоракдан олдинги ойнинг 20-санасига қадар туман (шаҳар)лар ҳокимликларига етказилади.

Туман (шаҳар)лар ҳокимликлари ушбу манбалар ва ўз маблағлари ҳисобидан хотин-қизларга кўрсатиладиган ижтимоий хизмат ва ёрдамларнинг турини ва уларни олувчилар сонини белгилайди.

Хотин-қизлар қуйидаги ҳолларда “Аёллар дафтари”дан чиқарилади:

– бандлиги таъминланган ёки доимий даромад манбаига эга бўлганда;

– бир марталик моддий ёрдам кўрсатиш орқали муаммоси ҳал этилганда;

– турар жой ижара компенсацияси белгиланган тартибда тўлаб берилганда;

– малакали тиббий хизмат кўрсатилганда;

– тўлиқ давлат таъминотига олинганда;

– аниқланган бошқа муаммолари қонуний ҳал этилганда;

– ўз аризасига кўра;

– “Аёллар дафтари”га ноқонуний киритиш ҳолати аниқланганда;

– бошқа давлатларга доимий яшаш учун чиқиб кетганда;

– суднинг озодликдан маҳрум этишни назарда тутувчи ҳукми қонуний кучга кирганда;

– хизматлар кўрсатиш бўйича иш олиб бориш имконини бермайдиган бошқа ҳолатлар юзага келганда;

– шахс вафот этган тақдирда.

“Аёллар дафтари”га икки ва ундан ортиқ масалаларини ҳал этиш учун киритилган хотин-қизларнинг барча масалалари тўлиқ ҳал этилиши дафтардан чиқариш учун асос бўлади.

Доимий ва вақтинча яшаш учун республиканинг бошқа ҳудудига кўчиб ўтганда, доимий яшаш ва вақтинча турар жойи бўйича рўйхатга олинган кундан бошлаб 15 кундан кечиктирмасдан “Аёллар дафтари”га тегишли ўзгартиришлар киритилади.

Сектор раҳбарлари, туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими бошлиғи мазкур юқоридаги асослар кўрсатилган ҳолатлар бўйича “Аёллар дафтари”дан чиқариш юзасидан таклифларни Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашлари муҳокамасига киритади.

Хотин-қизларни “Аёллар дафтари”дан чиқариш, унга ўзгартиришлар киритиш Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашининг қарори асосида амалга оширилади.

Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашининг қарори асосида “Аёллар дафтари”дан чиқарилган хотин-қизлар тўғрисидаги маълумотлар секторлар штаблари котиблари томонидан 3 кундан ошмаган муддатда ахборот тизимига киритилади.

“Аёллар дафтари”дан чиқарилган хотин-қизлар туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлимлари томонидан 5 кун ичида бу ҳақда ёзма равишда хабардор қилинади.

Секторлар, туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлимлари ахборот тизимида “Аёллар дафтари”ни юритиш билан боғлиқ масалаларни тўлиқ акс эттириб борилишини таъминлайди.

“Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш бўйича ишларни мувофиқлаштириш:

- маҳалла даражасида – туман (шаҳар) сектор раҳбарлари, маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлимлари бошлиқлари;

- туман (шаҳар) даражасида – вилоят сектор раҳбарлари, Касаба уюшмалари федерацияси ҳудудий бўлинмалари, Қорақалпоғистон Республикаси Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш ҳудудий бошқармалари;

- вилоят даражасида – Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, тегишли вазирлик ва идоралар;

- республика даражасида – Хотин-қизлар муаммоларини тизимли равишда ҳал этиш, уларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича республика комиссияси томонидан амалга оширилади.

Мутасадди ташкилотларнинг масъул ходимлари, сектор штабларининг котиблари томонидан “Аёллар дафтари”га киритилган ҳар бир хотин-қизларнинг аниқланган муаммолари бартараф этилганлиги ҳақидаги ҳисоботлар ҳар куни соат 18.00 гача ахборот тизимига киритиб борилади.

Сектор раҳбарлари, сектор ишчи гуруҳлари, туман (шаҳар) маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бўлими раҳбар ходимлари томонидан “Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш бўйича амалга оширилган ишларни ҳар ойда жойига чиққан ҳолда мониторинг қилиб боради.

“Аёллар дафтари”га киритилган хотин-қизларнинг муаммоларини бартараф этишга қаратилган “Йўл харитаси”нинг ижроси ҳар чорақда камида бир марта Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашида муҳокама қилинади.

Кенгаш сессияларида муаммоларни ҳал қилишга масъул бўлган секторлар ва ташкилот раҳбарларининг ҳисоботлари эшитиб борилади.

“Ёшлар дафтари”ни шакллантириш.

Бугунги кунда ёшларга оид давлат сиёсати – давлат томонидан амалга ошириладиган, ёшларни ижтимоий жиҳатдан шакллантириш ва уларнинг интеллектуал, ижодий ҳамда бошқа йўналишдаги салоҳиятини камол топтириш учун шарт-шароитлар яратилишини назарда тутадиган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий чора-тадбирлар тизимини амалга ошириб келмоқда. Шундай чора-тадбирлардан бири бу ишсиз ёшлар учун ишлаб чиқилган “Ёшлар дафтари”дир.

“Ёшлар дафтари”га ёши, жинси, касбга лаёқати бўйича: битирувчи; ҳозирда ишсиз бўлган; ишга муҳтож ногирон; хориждан қайтган; жазони ижро этиш муассасасидан озод этилган; ҳарбий хизматдан қайтган ёшлар киритилади.

Сектор раҳбари томонидан ишчи гуруҳ билан биргаликда маҳаллалар кесимида ишсиз ёшлар хатловдан ўтказилади ва “Ёшлар дафтари”га рўйхатга олинади.

Бунда, таълим муассасалари ўз битирувчиларини, Маҳалла ва Ёшлар агентлиги ишсиз ёшларни, ИИБ хориждан қайтган ва ЖИЭМдан озод этилган ёшларни аниқлашга кўмаклашади.

Хатлов натижасида секторлар кесимида шакллантирилган рўйхатлар секторлар котиби ва Ёшлар ишлари агентлиги томонидан махсус дастурга (“Ёшлар дафтари”га) киритилади.

“Ёшлар дафтари”га ёши, жинси, касбга лаёқати бўйича қуйидаги мезонлар асосида киритилади:

а) умумий ўрта таълим ҳамда олий ва ўрта махсус таълим муассасалари битирувчилари;

б) расман иш билан банд бўлмаган, ишсиз ёшлар;

в) имконияти чекланган, бироқ меҳнатга лаёқатли ишсиз ёшлар;

г) короновирус пандемияси сабабли қўлланилган карантин чоралари натижасида ўзининг иш ўрни ва даромад манбаини йўқотган фуқаролар, жумладан четдан қайтган ёш меҳнат муҳожирлари;

д) жазони ижро этиш муассасасидан озод этилган, ишсиз ёшлар;

е) муддатли ҳарбий хизматни ўтаб қайтган, бироқ иш билан банд бўлмаган ёшлар;

ё) оиланинг ўзгалар қарамоғига муҳтож кексаларга ғамхўрлик қилаётган ёшлар;

ж) оиланинг ҳақиқатда эҳтиёжманд, ночор ва моддий кўмакка муҳтожлиги.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 11 мартдаги “Ёшларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 132-сон қарори билан “Ёшлар дафтари”га киритилган ёшларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси тўғрисидаги намунавий низом тасдиқланди. Низомга кўра, “Ёшлар дафтари” жамғармаси маблағлари, жумладан қуйидагиларга йўналтирилади:

• “Ёшлар дафтари”га киритилган моддий аҳволи қийин ёшларга БХМнинг 4 бараваригача (980 минг сўм) миқдорда бир марталик моддий ёрдам кўрсатишга;

• ёшларни тадбиркорлик ва касб-хунарга ўқитиш бўйича нодавлат таълим ташкилотларига сарфланадиган

харажатларнинг 75 фоизигача қисмини қоплашга;

- “Ёшлар дафтари”га киритилган ёшларга тадбиркорлик фаолияти ҳамда ўзини ўзи банд қилиш мақсадида нотурар жойнинг 12 ойгача ижара харажатларини кўпи билан бир йилда БХМнинг 25 бараваригача (6 млн 125 минг сўм) миқдорда қоплашга;

- “Ёшлар дафтари”га киритилган ёшларга тадбиркорлик фаолиятини бошлаш ва ўзини ўзи банд қилишга зарур бўлган асбоб-ускуналар ва меҳнат курулларини харид қилиш учун БХМнинг 40 бараваригача (9 млн 800 минг сўм) миқдорда субсидия ажратишга;

- мамлакатимиздаги ОТМда ўқиётган “Темир дафтар”га киритилган оилалар фарзандлари тўлов-контракт суммасининг 50 фоизигача, аммо БХМнинг 50 бараваридан (12 млн 250 минг сўм) ошмаган миқдорда тўлаб беришга;

- “Темир дафтар”га киритилган оилаларнинг ахволи оғир бўлган бемор фарзандларига мамлакатда ёки хорижий давлатда даволаниш билан боғлиқ харажатларни БХМнинг 50 бараваридан (12 млн 250 минг сўм) ошмаган миқдорда қоплашга.

Жамғарма маблағларини шакллантириш, бошқариш ва улардан фойдаланиш мақсадида манфаатдор муассаса раҳбарлари ва жамоатчилик вакиллари билан иборат таркибда Васийлик кенгаши тузилади. Васийлик кенгаши раиси ҳар чоракда Жамғарма даромад ва харажатлари ижроси тўғрисида Халқ депутатлари туман (шаҳар) Кенгашига ҳисобот беради. Ёшлар ишлари агентлигининг туман (шаҳар) бўлими Жамғарманинг ишчи органи ҳисобланади. Жамғарманинг жорий йилда фойдаланилмай қолган маблағлари кейинги йилга ўтади ва туман (шаҳар) маҳаллий бюджетига олиб қўйилмайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. М. “Янги Ўзбекистон Стратегияси” асари. – Т., 2021. – Б. 442–443.
2. Мирзиёев Ш. М. “Янги Ўзбекистон Стратегияси” асари. – Т., 2021. – Б. 438–439.

“Темир дафтари”ни шакллантириш. “Темир дафтар” – карантин шароитида ишсиз, даромадсиз қолган эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож оилаларнинг маҳаллада шакллантирилган шаффоф рўйхатидир.

“Темир дафтар”, ўз навбатида, фуқаролар йиғинлари раисининг сектор ва ҳудуд раҳбари билан ҳамкорликдаги фаолиятини мустаҳкамлайди. “Темир дафтар”ни юритишда эҳтиёжманд оилаларнинг 7 тоифаси, жумладан:

- кам таъминланган;
- ногиронлиги бўлган;
- ижтимоий ҳимояга муҳтож оилалар;
- якка-ёлғиз кексалар;
- доимий ишсиз фуқаролар;
- карантин туфайли ишсиз қолган фуқаролар;

- оғир эпидемиологик ҳудудлардан қайтариб келинган фуқароларни камбағалликдан чиқариш чоралари кўрилади.

Шунингдек, масъул ходимлар ўзининг кунлик амалга оширган ишлари юзасидан “Темир дафтари”даги маълумотларни saховat.argos.uz сайтига рақамли имзо калити орқали электрон шаклда киритиб бориши ҳақида маълумот берилади. “Темир дафтар”га тушган оиланинг ҳеч бўлмаганда битта аъзосини жорий йилда иш билан таъминлаб, шу орқали уларни муҳтожликдан чиқариш чоралари кўрилади. Кам таъминланган оилаларни камбағалликдан қутқариш сектор фаолларининг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолади. Аҳолини “Темир дафтар”дан чиқаришдан асосий мақсад – ушбу оилани иш билан таъминлаш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши учун ёрдам кўрсатиш орқали уларни яшаш шароитини яхшилаш ва камбағалликдан қутқаришдан иборатдир.

МИГРАЦИЯНИ ТАРТИБГА СОЛИШДА БАНДЛИК ВА МЕХНАТ ОРГАНЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация. Ушбу мақолада, миграцияни ҳуқуқий тартибга солишда меҳнат органларининг тизими, жумладан Бандлик ва меҳнат вазирлиги, Ташқи меҳнат миграцияси агентлигининг фаолияти ва ваколатлари ҳуқуқий таҳлил қилиниб, ушбу органларнинг айрим ваколатларини такомиллаштиришга қаратилган тавсиялар таклиф этилган.

Калит сўзлар: аҳоли миграцияси, миграцияни тартибга солиш, бандлик ва меҳнат муносабатлари органлари, ваколатлар, меҳнат мигранти, чет эллик мутахассислар, ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя.

Аннотация. В данной статье осуществлён правовой анализ системы органов труда, в частности Министерства занятости и трудовых отношений, Агентства трудовой миграции в правовом регулировании миграции, предложены рекомендации по совершенствованию некоторых полномочий данных органов.

Ключевые слова: миграция населения, регулирование миграции, органы занятости и трудовых отношений, полномочия, трудовая миграция, зарубежные специалисты, социальная и правовая защита.

Annotation. This article provides a legal analysis of the system of labor bodies, in particular the Ministry of Employment and Labor Relations, the Labor Migration Agency in the legal regulation of migration, and offers recommendations for improving some of the powers of these bodies.

Keywords: population migration, migration regulation, employment and labor relations authorities, authorities, labor migration, foreign specialists, social and legal protection.

Дунёда аҳоли миграцияси кўлами ва ўсиш даражасини кузатиб борар эканмиз, ҳар бир давлатнинг иқтисодий, жуғрофий, демографик ва бошқа омиллар таъсирида миграция моделларининг ҳар хил кўринишлари шаклланмоқда. Халқаро миграция ташкилотининг маълумотларига асосан 2021 йил 1 январь ҳолатига кўра, халқаро мигрантларнинг сони 281 миллионга етган бўлиб, уларнинг 164 миллиондан ортиғини (60%) меҳнат мигрантлари ташкил этади [1].

Миграция жараёнига жаҳоннинг деярли барча давлатлари жалб этилган бўлиб, бундан Ўзбекистон ҳоли эмас. Мамлакатимиз халқаро миграция жараёни, шу жумладан меҳнат мигра-

циясида иштирок этар экан, унинг асосий омилларидан бири – бу кўп миқдорда ва ёш ишчи кучи ҳамда ички меҳнат бозорининг етарли даражада ривожланмаганлиги ҳисобланди. Шу боис фуқароларимиз мамлакатимиз ташқарисига чиқиб, жаҳон меҳнат бозорида меҳнат фаолиятини амалга оширмоқда.

Ўзбекистоннинг миграцион жараёнларида икки тенденция кўзга ташланади: биринчисидан – ўзбек мигрантларининг халқаро меҳнат бозорига интеграцияси кучаяди; иккинчисидан – мамлакат иқтисодий ривожланишининг барқарорлашуви мигрантлар сонини қисқаришига олиб келади [2, 20].

Ўзбекистонда меҳнат миграцияси ҳолати қуйидаги статистик маълумотларда намоён бўлади. Масалан, мамлакатимиздан чиқиб кетувчилар сони кўчиб келувчиларга нисбатан кўпроқни ташкил этмоқда. Хусусан, 2000–2010 йиллар оралиғида мамлакатимиздан чиқиб кетганлар сони ўртача 2 391 726 нафарни ташкил этган бўлса [3], бу кўрсаткич ушбу давр оралиғида кўчиб келганлар сонига нисбатан 786 545 нафарга кўпроқ [4].

Кўчиб кетганларнинг аксарияти МДХ давлатларига тўғри келмоқда. Мисол учун, Россия Федерацияси (кейинги ўринларда – РФ) Президенти ҳузуридаги Россия халқ хўжалиги ва давлат хизмати Академияси экспертлари томонидан олиб борилган РФ ижтимоий-иқтисодий ҳолатининг мониторинги натижалари маълумотига кўра, РФга кириб келувчи чет элликларнинг аксарияти МДХ давлати фуқаролари ҳисобланади. Хусусан, РФга МДХ давлатларидан кириб келувчи фуқароларнинг 2019 йил 1 август ҳолатига кўра, 8,9 млн. (барча чет эл фуқароларининг 83 %, меҳнат мигрантларнинг 97 %) ташкил этди. Шундан Ўзбекистон фуқаролари 2,2 млн, яъни 25 %ни ташкил этган (2018 йилга нисбатан 1%га ошган). Меҳнат миграцияси асосан учта давлат – Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистон ҳисобидан ўсганлиги кузатилган [5, 40-41].

Иқтисодчи олимларнинг тадқиқотларида унинг асосий омиллари сифатида виза билан боғлиқ чекловларнинг йўқлиги, тарихий алоқалар мавжудлиги, тилни билиш ва мамлакатларнинг туташ жойлашганлиги келтирилмоқда [6, 116].

Ушбу кўрсаткичлар дунёда хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграциясини таъминлашнинг институционал асосларини тадқиқ этиш долзарб аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, барча давлатлар меҳнат миграциясини бошқаришда ўзининг сиёсатини белгилаш ҳуқуқига эга. Халқаро меҳнат нормалари ва бошқа

халқаро ҳужжатлар ушбу сиёсатнинг келишувчанлиги, самарадорлиги ва адолатлилигини таъминлашда раҳбарий принциплар сифатида муҳим роль бажариши лозим [7].

Меҳнат миграциясини бошқариш ва ҳуқуқий тартибга солишда меҳнат органларининг фаолияти катта аҳамиятга эга. Чунки ушбу соҳанинг асосий қисмини меҳнат миграцияси ташкил этади. Ўз навбатида, меҳнат мигрантларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда бевосита меҳнат органлари иштирок этиши табиий, албатта.

Маълумки, мамлакатимизда меҳнат миграциясини тартибга солиш ва бу борада ягона давлат сиёсатини олиб бориш вазифаси Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигига юклатилган.

Вазирлик меҳнат миграциясини тартибга солишда қуйидаги йўналишларда иш олиб боради:

биринчидан, меҳнат миграцияси жараёнларини таҳлил қилади, ташқи меҳнат миграцияси сабаблари ва омилларини аниқлайди;

иккинчидан, ташқи меҳнат миграцияси соҳасидаги норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштиришга доир таклифлар ишлаб чиқади, меҳнат миграциясидан қайтган фуқароларни ишга жойлаштиришда кўмаклашади;

учинчидан, меҳнат миграцияси соҳасида халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш, мустаҳкамлашда халқаро ташкилот, хорижий мамлакатлар билан меҳнат ва бандлик соҳасида самарали ҳамкорлик механизмларини ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш борасида таклифлар ишлаб чиқишда иштирок этади;

тўртинчидан, меҳнат ва бандлик масалалари юзасидан Халқаро меҳнат ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотлар билан белгиланган тартибда ҳамкорлик қилади, Ўзбекистон Республикасининг манфаатлари бўйича тегишли чоратadbирларни амалга оширади;

бешинчидан, меҳнат ҳуқуқлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш масалалари бўйича аҳоли, иш берувчилар ўртасида кенг ахборот-тушунтириш ишларини олиб бориш масалалари бўйича меҳнат, бандлик, меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат миграцияси соҳасидаги қонун ҳужжатларининг мазмун-моҳиятини изоҳловчи материалларни тайёрлайди ҳамда аҳоли ўртасида, шу жумладан оммавий ахборот воситалари, Интернет тармоқлари орқали тарқатади;

олтинчидан, Ўзбекистон Республикаси фуқароларини хорижда ишга жойлаштириш, уларни Ватанга қайтариш, хорижда меҳнат фаолиятини амалга ошириш вақтида ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилиш, шунингдек, хорижий ишчи кучини жалб қилишга рухсатнома, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи учун хорижий фуқароларга тасдиқномалар бериш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси фуқароларини хорижда ишга жойлаштириш, уларнинг меҳнат ҳуқуқларини таъминлаш жараёнларини тартибга солиш масалалари бўйича чет давлатларнинг ваколатли органлари билан ҳамкорлик қилади;

еттинчидан, меҳнат миграцияси соҳасида халқаро ҳамкорлик лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этади.

Алоҳида таъкидлаш керакки, Вазирлик хорижда меҳнат фаолиятини амалга оширувчи фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини қўллаб-қувватлаш ҳамда ҳимоя қилиш жамғармаси маблағлари ҳисобидан хорижда меҳнат фаолиятини амалга ошириш вақтида тазйиққа учраган, мажбурий меҳнатга жалб қилинган, таҳқирланган, меҳнат ва бошқа ҳуқуқлари бузилган, мураккаб молиявий аҳволда, шунингдек, шахсини тасдиқловчи ҳужжатларсиз, тирикчилик учун маблағсиз қолган фуқароларни ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилади, уларни Ўзбекистон Республикасига қайтаришга кўмаклашади, хорижда

ишга жойлаштириш учун кўрсатилган номзодлар билан дастлабки мослаштириш тадбирларини ўтказди [8].

Гувоҳи бўлганимиздек, Вазирлик меҳнат миграциясида иштирок этувчи Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда, уларнинг меҳнат фаолияти қонунийлиги, яъни уюшган ҳолда ташкил этилишини таъминлайди.

Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш ва уларни хорижда уюшган ҳолда ишга жойлаштириш масалалари бўйича Вазирликнинг ваколатли органи ҳисобланади.

Агентлик республика фуқароларини мамлакат ҳудудидан ташқарида ишга жойлаштириш борасидаги ўз фаолиятини халқаро ҳуқуқий норма ва қоидаларга асосланиб, республиканинг миллий ва Ўзбекистон Республикасидаги юридик шахс мақомига эга хорижий фуқаролар манфаатларини инобатга олган ҳолда амалга оширади. Масалан, 2012 йил 13 декабрда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳамда Корея Республикаси Бандлик ва меҳнат вазирлиги ўртасида бандликка рухсат бериш тизими бўйича ишчиларни Корея Республикасига юбориш тўғрисида Англашув меморандуми имзоланган. Унга кўра, Ўзбекистон фуқаролари Корея Республикасига ишга кетишдан олдин тил ўрганиш орқали махсус тест синовларидан ўтган ҳолда, бандликка рухсат бериш тизими жорий этилди. Бу, ўз навбатида, фуқароларимизнинг хорижий давлатда тезроқ мослашиши ҳамда самарали ишлаш учун хизмат қилади.

Шу ўринда ташқи меҳнат миграцияси тизимида катта аҳамиятга эга бўлган мазкур давлат муассасасининг асосий фаолият йўналишлари ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ. Бу ташкилот:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси фуқароларини танлаш, тайёрлаш,

мослаштириш тадбирларини ўтказиш ва хорижда ишга жойлаштириш жараёнларини самарали бошқариш ҳамда назорат қилиш орқали уларга хорижда меҳнат фаолиятини олиб боришга доир ҳуқуқларини амалга оширишда кўмаклашиш;

иккинчидан, ташқи меҳнат миграциясини комплекс таҳлил қилиш, шу асосда норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, меҳнат миграциясидан қайтган фуқароларга ишга жойлашишда кўмаклашиш;

учинчидан, меҳнат миграцияси соҳасида халқаро ҳамкорлик лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этиш, Ўзбекистон Республикаси фуқароларини хорижда ишга жойлаштириш жараёнларини тартибга солиш ва уларнинг меҳнат ҳуқуқларини таъминлаш масалалари юзасидан хорижий давлатларнинг ваколатли органлари билан ҳамкорлик қилиш;

тўртинчидан, Ўзбекистон Республикаси фуқароларини хорижда ишга жойлаштириш ва уларнинг фаолиятини назорат қилиш, меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга кетаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг касбий малакасини тасдиқлаш фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахсларни аккредитациядан ўтказиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг ишчи органи вазифаларини бажариш;

бешинчидан, юридик шахсларга хорижий ишчи кучини жалб қилишга рухсатнома ва хорижий фуқароларга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи тасдиқномаларни белгиланган тартибда бериш, шунингдек, Ўзбекистон Республикасида меҳнат қилаётган хорижий фуқаролар ҳисобини юритиш [9]ни амалга оширади.

Ташқи миграция агентлиги маълумотига кўра, 2019 йилда 13458 та фуқаро чет элда ишга жойлаштирилган бўлиб, шундан 10247 таси агентлик орқали

амалга оширилган. Бироқ бу кўрсаткич 2020 йилда COVID-19 Пандемияси билан боғлиқ вазиятда сал камайганини кўришимиз мумкин. Яъни 2020 йилда чет элда ишга жойлаштирилган 10272 та фуқародан 9558 таси агентлик томонидан ишли бўлган. Чет элда ишга жойлашган фуқароларнинг асосий қисми Россия Федерациясига тўғри келади ва 7876 иш ўринни ташкил этган [10]. Икки йиллик маълумотларда фуқароларнинг чет эл давлатларида ишга жойлаштиришда агентликнинг ҳиссаси 90 фоиздан кам бўлмаганини кўришимиз мумкин.

Меҳнат миграциясидан қайтиб келган шахсларнинг реинтеграция қилиш Ташқи меҳнат агентлиги фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Хусусан, меҳнат миграциясидан қайтган, ҳудудий меҳнат органлари томонидан ишсиз сифатида рўйхатга олинган шахсларнинг бандлигини таъминлаш ёки тадбиркорликка йўналтириш мақсадида тадбиркорлик кўникмалари ва хорижий тилларга ўқитиш, касб-ҳунарга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ҳамда малакасини ошириш билан боғлиқ харажатлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 августдаги ПҚ-4804-сон қарорига мувофиқ, Бандликка кўмаклашиш давлат жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Меҳнат миграциясидан қайтиб келган шахсларнинг реинтеграция қилишда Ташқи меҳнат агентлиги томонидан ижтимоий эҳтиёжманд аҳоли қатламларига мансуб шахсларни квоталанган энг кам сондан ортиқ миқдорда ишга қабул қилган ташкилотларга ҳамда меҳнат миграциясидан қайтиб келган шахсларнинг тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва шу каби мақсадлар учун субсидиялар ажратиш белгиланган [11].

Бундан ташқари, “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими орқали кам таъминланган оила аъзоси сифатида эътироф этилган ва хорижда вақтинча меҳнат фаолиятини амалга ошириб,

кайтиб келган шахсларга Бандликка кўмаклашиш давлат жамғармаси маблағлари ҳисобидан қуйидаги харажатларни қоплаш учун базавий ҳисоблаш миқдорининг 10 бараваригача миқдорида субсидия берилмоқда. Хусусан: яқка тартибдаги тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтган ёки кичик корхоналар ва микрофирмаларни давлат рўйхатидан ўтказган вақтдан бошлаб биринчи уч ой давомида ижарага олинган бино ва иншоотларнинг ижара ҳақини тўлаш; тадбиркорлик асослари ва молиявий саводхонликка ўқиш; кредит олишда таъминот сифатида тақдим этиладиган суғурта полиси бўйича тўловларни амалга ошириш. Ташқи миграция агентлигининг маълумотига кўра, 2019 йилда чет

элдаги 60122та меҳнат мигрантларимизга ёрдам кўрсатилган бўлса, бу кўрсаткич 2020 йилда 141 302тани ташкил этди [12].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатимизда меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга жўнаб кетаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш, уларга зарур ҳуқуқий, ижтимоий, ахборот-маслаҳат ёрдами кўрсатиш ва моддий қўллаб-қувватлаш масаласи Ўзбекистоннинг ўрта истикболдаги давлат миграция сиёсатининг устувор йўналиши бўлиб қолади. Буларни амалга оширишда бандлик ва меҳнат муносабатлари органларининг роли бекиёс ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. International migration 2020: report/ Department of Economic and Social Affairs Population Division/ United Nations. New york, – 2020. P. 2–3, 10. www.un.org, www.un.org/development/desa/pd/#UNPPopulation.
2. Парманов Ф.Я. Миграция жараёнлари: трансформацияси ва интеграциялашув тенденциялари. Соц. фан. д-ри. дис. ... Автореф. – Т., 2021. – Б. 20.
3. www.stat.uz/open_data/ru/13.9%20Number%20of%20arrivals_rus.pdf.
4. www.stat.uz/open_data/ru/13.10%20Number%20of%20departures_rus.pdf.
5. Ежемесячный мониторинг социально-экономического положения и самочувствия населения: 2015 г. – август 2019 г. // Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации / Под ред. Т. М. Малевой. – 2019. – С. 40–41.
6. Маматханов А.А. Вопросы регулирования трудовой миграции в Республике Узбекистан // Вестник РЭУ им. Г.В. Плеханова. Т.17. – 2020. – № 4 (117). – С. 116.
7. Многосторонние основы МОТ по вопросам миграции рабочей силы. Необязательные в правовом отношении нормы и руководящие принципы подхода к миграции рабочей силы, основанного на соблюдении прав человека, Международное бюро труда, 2008 // www.ilo.org/publns.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бандлик соҳасида давлат сиёсатини янада такомиллаштириш ва меҳнат органлари фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 24 майдаги ПФ–5052-сон фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2017. – № 21. – 379-модда.
9. “Ўзбекистон Республикаси фуқароларини хорижда уюшган ҳолда ишга жойлаштириш тизимини янада такомиллаштириш ва тубдан қайта кўриб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 12 сентябрдаги 725-сон қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 13.09.2018 й., 09/18/725/1874-сон; 31.12.2018 й., 09/18/1066/2428-сон, 11.08.2019 й., 09/19/661/3571-сон, 11.08.2019 й., 09/19/661/3571-сон; 29.12.2019 й., 09/19/1046/4242-сон; 01.01.2020 й., 07/20/4555/4257-сон, 04.06.2020 й., 10/20/3238/0712-сон.
10. Ташқи меҳнат миграцияси соҳасига оид асосий кўрсаткичлар тўғрисида маълумот // www.migration.uz/post/view/38, 39.
11. Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирининг “Ўзбекистон Республикаси бандликка кўмаклашиш давлат жамғармаси маблағлари ҳисобидан субсидия ва грантлар ажратиш тартиби тўғрисидаги низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 2020 йил 24 мартдаги 7-2020/Б-сонли буйруғи (Адлия вазирлиги томонидан 2020 йил 31 мартда рўйхатга олинган № 3163-1) // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.03.2020 й., 10/20/3163-1/0387-сон.
12. Ташқи меҳнат миграцияси соҳасига оид асосий кўрсаткичлар тўғрисида маълумот // www.migration.uz/post/view/38, 39.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ТОМОНИДАН ЛИЦЕНЗИЯЛАШНИ АМАЛГА ОШИРИШДАГИ ВАЗИФАЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Мақолада ички ишлар органлари томонидан лицензиялашни амалга оширишдаги вазифалари, олимларнинг фикрлари ва амалиётни ўрганиш натижалари асосида уни такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар берилган.

Таянч сўзлар: лицензия, маъмурий ҳуқуқ, лицензияловчи органлар, лицензия талабгорлари, шакл, усул, тартиб, таомил, лицензиялаш фаолияти.

Аннотация. В статье рассмотрены задачи органов внутренних дел по осуществлению лицензирования. На основе изучения мнений ученых и правоприменительной практики даны предложения, направленные на его совершенствование.

Ключевые слова: лицензия, административное право, лицензирующие органы, соискатели лицензий, форма, метод, способ, лицензионная деятельность.

Annotation. The article deals with the law-enforcement bodies of licensing, the law-enforcement bodies of legal category and given invitations for improving results of learning practice of scientists. .

Keywords: license, authority of law, organs of licensing, client of licensing, shape, style, activity of licensing.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартдаги 138-сон “Фуқаровий ва хизмат куролини ҳамда унинг ўқ-дориларини ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарорига асосан фуқаровий ва хизмат куроли ҳамда унинг ўқ-дориларини ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш бўйича фаолиятни амалга ошириш ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги 234-сон қарори билан тасдиқланган “Пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ва утилизация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш тўғрисида”ги Низом [1] га асосан пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш,

сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ва утилизация қилиш (хавфлиликнинг I–V класслари), техник ва махсус мақсаддаги пиротехника буюмларидан фойдаланиш (хавфлиликнинг III–V класслари) фаолиятини амалга оширишга лицензия бериш, беришни рад этиш, тўхтатиш, унинг амал қилишини қайта тиклаш ёки тўхтатиб туриш, шунингдек уни бекор қилиш ҳамда қайта расмийлаштириш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги томонидан қабул қилинади [2].

Ички ишлар органлари томонидан лицензиялашни амалга ошириш тартиблари куйидаги босқичлардан иборат:

лицензия талабгори томонидан лицензияланадиган фаолият билан шуғулланиш, лицензия олиш учун ички ишлар органларига ариза топшириш;

ички ишлар органлари томонидан ариза ва унга илова қилинган ҳужжатларни қабул қилиш;

ички ишлар органлари томонидан (лицензиянадиган фаолият туридан келиб чиққан ҳолда) лицензия талабгори топширган ариза ва унга илова қилинган ҳужжатлар асосида тегишли фаолият тури билан шуғулланиш учун қонун ва тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан ўрнатилган лицензиялаш талаблари, шартларига мувофиқлигини текшириш;

текширув натижалари бўйича лицензия талабгорига лицензия берилиши ёки лицензия берилишини рад этиш ҳақида қарор қабул қилиш ва уни лицензия талабгорига етказиш;

ижобий қарор қабул қилинган тақдирда лицензияловчи орган ва лицензия талабгори орасида лицензия битимини тузиш ҳамда лицензия бериш;

лицензия бериш тўғрисидаги ариза юзасидан рад этиш тўғрисида қарор қабул қилинганида мазкур ҳолат ҳақида лицензия талабгорини хабардор қилиш, рад этиш асосларини етказиш, қайта ариза топшириши мумкинлиги ҳақида тушунтиришлар бериш;

ички ишлар органларининг лицензиялаш тартиботларининг истисно босқичларига лицензияни қайта расмийлаштириш; лицензия дубликатини бериш; лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш; лицензиянинг амал қилишини тўхтатиш; лицензияни бекор қилиш.

Ички ишлар органлари томонидан лицензиялашни амалга ошириш тартиботларининг биринчи босқичи – ариза топшириш.

Лицензия талабгорлари фуқаровий ва хизмат қуроли ҳамда унинг ўқ-дориларини ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш бўйича фаолиятни амалга ошириш ҳамда пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ва утилизация қилиш, техник ва махсус

мақсаддаги пиротехника буюмларидан фойдаланиш фаолиятини амалга ошириш учун лицензия бериш, лицензияни тўхтатиш, унинг амал қилишини қайта тиклаш ёки тўхтатиб туриш, шунингдек, уни бекор қилиш ҳамда қайта расмийлаштириш тўғрисида ариза билан лицензияловчи орган – Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва унинг ҳудудий масъул бўлимларига мурожаат қилишлари мумкин. Унда:

лицензия бериш тўғрисида ариза (юридик шахсининг номи ва ташкилий-ҳуқуқий шакли) унинг жойлашган жойи (почта манзили), банк муассасасининг номи ва банк муассасасидаги ҳисоб рақами, лицензияланаётган фаолиятнинг (унинг бир қисмининг) юридик шахс томонидан амалга оширилиши мўлжалланаётган тури, лицензия талаблари ва шартларига лицензияланаётган фаолият турининг алоҳида ҳудуддаги муайян объектларда амалга оширилиши кирадиган ҳолларда эса улар жойлашган жой.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ ППХ ва ЖТСББнинг статистик маълумотларига кўра 2020 йилда ички ишлар органларига лицензия-рухсатнома бериш масаласида келиб тушган мурожаатномалар ҳудудлар кесимида қуйидаги кўрсаткичларга эга бўлган: ИИВ – 3,3%, Тошкент шаҳри – 14,0%, Тошкент вилояти – 0,2%, Андижон вилояти – 8,3%, Бухоро вилояти – 14,8%, Жиззах вилояти – 4,1%, Қашқадарё вилояти – 2,5%, Навоий вилояти – 5,1%, Наманган вилояти – 7,4%, Самарқанд вилояти – 3,3%, Сурхондарё вилояти – 1,3%, Сирдарё вилояти – 0,7%, Фарғона вилояти – 17,1%, Хоразм вилояти – 2,3%, Қорақалпоғистон Республикаси – 15,4% [3];

фаолиятнинг лицензияланаётган турлари бўйича кўрсатилган барча зарур ишларни лицензия талаблари ва шартларига мувофиқ амалга ошириш учун моддий-техника база тўғрисидаги маълумотлар (Миллий гвардия органларининг техник-қўриқлаш пункти томонидан қўриқлашга қабул қилинганлик

шартномаси ҳамда пиротехника буюмлари омборининг паспорти, пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ёки утилизация қилиш учун иншоотлар ва асбоб-ускуналарни қабул қилиш далолатномаси, яшиндан ҳимоя қилиш, кўриқлаш-ёнғин сигнализацияси воситаларини фойдаланишга қабул қилиш далолатномалари);

лицензияланаётган фаолият турлари билан боғлиқ ёнғинлар ва бошқа ҳалокатли вазиятларни бартараф этиш бўйича ҳаракатланиш режаси;

фаолиятнинг лицензияланаётган турларига рухсат этилган юридик шахс раҳбарлари ва ходимлари рўйхати (унда уларнинг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган сана ва жойи, доимий яшаш жойи, эгаллаб турган лавозими, белгиланган тартибда ҳудудий ички ишлар органлари билан келишилган фаолиятнинг лицензияланаётган турлари ёки саноат мақсадидаги портловчи материаллар билан ишлаш бўйича стажи кўрсатилиши керак);

фаолиятнинг лицензияланаётган турлари билан боғлиқ ишларни бевосита бажарувчи юридик шахс раҳбарлари ва ходимларининг малакавий таркиби тўғрисидаги маълумотлар (тегишли ҳужжатлар (олий ва/ёки ўрта кон-техника бўйича ёхуд бошқа ўрта махсус маълумот тўғрисидаги дипломларнинг, меҳнат дафтарчаларининг, хавфли юкларни ташишга рухсат бериш тўғрисидаги гувоҳномаларнинг, малака тоифаси бериш, охириги 5 йилда малака ошириш ва/ёки махсус тайёргарлик курсларидан ўтганлик тўғрисидаги сертификатлар ва ҳужжатларнинг нусхалари);

лицензия талабгорида ҳайдовчиларни тиббий кўриқдан ўтказиш ва автотранспорт воситаларини техник кўриқдан ўтказиш пунктлари мавжудлиги тўғрисидаги маълумотлар (лицензия талабгори томонидан тегишли соҳа ташкилоти

билан ўзига тиббий ва техник кўриқни ўтказиш имкониятини бериш тўғрисида тузилган шартнома нусхаси [4]);

лицензия талабгори томонидан унинг аризаси кўриб чиқилганлиги учун йиғим тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат (квитанция)лар бўлиши керак.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда амалга оширилаётган маъмурий ислохотларнинг натижаларига кўра ўрнатилган тартибдан келиб чиққан ҳолда, ички ишлар органлари (лицензияловчи орган) лицензия бериш учун бошқа ваколатли органларда мавжуд зарур ҳужжат ва ахборотларни белгиланган тартибда ўзаро ахборот алмашув йўли билан, шу жумладан электрон тарзда мустақил равишда олиши керак. Бунда лицензия бериш учун бошқа ваколатли органлардаги мавжуд зарур ҳужжатлар ва ахборотларни белгиланган тартибда ўзаро ахборот ҳамкорлиги йўли билан, шу жумладан электрон тарзда мустақил равишда олиниши керак [5]. Бу эса лицензия талабгоридан юқорида кўрсатилган ҳужжатлардан бошқаларини тақдим этишни талаб қилишга йўл қўйилмаслигини ҳам англатади.

Ҳужжатларни топшириш бир неча йўл билан амалга оширилади, яъни ҳужжатлар лицензия талабгори томонидан ички ишлар органларига бевосита топширилиши мумкин ёки почта алоқа воситаси орқали етказиб берилди ёхуд электрон почта орқали етказиб берилиши мумкин. Талабгор томонидан топширилган ҳужжатлар ички ишлар органининг масъул шахси томонидан рўйхат бўйича қабул қилиниши, рўйхатнинг нусхаси ҳужжатлар қабул қилиб олинган сана тўғрисида белги қўйилган ҳолда ариза берувчига топширилиши ёки юборилиши керак.

Лицензия талабгори замонавий информацион технологиялар имкониятларидан фойдаланилган ҳолда лицензия бериш тўғрисидаги ариза топширганида унинг электрон манзили кўрсатилиши

лозим, ушбу манзилнинг кўрсатилиши аризачининг қабул қилинган қарор тўғрисидаги билдиришномани ўз аризаси бўйича ахборот тизими орқали электрон шаклда олиш учун розилиги ҳисобланади [6]. Лицензия талабгорининг электрон рақамли имзоси билан электрон шаклда тақдим этилган ҳужжатлар тасдиқланиши муҳим.

Ариза ва мазкур ҳужжатлар топширилиши билан ички ишлар органларининг лицензиялаш тартиботларининг биринчи босқичи яқунланади.

Ички ишлар органлари томонидан лицензиялашни амалга оширишнинг иккинчи босқичи – ҳужжатларни қабул қилишдан иборат.

Лицензия олишга талабгор шахслар томонидан тақдим этилган ҳужжатлар ариза ва мурожаатларни қайд этиш, лицензия ва рухсатномалар бериш журналида қайд этилади. Худди шу журналда аризани кўриб чиқиш натижалари, аризачига лицензия ёки рухсатнома ёхуд уларни бериш рад этилгани ҳақида ёзма билдириш берилгани ҳам ёзилади. Агарда талабгор томонидан барча зарур ҳужжатлар аризага илова қилинмаган ҳолда тақдим этилса, унда бу ҳужжатлар қабул қилинмайди ва лицензия беришни рад этиш учун асос бўлади.

Ички ишлар органлари томонидан лицензиялашни амалга ошириш тартиботларининг учинчи босқичи – бу ариза ва топширилган ҳужжатларни кўриб чиқиш, лицензия талабгорининг лицензияланадиган фаолиятини амалга ошириш талаблари ва шартларига мувофиқлигини текширишдир.

Лицензиялаш тартиботларини амалга оширишда жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини тартибга солувчи қонунчилик нормаларига риоя этилиши шарт бўлиб, ички ишлар органлари лицензия беришга оид материалларни – ариза берилган кундан бошлаб 1 ой ичида кўриб чиқишлари ва ҳал қилув қарорини қабул қилиши керак.

Ариза ва унга илова қилинган ҳужжатлар орасида лицензия талабгори қонун ҳужжатларига риоя этиши шартлигини зиммасига олганлигини тасдиқловчи, лицензияланадиган тадбиркорлик фаолиятининг турини амалга оширишдаги малака, жумладан махсус белгилардаги талаблар тўғрисида ва фаолиятнинг лицензияланадиган турини амалга оширишнинг махсус шартлари ҳамда фойдаланиладиган моддий техника базаси, асбоб-ускуналар, бошқа техник воситаларга қўйиладиган талаблар тўғрисидаги маълумотларни тақдим этиши лозим.

Лицензия бериш тўғрисидаги ҳужжатларни кўриб чиқиш, улар юзасидан хулосалар тайёрлаш учун лицензияловчи орган ҳисобланадиган ички ишлар органлари ҳузурида Ўзбекистон Республикаси ИИБ, Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси, Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги мутахассис ҳамда экспертларидан иборат эксперт комиссияси ташкил этилади. Унинг фаолиятини амалга оширилишини тартибга солувчи низом ва унинг таркиби Саноат хавфсизлиги давлат қўмитаси, Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан келишилади, ИИБ томонидан тасдиқланади.

Ички ишлар органлари лицензия бериш тўғрисидаги аризаларни кўриб чиқишда тегишли хулосалар тайёрлаш учун бошқа ташкилотлардан экспертлар [7] ни жалб қилиш ҳуқуқига эга. Эксперт комиссияси йиғилиши зарурат бўлганда ўтказилади.

Эксперт комиссиясининг фаолияти пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш, утилизация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш мазкур фаолиятни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжат талаблари [8]га асосан ташкиллаштирилади.

Талабгорнинг аризаси барча зарур ҳужжатлар билан биргаликда, ички

ишлар органлари томонидан қабул қилинганидан сўнг шу куннинг ўзида эксперт комиссиясига кўриб чиқиш учун киритилиши лозим. Эксперт комиссияси, лицензия талабгори томонидан топширилган ҳужжатлар ўн етти кундан ошмайдиган муддатда кўриб чиқилиши, эксперт хулосаси тайёрланиши ва ички ишлар органларига лицензия талабгорига лицензия бериш ёки беришни рад этиш тўғрисида таклиф тақдим этиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартдаги 138-сон “Фуқаровий ва хизмат куралини ҳамда унинг ўқ-дориларини ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарорига асосан фуқаровий ва хизмат курали ҳамда унинг ўқ-дориларини ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш бўйича фаолиятни амалга ошириш мақсадида лицензия талабгори томонидан берилган ариза кўриб чиқилганлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган базавий ҳисоблаш миқдорининг тўрт баравари миқдоридан йиғим ундирилиши белгиланган бўлса, Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги 234-сон қарори билан тасдиқланган “Пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ва утилизация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш тўғрисида”ги Низом [9] га, пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш, утилизация қилиш бўйича фаолиятни амалга ошириш мақсадида лицензия талабгори томонидан берилган ариза кўриб чиқилганлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган базавий ҳисоблаш миқдорининг икки баравари миқдоридан йиғим ундирилиши белгиланган.

Ариза кўриб чиқилганлиги учун йиғим суммаси эса лицензияловчи

органнинг ҳисоб рақамига ўтказилади. Лицензия талабгори берилган аризадан воз кечган ёки лицензияловчи орган томонидан лицензия беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда, тўланган йиғим суммаси қайтарилмайди.

Белгиланган талабларга асосан лицензия талабгори лицензия бериш тўғрисидаги аризани кўриб чиқиш муддати ўтганидан сўнг лицензияловчи орган лицензия бериш ёки лицензия беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилмаса, лицензияловчи органни ёзма равишда хабардор қилган ҳолда аризада кўрсатилган фаолият турини амалга оширишга ҳақли [10]. Бундай ҳолларда лицензияловчи орган лицензия талабгорининг ёзма хабарномаси олингандан кейин беш иш куни давомида унга лицензия бериши шарт.

Ички ишлар органлари томонидан лицензия бериш ёки лицензия беришни рад этиш тўғрисида қарор уч кун муддатда эксперт комиссиясининг хулосаси асосида қабул қилиниши керак ва бу эксперт комиссиясининг хулосаси ҳал қилувчи аҳамиятга эгаллигини англатади. Шу билан бирга, қабул қилинган қарор тўғрисида лицензия талабгори ички ишлар органлари томонидан лицензия бериш ёки лицензия беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилингандан кейин уч кун мобайнида хабардор қилиши лозим.

Лицензия беришга қарор қилинганлиги тўғрисидаги билдиришнома лицензия талабгорига банк муассасасининг номи ва банк муассасасидаги ҳисобрақами, давлат божи тўлаш муддати кўрсатилган ҳолда ёзма шаклда, шунингдек лицензиат имзолаши учун лицензия битими илова қилинган ҳолда юборилади (топширилади).

Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 6 январдаги “Давлат божи тўғрисида”ги ЎРҚ-600-сон қонуни [11]га асосан лицензия берилганлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган

базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн баравари миқдорида давлат божи олинади ва давлат божининг суммаси республика бюджетига ўтказилади.

Ички ишлар органлари томонидан амалга ошириладиган лицензиялаш тартиботларининг бешинчи босқичи бу “лицензияловчи орган ва лицензия талабгори ўртасида лицензия битимини тузиш”дир.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари [12] билан тасдиқланган Низомларга асосан “Лицензия битимида лицензиат ва лицензияловчи органнинг ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятлари белгиланади ва қуйидагилар кўрсатилади:

битимни имзолаган шахсларнинг фамилияси, исми, отасининг исми, лавозими;

томонларнинг реквизитлари;

амалга оширилишига лицензия берилаётган фаолият турининг номи;

лицензияланаётган фаолият тури (пиротехника буюмларини ташиш ва улардан фойдаланиш бўйича фаолият бундан мустасно) амалга ошириладиган манзил (манзиллар);

лицензиатга қўйиладиган лицензия талаблари ва шартлари;

лицензия битими талаблари ва шартлари бузилганлиги учун томонларнинг жавобгарлиги;

лицензиат томонидан лицензия битими талаблари ва шартлари бажарилишини лицензияловчи орган томонидан назорат қилиш тартиби;

пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ва утилизация қилиш бўйича фаолиятнинг муайян турларини амалга ошириш хусусиятларига тааллуқли бошқа шарт-шароитлар” [13].

Агарда лицензия қайта расмийлаштириладиган бўлса лицензия битимига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиши мумкин ёки янги лицензия битими тузилиши керак. Лицензиялар

катъий ҳисобда турадиган ҳужжатлар ҳисобланадиган, ҳисобга олиш серияси, тартиб рақами ва ҳимояланганлик даражасига эга бўлган махсус бланкаларда расмийлаштирилиши керак. Фуқаролик қонунчилигида белгиланган умумий тартибдан келиб чиққан ҳолда лицензия битими икки нусхада – лицензиат ва лицензияловчи орган учун бир нусхадан тузилиши керак.

Ички ишлар органларининг лицензиялаш тартиботларининг бешинчи босқичи лицензия талабгорига лицензияни расмийлаштириб бериш билан яқунланади.

Лицензия лицензия талабгори томонидан давлат божи тўланганини тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилгандан ва у лицензия битимини имзолагандан кейин уч кун муддатда расмийлаштирилиши, берилиши керак. Мабодо лицензиат лицензия бериш тўғрисида қарор қабул қилинганлиги ҳақидаги билдиришнома юборилган (топширилган) вақтдан бошлаб уч ой мобайнида лицензияловчи органга лицензия берилганлиги учун давлат божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатни тақдим этмаса ёхуд лицензия битимини имзоламаса, лицензияловчи орган лицензияни бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақлидир.

Ички ишлар органлари томонидан амалга ошириладиган лицензиялаш тартиботининг олтинчи босқичи бу “лицензия бериш рад этилганда лицензия талабгорига бу ҳақида хабар бериш ва унинг оқибатларини тушунтириш”.

Лицензия бериш фақат “Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни [14]нинг 17-моддасида назарда тутилган асослар бўйича рад этилиши мумкин.

Лицензия талабгори лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарор, шунингдек, лицензияловчи органнинг мансабдор шахси хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан қонун

хужжатларида белгиланган тартибда шикоят қилиш ҳуқуқига эга.

Лицензия беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда, рад этиш тўғрисидаги билдиришнома лицензия талабгорига нима учун рад этилганлиги ва лицензия талабгори кўрсатиб ўтилган сабабларни бартараф этиб, хужжатларни такроран кўриб чиқишга тақдим этиши учун етарли бўлган муддат кўрсатилган ҳолда ёзма шаклда юборилади (топширилади). Лицензия беришни рад этиш ҳақидаги хабарномада кўрсатилган муддат камчиликларни бартараф этиш учун зарур бўлган вақтга мутаносиб бўлиши керак.

Лицензия талабгори томонидан лицензия беришни рад этиш учун асос бўлган сабаблар бартараф этилган тақдирда, хужжатлар лицензия талабгорининг аризаси барча зарур хужжатлар билан биргаликда олинган кундан бошлаб ўн кундан ортиқ бўлмаган муддатда қайта кўриб чиқилади. Бунда қайта тақдим этилган хужжатлар эксперт комиссиясига улар қабул қилинган кунда кўриб чиқиш учун киритилади [15].

Эксперт комиссияси етти кундан ошмайдиган муддатда тақдим этилган хужжатларни қайта кўриб чиқади ва улар бўйича лицензия бериш ёки лицензия беришни рад этиш тўғрисида эксперт ҳулосасини тайёрлайди.

Ички ишлар органлари учкун муддатда эксперт комиссиясининг ҳулосаси асосида лицензия бериш ёки лицензия беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Ички ишлар органлари лицензия талабгорини икки кун муддатда қабул қилинган қарор ҳақида хабардор қилади. Лицензия талабгорларининг аризалари қайта кўриб чиқилганлиги учун йиғим ундирилмайди.

Лицензия талабгорининг аризасини қайта кўриб чиқишда илгари лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги билдиришномада кўрсатилмаган янги асослар бўйича лицензия беришни рад этишга йўл қўйилмайди.

Ички ишлар органлари лицензиялаш тартиботларини истисно босқичлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- лицензияни қайта расмийлаштириш;
- лицензия дубликатини бериш;
- лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш;
- лицензиянинг амал қилишини тўхтатиш;
- лицензияни бекор қилиш.

Лицензияни қайта расмийлаштириш, дубликат бериш фақат норматив-ҳуқуқий хужжатларда аниқ белгиланган ҳолларда амалга оширилиши мумкин. Бунга лицензиат ўзгартирилганлиги, унинг номи ёки жойлашган жойи (почта манзили) ўзгарганлиги, янги ташкил этилган юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган санада лицензияланадиган бир хил турдаги фаолиятни амалга ошириш учун лицензияга эга лицензиатлар қўшилганлиги асос бўлиши мумкин. Бундай ҳолатлар юзага келганда лицензиат ёки унинг ҳуқуқий вориси қайта рўйхатдан ўтгандан сўнг бир ой муддатда лицензияловчи орган бўлган ички ишлар органларига юқорида келтирилган ҳолат ва маълумотларни тасдиқлайдиган тегишли хужжатлар билан бирга, лицензияни қайта расмийлаштириш тўғрисида ариза тақдим этиши керак. Шундан сўнг тегишли лицензия қайта расмийлаштирилиб берилади.

Лицензиянинг амал қилиши лицензияланадиган фаолият турининг бир қисми (қисмлари) учун тўхта-тилган ҳолларда, лицензия қайта расмийлаштирилишига рухсат берилади.

Лицензиат лицензия қайта расмийлаштирилгунга қадар унда кўрсатилган фаолиятни илгари берилган лицензия асосида амалга оширишига йўл қўйилади [17]. Ички ишлар органлари лицензияни қайта расмийлаштирган ҳоларда лицензиялар реестрига тегишли ўзгартиришлар киритиши керак. Лицензияни қайта расмийлаштириш муддати аниқ белгиланган бўлиб, лицензияловчи орган томонидан тегишли

хужжатлар илова қилинган тақдирда, лицензияни қайта расмийлаштириш тўғрисида ариза олинган кундан ёки лицензиянинг амал қилишини лицензияланадиган фаолият турининг бир қисми (қисмлари) учун тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилинган кундан бошлаб беш кун мобайнида амалга оширилиши белгиланган. Лицензияларни қайта расмийлаштиришда лицензия талабгорининг лицензия бериш тўғрисидаги аризаси кўриб чиқилганлиги учун тўланадиган сумманинг ярми миқдорда йиғим ундирилиб, йиғим суммаси лицензияловчи органнинг ҳисоб рақамига ўтказилиши керак.

Лицензия қайта расмийлаштирилганда лицензиат илгари берилган лицензияни Ички ишлар органларига қайтариб бериши шарт.

Лицензиянинг дубликатини бериш ҳам ўз хусусиятларига эга бўлиб, дубликат фақат йўқолган ёки яроқсиз ҳолга келган лицензия ўрнига лицензиатнинг аризасига кўра берилиши мумкин. Бунда лицензиат оммавий ахборот воситаларида йўқолган лицензиянинг ҳақиқий эмаслиги тўғрисида хабар чоп этириши, шунингдек, чоп этилган хабарни ишчи органга тақдим этиши керак. Лицензиянинг дубликати лицензияловчи орган сифатида ички ишлар органлари

томонидан янги лицензияга “Дубликат” белгиси қўйилган ҳолда берилади.

Лицензия талабгорининг лицензиянинг дубликатини бериш ҳақидаги аризаси бўйича тегишли низомларда белгиланган лицензия бериш тўғрисидаги ариза кўриб чиқилганлиги учун тўланадиган сумманинг ярми миқдорда йиғим ундирилади ва у тўлиғича, яъни бутун сумма лицензияловчи органнинг махсус ҳисоб рақамига ўтказилади.

Лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш, тўхтатиш ва лицензияни бекор қилиш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш ва тўхтатиш, шунингдек, лицензияни бекор қилиш “Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 22–24-моддаларида назарда тутилган ҳолларда ва тартибда лицензияловчи органнинг қарори бўйича амалга оширилади.

Лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш, тўхтатиш ёки лицензияни бекор қилиш тўғрисидаги қарор юзасидан судга [18] шикоят қилиниши мумкин. Бундай қарорнинг асосиз эканлиги суд томонидан эътироф этилган тақдирда, ушбу қарорни қабул қилган орган лицензиат олдида лицензиат кўрган зарар миқдорда жавоб беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги 234-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2010. – № 42–43. – 363-модда. – 2012. – № 6. – 57-модда. – № 44. – 507-модда; – 2014. – № 10. – 105-модда. – № 32. – 398-модда. – 2015. – № 1. – 9-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 15.11.2017 й., 09/17/915/0259-сон; 23.12.2017 й., 10/17/1001/0447-сон, 05.07.2018 й., 09/18/503/1458-сон, 30.10.2018 й., 09/18/884/2128-сон; 29.12.2019 й., 09/19/1046/4242-сон.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида пиротехника буюмлари муомаласини давлат томонидан тартибга солиш ва назорат қилишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 234-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2010. – № 42–43. 363-модда. – 2012. – № 6. – 57-модда. – № 44. – 507-модда. – 2014. – № 10. – 105-модда. – № 32. – 398-модда. – 2015. – № 1. – 9-модда. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 15.11.2017 й., 09/17/915/0259-сон; 23.12.2017 й., 10/17/1001/0447-сон, 05.07.2018 й., 09/18/503/1458-сон, 30.10.2018 й., 09/18/884/2128-сон; 29.12.2019 й., 09/19/1046/4242-сон.

3. Ўзбекистон Республикаси ИИВ ППХ ва ЖТСББнинг 2019 йил статистик маълумотлари.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси

худудида пиротехника буюмлари муомаласини давлат томонидан тартибга солиш ва назорат қилишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 234-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2010. – № 42–43. – 363-модда. – 2012. – № 6. – 57-модда. – № 44. – 507-модда. – 2014. – № 10. – 105-модда. – № 32. – 398-модда. – 2015. – № 1. – 9-модда. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.11.2017 й., 09/17/915/0259-сон; 23.12.2017 й., 10/17/1001/0447-сон, 05.07.2018 й., 09/18/503/1458-сон, 30.10.2018 й., 09/18/884/2128-сон; 29.12.2019 й., 09/19/1046/4242-сон.

5. *Селиманова С.М.* Ўзбекистон Республикасида лицензиялаш тизимини такомиллаштиришнинг маъмурий-ҳуқуқий жиҳатлари. докторлик дис. ... Автореф. – Т., 2016. – Б. 25

6. *Салиева Ш.* Совершенствование правовых основ лицензирования банковской деятельности в Узбекистане // Вестник Высшего хозяйственного суда. – 2015. – № 6. – С. 71–75.

7. *Тарасов С.А.* Лицензирование как метод государственной разрешительной политики в сфере предпринимательской деятельности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2001. – 25 с.

8. Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги 234-сон қарори билан тасдиқланган “Пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ва утилизация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш тўғрисида”ги Низомга, ҳамда фуқаровий ва хизмат қуролини ҳамда унинг ўқ-дориларини ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш бўйича фаолиятни амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси худудида пиротехника буюмлари муомаласини давлат томонидан тартибга солиш ва назорат қилишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 138-сон Қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, www.lex.uz

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги 234-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2010. – № 42–43. – 363-модда. – 2012. – № 6. – 57-модда. – № 44. – 507-модда. – 2014. – № 10. – 105-модда. – № 32. – 398-модда. – 2015. – № 1. – 9-модда. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 15.11.2017 й., 09/17/915/0259-сон; 23.12.2017 й., 10/17/1001/0447-сон, 05.07.2018 й., 09/18/503/1458-сон, 30.10.2018 й., 09/18/884/2128-сон; 29.12.2019 й., 09/19/1046/4242-сон

10. *Хамедов И.А.* К вопросу о понятии и инвентаризации государственных услуг в Республике Узбекистан. // Вестник Высших учебных курсов Генеральной прокуратуры Республики Узбекистан. – Т., 2015. – № 2 (22). – С. 25–29.

11. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 6 январдаги “Давлат божи тўғрисида”ги ЎРҚ-600-сон қонуни // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.01.2020 й., 03/20/600/0023-сон.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартдаги 138-сон “Фуқаровий ва хизмат қуролини ҳамда унинг ўқ-дориларини ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 25 октябрдаги “Пиротехника буюмларини яратиш, ишлаб чиқариш, ташиш, сақлаш, реализация қилиш, улардан фойдаланиш, уларни йўқ қилиш ва утилизация қилиш бўйича фаолиятни лицензиялаш тўғрисида”ги Низомни тасдиқлаш тўғрисидаги 234-сон қарори.

13. Ўша манба.

14. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майдаги “Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида” қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2000. – № 5–6. – 142-модда. – 2003. – № 1. – 8-модда. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2006. – № 14. – 110-модда. – 2006. – № 41. – 405-модда. – 2011. – № 36. – 363-модда. – 2013. – № 18. – 233-модда. – 2014. – № 50. – 588-модда. – 2015. – № 33. – 439-модда. – № 52. – 645-модда. – 2017. – № 1. – 1-модда. – № 16. – 265-модда. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 04.10.2018 й., 03/18/494/1992-сон, 13.11.2019 й., 03/19/583/4016-сон, 04.12.2019 й., 03/19/586/4106-сон; 07.01.2020 й., 03/20/600/0023-сон.

15. Ўша манба.

16. ИИВ ППХва ЖТСББнинг 2019 йил фаолияти ҳақидаги статистик маълумотлар.

17. *Селиманова С.М.* Административно-правовые основы совершенствования лицензионной системы в Республике Узбекистане: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Т., 2016. – 85 с.

18. *Ярмухамедова А.* Приостановление деятельности субъектов предпринимательства как мера процессуально-обеспечительного характера // Вестник Высшего хозяйственного суда. – 2011. – № 2. – С. 67–69.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИ ТОМОНИДАН ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ЖИСМОНИЙ КУЧ ИШЛАТИШ ЧОРАСИ МАЪМУРИЙ ЧЕКЛАШ ЧОРАЛАРИ ТИЗИМИДА: ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ, ПРОЦЕССУАЛ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация. Мақолада ички ишлар органлари ходимлари томонидан қўлланиладиган жисмоний куч ишлатиш чорасини маъмурий чеклаш чоралари тизимидаги ўрни, мазмуни, қўллаш тартиби ва асослари ёритилган.

Ички ишлар органлари ходимлари томонидан жисмоний куч ишлатиш чорасини қўллашнинг процессуал тартибига оид қоидаларни мукамал билиши билан бирга, уни қўллашнинг психологик, тактик жиҳатларига эътибор қаратилиши алоҳида қайд этилган.

Таянч сўзлар: жисмоний куч, ички ишлар органлари ходимлари, маъмурий чеклаш чоралари, процессуал тартиб, курашнинг жанг усуллари, ички ишлар органлари тўғрисидаги қонунчилик

Аннотация. В статье рассматривается место физической силы в системе мер пресечения, содержания, порядок и основания применения сотрудниками органов внутренних дел физической силы.

Отмечается, что сотрудникам органов внутренних дел не только достаточно знать процессуальный порядок применения физической силы, но также обратить внимание на психологические и тактические аспекты ее применения.

Ключевые слова: физическая сила, сотрудники органов внутренних дел, меры пресечения, процессуальный порядок, боевые приемы борьбы, законодательство об органах внутренних дел.

Annotation. The article examines the place of physical force in the system of preventive measures, content, procedure and grounds for the use of physical force by employees of internal affairs bodies. Author noted that employees of the internal affairs bodies not only need to know the procedural procedure for the use of physical force, but also pay attention to the psychological and tactical aspects of its use.

Keywords: physical strength, officers of the internal affairs bodies, measures of restraint, procedural order, fighting techniques of struggle, legislation on the internal affairs bodies.

Мамлакатимизда жамоат хавфсизлигини таъминлаш, барвақт ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва жиноятчиликка қарши курашишнинг яхлит тизимини шакллантириш, ички ишлар органларининг энг қўйи бўғинидан республика даражасигача самарали фаолиятини йўлга қўйиш, замонавий иш услубларини жорий этиш орқали мамлакатимизда ҳуқуқ-тартибот, қонунийликни мустаҳкамлаш, аҳолининг тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш

соҳасидаги ислохотларни янги босқичга кўтариш мақсадида жиддий ислохотларни амалга оширилмоқда. Ички ишлар органларини халқчил тузилмага, фуқароларнинг чинакам ҳимоячисига айлантириш борасида ташкилий-ҳуқуқий, амалий чоралар кўрилмоқда. Ана шундай янгиланишлар шароитида ички ишлар органларининг барқарор профессионал кадрлар таркибини шакллантириш, ходимларнинг хизмат, жанговар тайёргарлиги қаторида улар-

нинг жисмоний тайёргарлигини ошириш, бу борада тизимли ишларни йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади.

Ички ишлар органлари ходимлари хизмат мажбуриятларини бажариш чоғида бир қатор маъмурий мажбурлов чораларини қўллаш ваколати қонун билан тартибга солинган. Жамоат тартиби ва хавфсизлиги таъминлашда маъмурий чеклаш чоралари қўлланиш тартиби, асослари билан алоҳида хусусият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги қонунининг 21-моддасида жисмоний куч ишлатилиши бошқа маъмурий чеклаш чоралари қаторида улар қўлланилишидан аввал ушбу чорани қўллаш нияти тўғрисида аниқ ифодаланган огоҳлантириш бўлиши кераклиги, жисмоний куч ишлатилиши юзага келган вазиятга, шахслар хатти-ҳаракатларининг хусусиятига ва хавфлилик даражасига мувофиқ бўлиши лозимлиги, жисмоний куч ишлатилганлиги натижасида тан жароҳати олган фуқароларга биринчи ёрдам кўрсатилиши, шунингдек, имкон қадар қисқа вақт ичида тиббий ёрдам кўрсатиш чоралари кўрилиши, уларнинг қариндошлари эса йигирма тўрт соат ичида бу ҳақда хабардор қилиниши кераклиги, ушбу чора қўлланилган ҳар бир ҳолат тўғрисида ички ишлар органининг ходими бевосита бошлиғига, ички ишлар органлари тегишли прокурорга дарҳол хабар бериши шартлиги ҳақида алоҳида талаблар назарда тутилган [1].

Қонунчиликка кўра, агар ички ишлар ходими зиммасига юклатилган мажбуриятларни куч ишлатмасдан туриб бажаришининг иложи бўлмаса, у қуйидаги ҳолларда куч ишлатилиши, жумладан курашнинг жанг усулларини қўллаши мумкин:

жиноятларга ва маъмурий ҳуқуқбузарликларга чек қўйиш учун;

жиноятлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсларни

энг яқиндаги ички ишлар органига ёхуд ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга олиб бориш ва бу шахсларни ушлаб туриш учун;

ички ишлар органи ходимининг қонуний талабларига қаршилик кўрсатилишини бартараф этиш учун.

Қонун талабларига асосан ички ишлар органи ходими махсус воситалар ёки ўқотар қурол қўлланилишига рухсат этилган ҳолларда ҳам жисмоний куч ишлатиш ҳуқуқига эга.

Қонунчилик талабларига мувофиқ махсус воситаларни қўллаш ички ишлар органи ходимига қуйидаги ҳолларда рухсат этилади:

фуқарога ёки ички ишлар органи ходимига қилинган ҳужумни қайтариш учун;

жиноятга ёки маъмурий ҳуқуқбузарликка чек қўйишда;

ички ишлар органи ходимига қаршилик кўрсатилишига чек қўйишда;

жиноятни содир этиш чоғида ёки уни содир этганидан кейин дарҳол кўриб қолинган, яширинишга уринаётган шахсни ушлашда;

қуролли қаршилик кўрсатиши мумкин бўлган шахсни ушлашда;

ушлаб турилган шахсларни ва қамоққа олинган, маъмурий қамоққа олинган шахсларни олиб бориш, кўриқлаб бориш ва кўриқлашда, шунингдек қочишга уринишини, атрофдагиларга ёки ўзига зарар етказишини бартараф этиш мақсадида;

зўравонлик билан ушлаб турилган шахсларни, эгаллаб олинган биноларни, хоналарни, иншоотларни, транспорт воситаларини ва ер участкаларини озод қилишда;

фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига, жамоат хавфсизлигига таҳдид солувчи оммавий тартибсизликларга ҳамда бошқа ғайриқонуний хатти-ҳаракатларга чек қўйишда;

ҳайдовчиси ички ишлар органи ходимининг тўхташ тўғрисидаги талабини

базармаган транспорт воситасини тўхтатишда;

жиноятлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этаётган ёхуд содир этган шахсларни аниқлашда;

муҳофаза қилинадиган объектларни химоя қилишда, ғайриқонуний хатти-ҳаракатларни содир этаётган фуқаролар гуруҳларининг ҳаракатланишини тўсиб қўйишда.

Демак, қайд этилган ҳолатларда ҳам ички ишлар органлари ходимлари жисмоний куч ишлатиши мумкин.

Бундан ташқари, қонун ички ишлар органи ходимига фуқароларни ёхуд ўзини ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли бўлган, зўрлик ишлатиш билан қилинган ҳужумдан химоя қилишда, гаровдагиларни озод қилишда, ўта оғир жиноятни содир этиш чоғида кўриб қолинган ва яширинишга уринаётган шахсни ушлашда, ички ишлар органларининг ўқотар қуролларини, ўқдориларини, портловчи моддаларини, транспорт воситаларини, махсус ва жанговар техникасини эгаллаб олишга бўлган уринишларга чек қўйишда, фуқароларнинг уй-жойларига, давлат органларининг ва бошқа ташкилотларнинг кўриқланадиган объектларига, ўта муҳим юкларига, транспорт воситаларига, биноларига гуруҳ бўлиб қилинган ҳужумни ёки қуролли ҳужумни даф этишда, қуролли қаршилик кўрсатаётган шахсни, шунингдек ёнидаги қуролни, ўқ-дориларни, портловчи моддаларни, портлатиш қурилмаларини, заҳарли ёки радиоактив моддаларни топшириш тўғрисидаги қонуний талабни бажаришни рад этаётган шахсни ушлашда, жиноят содир этишда гумон қилиниб ушлаб турилган шахсларнинг, ўзига нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чораси қўлланилган, озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларнинг қамоқдан қочиб кетишига чек қўйишда, агар транспорт воситасининг ҳайдовчиси фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига ҳақиқий хавф туғдирса ҳамда ички ишлар

органи ходимининг қонуний талабларига қарамай, тўхташдан бош тортса, ушбу транспорт воситасини шикастлаш йўли билан тўхтатишда ўқотар қуролни қўллаш ҳуқуқини беради. Ушбу ҳолларда ҳам ички ишлар органлари ходимлари жисмоний куч ишлатиши мумкин.

Жисмоний куч ишлатиш ҳомиладорлик белгилари сезилиб турган аёлларга, ногиронлик белгилари кўриниб турган шахсларга, ёши аниқ кўриниб турган ёки маълум бўлган вояга етмаганларга нисбатан тақиқланади, бундан уларнинг қуролли қаршилик кўрсатганлиги, фуқароларнинг ёхуд ички ишлар органи ходимининг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид этиб, ҳужум қилганлиги ҳоллари мустасно эканлиги қонунчиликда аниқ белгилаб қўйилган.

Жисмоний куч ишлатиш чораси маъмурий чеклаш чоралари тизимида алоҳида хусусиятга эга. Шу асосда маъмурий ҳуқуқ соҳаси олимлари бу турдаги маъмурий чеклаш чораларини уч турга ажратади [2]. Биринчиси, умумий маъмурий чеклаш чоралари, буларга мажбурий даволаш, жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган айрим тоифадаги шахслар устидан маъмурий назорат [3], фойдаланишни тақиқлаш. Махсус маъмурий чеклаш чораларига ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатларни зудликда тўхтатиш мақсадида қўлланиладиган чоралар қиради, бу чораларга жисмоний куч ишлатиш, махсус воситаларни қўллаш, ўқотар қурол қўллаш каби чоралар қиради.

Процессуал чораларга эса Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда назарда тутилган чоралар қиради. Бу чоралар, кўпроқ маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритишни таъминлаш чоралари ҳам деб юритилади. МЖТКнинг 285-моддасига мувофиқ бошқа таъсир кўрсатиш чоралари қўлланиб бўлинганидан кейин маъмурий ҳуқуқбузарликни тўхтатиш,

хуқуқбузарнинг шахсини аниқлаш, башарти баённома тузиш зарур бўлиб, уни хуқуқбузарлик содир этилган жойнинг ўзида тузиш имкони бўлмаган тақдирда маъмурий хуқуқбузарлик тўғрисида баённома тузиш, ишларнинг ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқилишини таъминлаш ва маъмурий хуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар юзасидан чиқарилган қарорларни ижро этиш мақсадида мазкур шахсни маъмурий йўл билан ушлаб туришга, шахсан кўрикдан ўтказишга, унинг ашёлари, транспорт воситаларини кўздан кечиришга ва ашё ҳамда ҳужжатларни олиб қўйишга йўл қўйилади.

Шахсни маъмурий йўл билан ушлаб туриш, шахсан кўрикдан ўтказиш, унинг ашёлари, транспорт воситаларини кўздан кечириш ва ашё ҳамда ҳужжатларини олиб қўйиш тартиби МЖТК ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунчилиги билан белгиланади.

Маъмурий чеклаш чораларини ушбу таснифини ҳам тўлиқ, деб бўлмайди. Юридик адабиётларда бошқача таснифларни ҳам учратиш мумкин. Жисмоний куч ишлатиш чораси ушбу таснифда бевосита шахс, яъни хуқуқбузарга нисбатан қўлланиладиган чора сифатида, шунингдек, мулкый, техник хусусиятдаги маъмурий чеклаш чоралари (ўқотар қуролини олиб қўйиш, ўзбошимчалик билан қурилган қурилмаларни бузиш ва ҳ.к.)га ҳам ажратилган[4].

Жисмоний куч ишлатиш чораси, ўзининг юридик табиатига кўра, алоҳида ҳолатларда қўлланиладиган, процессуал тартибга эга махсус маъмурий чеклаш чорасидир. Шу жиҳатдан ушбу чорани қўллаш алоҳида процессуал расмийлаштириш қоидаларига эга. Ички ишлар органлари ходимлари ушбу маъмурий чеклаш чорасини қўллашнинг процессуал тартибига оид қоидаларни мукамал билиши билан бирга, уни қўллашнинг психологик, тактик жиҳатдан муайян кўникмаларига эга бўлишида ходимнинг психологик тайёргарлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ички ишлар органлари тўғрисидаги қонунга кўра, агар ички ишлар ходими зиммасига юклатилган мажбуриятларни куч ишлатмасдан туриб бажаришининг иложи бўлмаса, ходим куч ишлатиши, жумладан курашнинг жанг усулларини қўллаши мумкинлиги белгиланган. Қонуннинг ушбу нормасида фақат курашнинг жанг усулларини қўллаш қайд этилган.

Шу ўринда жисмоний куч ишлатиш институти ички ишлар органлари тўғрисидаги қонунчилик доирасида аниқ ҳуқуқий тартибга солиниши, унда қўллаш тартиби, процессуал расмийлаштириш қоидалари кенгрок белгиланиши, ноқонуний қўллаш оқибатида етказилган зарарни қоплаш тартиби ҳам белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2016. – № 38. – 438-м.
2. Қаранг: Маъмурий ҳуқуқ; Дарслик. – Т., 2016. – Б. 180., *Axmedova M. T., Hakimov G'T., Babaev D.D., Murakaeva Z. I.* Ма'muriy huquq: Darslik . – Т., 2018. – В. 200.
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.04.2019 й., 03/19/532/2873-сон.
4. *Безлепкина О.В.* Основные направления совершенствование института применения физической силы сотрудниками полиции на современном этапе развития общества // Правопорядок: история, теория, практика. – 2015. – № 2. – С. 9–13.

О. Ж. Холмунинов,
*ИИВ Академияси Фуқаровий-ҳуқуқий фанлар
кафедраси доценти, юридик фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент*

ЕР УЧАСТКАСИНИ НИҚОБЛАШ МАҚСАДИДА ТУЗИЛГАН БИТИМЛАР (ШАРТНОМАЛАР) ВА УЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация. Мақолада мамлакатда ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар, шартномаларнинг мазмун-моҳияти ва улар юзасидан янги ҳуқуқий механизмлар белгиланганлиги, шунингдек ер участкасига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишнинг электрон ҳисобини олиб борилиши жорий этилганлиги борасидаги фикр-мулоҳазалар асосида таклиф-тавсиялар келтирилган.

Таянч сўзлар: ниқоб, ниқоблаш, кўзбўямачи, кўзбўямачилик, битим, шартнома, ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар), кўчмас мулк объектларини давлат рўйхатидан ўтказиш.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы применения договоров на земельные участки, их содержание и новые правовые механизмы, а также электронный учет государственной регистрации прав на земельные участки и даны рекомендации на основе отзывов.

Ключевые слова: маска, маскировка, обман, сделки, договор, сделки (договоры), заключаемые с целью маскировки земельного участка, государственная регистрация объектов недвижимости.

Annotation. In the article analyzes the country-established transactions, contracts for land plots, the content of contracts and new legal mechanisms for them, as well as introduced electronic registration of state registration of rights to land plots and made recommendations based on reviews.

Keywords: mask, disguise, deception, deceptions, transactions, agreement, transactions concluded for the purpose of masking a land plot, state registration of real estate objects.

Мамлакатимиз қонунчилигида белгиланган, қўлланиб келинаётган юзга яқин битим ва шартномаларни расмийлаштириш, давлат рўйхатидан ўтказиш, келишилган шартлар, қоидаларга риоя этиш томонлардан мазкур ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни ўз вақтида бажаришни талаб қилади. Шу ўринда ҳуқуқ субъектлари бўлган жисмоний ва юридик шахсларнинг мол-мулкидан фойдаланишда белгиланган

тартибга амал қилиш юзасидан қатъий талаблар қўйилмоқда. Бироқ барча ҳуқуқ субъектлари ҳам белгиланган тартибга риоя этмай келаётганликларини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Демак, фуқаролик ва ер қонунчилигида белгиланган ҳуқуқ нормаларига эътибор қаратишдан олдин, мазкур соҳадаги бир қатор тушунчалар мазмунини шарҳлаш жоиз. “Ниқоб” арабчадан “ёпинчиқ”, “юзга тутиладиган тўр”, маъноларни англлатиб,

Ўзини танитмаслик ёки ҳимоя қилиш учун юзга тутиладиган, кийиладиган нарса, “Ниқоблаш” (“ниқобламоқ”) эса “ниқоб тутиб”, “таниб, билиб бўлмайдиган, кўринмай қилмоқ”, деган тушунчаларни билдиради [1].

“Кўзбўямачи” – ўз фойдаси учун маълумотларни, воқеа-ҳодисаларни бузиб, “нотўғри кўрсатувчи”, “бошқаларни алдовчи”, “алдоқчи”, “Кўзбўямачилик” эса кўзбўямачига хос иш, хатти-ҳаракат бўлиб, “очиқ ҳаракат қилишга халқдан кўрқадиганлар” ҳамда “писмиқлик, кўзбўямачилик билан иш кўрадилар” каби маънолар касб этади [2].

Битим деб, фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатларига айтилади (ФКнинг 101-м.) [3].

Шартнома деганда, икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви тушунилади (ФКнинг 353-м.).

Ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар) – қалбаки битимнинг моҳиятини очиб берган, ушбу ҳаракатлар мазкур битимда қатнашмаётган муайян шахсларни, уларда битим иштирокчиларининг ниятлари тўғрисида сохта тасаввур ҳосил қилган ҳолда, алдаш учун амалга оширилишини белгилайди [4].

Ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар)ни расмийлаштириш, қалбаки ва кўзбўямачиликни ҳисобга олган ҳолда, ўзида қуйидагиларни асосий мақсад қилиб қўяди:

– банкротлик содир этилган жиноят учун мол-мулкни мусодара этиш хавфи юзага келганда мол-мулкни қалбаки сотиш;

– битимнинг қалбакилиги битим тарафларни ўзаро боғламаслиги ва улар уни ижро этиш ёки ижро этишни талаб қилиш ниятига эга эмаслигини тушунишини назарда тутаяди;

– қалбаки битим ўз-ўзидан ҳақиқий эмас, деб ҳисобланади ва у ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатларни туғдирмайди;

– тарафлар ушбу битимни ижро этиш ниятида эмас, бироқ у бажарилаётгани тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун айрим ҳаракатларни, яъни мол-мулкни бошқага бериш, зарур ҳужжатларни тузиш ва ҳоказони амалга оширади;

– кўзбўямачилик битими бошқа битимни беркитиш мақсадида тузилади ва олди-сотди, ҳады шартномаларида беркитиш ва аксинча мақсадда фойдаланиш мумкин, чунки улар бир-биридан осон ниқобланадиган текинлик белгиси билан ажралиб туради;

– кўзбўямачилик битими учинчи шахсларда ёлғон тасаввур уйғотиш учун тузиладиган ва сохта, ёлғондакам ҳисобланган битим сифатида қаралади;

– кўзбўямачилик билан беркитилган, тарафлар назарда тутган ва ижро этиш ниятида бўлган битимдир.

Юқорида қайд этилган тушунчалардан келиб чиқиб, фикримизча, мамлакатимиз аҳолиси орасида ана шундай фуқароларнинг борлиги ҳамда уларга тегишли бўлган ёки келгусида эгалик қилиши мумкинлиги юзасидан мол-мулкдан ҳуқуқий жиҳатдан тўғри фойдаланиши нуқтаи назаридан ҳуқуқий муносабатларга киришаётганлигини инобатга олиб, барча давлат органларининг асосий вазифаларига сидқидилдан ёндашишга ва энг асосийси, қонун устуворлигига сўзсиз риоя этишга ундайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 124-моддаси мазмунида: “Юридик оқибатлар туғдириш нияти бўлмаган ҳолда, номигагина тузилган битим (қалбаки битим) ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир. Агар битим бошқа битимни ниқоблаш мақсадида тузилган бўлса (кўзбўямачилик битими), тарафлар ҳақиқатда назарда тутган битимга доир қоидалар қўлланилади”, деган ҳуқуқий норманинг белгиланганлиги ва уларни қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган

битимнинг ҳақиқий эмаслиги қайд этилган. Шу аснода, ушбу соҳадаги масалалар қуйидаги фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини айтиб ўтиш мумкин:

1. Фуқаролик кодексининг 14-моддаси талабида зарарни қоплаш масаласида, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилиш ҳуқуқини вужудга келтиради.

2. Фуқаролик кодексининг 101-моддаси мазмунидаги битим тушунчаси талабига жавоб бермайди.

3. Фуқаролик кодексининг 105-моддаси талабидаги битим шакллари риоя этилишини амалга оширмайди.

4. Фуқаролик кодексининг 114,116-моддалари мазмуни билан эса бу масалада тузилган битимларни тузилиши ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатларга олиб келмаслиги ва тузилган вақтдан бошлаб ҳақиқий эмаслигини белгилайди.

5. Фуқаролик кодексининг 26–27-бобларида белгиланган талабларга зид равишда ҳуқуқий муносабатларга киришганлигидан далолат беради.

Амалдаги фуқаролик қонунчилигида кўчмас мулк бўйича битим ёки шартнома тузилиши (ёки расмийлаштирилиши) қайд этилмаганлиги ҳуқуқни қўллашда турли хил низоли ҳолатларни келтириб чиқармоқда. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси 90-моддаси мазмунида белгиланишича, ер тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун қуйидаги ҳолатларда жавобгар бўлиши белгиланган:

биринчидан, ерлардан белгиланган мақсадда фойдаланмаганликда;

иккинчидан, ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олганликда;

учинчидан, қишлоқ хўжалиги ерларини ва бошқа ерларни яроқсиз ҳолга келтирганликда, уларни кимёвий ва радиоактив моддалар, ишлаб чиқариш чиқиндилари ва оқова сувлар билан ифлослантирганликда;

тўртинчидан, ерларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган объектларни

жойлаштирганликда, қурганликда, лойиҳалаштирганликда, фойдаланишга топширганликда;

бешинчидан, ерлардан фойдаланишнинг табиатни муҳофаза қилишга оид талабларини бажармаганликда;

олтинчидан, вақтинча эгаллаб турилган ерларни қайтариш муддатини бузганликда ёки ерларни белгиланган мақсадда фойдаланишга яроқли ҳолатга келтиришга оид мажбуриятларни бажармаганликда;

еттинчидан, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ижарачиларга ва мулкдорларга қаршли ер участкаларининг марза белгиларини йўқ қилганликда;

саккизинчидан, давлат ер кадастри маълумотларини бузиб кўрсатганликда;

тўққизинчидан, ўзбошимчалик билан пичан ўрганликда ва чорва моллар боққанликда;

ўнинчидан, ёввойи ўтлар ва зараркундаларга қарши кураш чораларини кўрмаганликда;

ўн биринчидан, ерлардан хўжасизларча фойдаланганликда, ерларнинг ҳолатини яхшилаш ҳамда тупроқни сув ва шамол эрозиясидан ва тупроқ ҳолатининг ёмонлашувига олиб келадиган бошқа жараёнлардан сақлаш мажбуриятларини бажармаганликда;

ўн иккинчидан, ер участкалари бериш тўғрисидаги аризаларни кўриб чиқишнинг белгиланган муддатлари ва тартибини бузганликда.

ўн учинчидан, суғориладиган ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олишга йўл қўймаслик бўйича чоралар кўрмаганликда [5].

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Фуқаролик кодексининг 111-моддаси 1–2-қисмлари мазмунида, битимларни давлат рўйхатидан ўтказиш борасида: “Ер участкалари ва бошқа кўчмас мол-мулк билан боғлиқ битимлар (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ муддатли ижара, меросни қабул қилиб олиш ва бошқалар) давлат рўйхатидан ўтказилиши керак.

Кўчмас мол-мулк хусусида тузилган битимларни рўйхатдан ўтказиш ва тегишли реестрларни юритиш тартиби қонунчилик билан белгиланади” [6], деган ҳуқуқий норма белгиланган. Бироқ ҳуқуқ субъектлари бўлган мулкдорлар талабига кўра, ваколатли нотариал идоралар томонидан “Нотариат тўғрисида”ги қонуни [7] талаблари асосида амалда бундай тартиб бўйича шартнома сифатида расмийлаштириш амалиёти мавжуд.

Таъкидлаш жоизки, кўчмас мулкни битим сифатида расмийлаштириш юзасидан аниқ бир ҳуқуқий нормалар акс этмаганлиги, битимлар билан боғлиқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида ҳуқуқ нормалари ҳавола этиш мақсадида ҳуқуқ субъектларига таклиф ёки ҳавола этилганлигини қайд этиш мумкин. Аммо Фуқаролик кодексининг умумий қисмидаги 353–385-моддалари талабидан келиб чиқиб, Фуқаролик кодексининг махсус қисмида белгиланган айрим шартномалар ер участкасидан ҳуқуқий жиҳатдан фойдаланиш (вақтинча) ёки эгаллик қилиш учун муҳим ҳуқуқий ҳужжат вазифасини бажаради. Жумладан, олди-сотди (ФКнинг 386-м.), кўчмас мулкни сотиш (ФКнинг 479-м.), корхонани сотиш (ФКнинг 489-м.), ҳадя (ФКнинг 502-м.), рента (ФКнинг 512-м.), умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга бериш (ФКнинг 530-м.), мулк ижараси (ФКнинг 535-м.), бино ва иншоотни ижарага бериш (ФКнинг 573-м.), корхонани ижарага бериш (ФКнинг 579-м.), уй-жойни ижарага бериш (ФКнинг 600-м.), текин фойдаланиш (ФКнинг 617-м.), пудрат (ФКнинг 631-м.), қурилиш пудрати (ФКнинг 666-м.), кредит (ФКнинг 744-м.) ва мулкий суғурта (ФКнинг 915-м.) каби шартномалардир. Санаб ўтилган шартномаларнинг барчаси ҳам ҳуқуқий жиҳатдан, яъни фуқаролик қонунчилиги асосида мулкдорлар томонидан аниқ расмийлаштирилмоқда, дейишнинг ўзи қийин масалалардан биридир.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ваколатли давлат органлари томонидан берилган статистик маълумотларга эътибор қаратадиган бўлсак, юқорида расмийлаштирилиши ва давлат рўйхатидан ўтказиш лозим бўлган мулк ҳуқуқлар билан боғлиқ масалалар муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, 2021 йилнинг 11 ойи давомида ер участкаларининг ўзбошимчалик билан эгаллаб олинishi ва у ерда ўзбошимчалик билан иморат қурилишига оид 15 416 та (2 496,5 га) қонунбузилиш ҳолатлари аниқланди. Шундан: – қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларда 8 395 та (1 911 га); – аҳоли пунктлари ерларда 6 331 та (487 га); – саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерларда 17 та (2 га); – ўрмон фонди ерларда 31 та (3 га); – сув фонди ерларда 83 та (2 га), – захира ерларда 559 та (91 га)ни ташкил этади.

Мазкур аниқланган ер қонун бузилиш ҳолатларини бартараф этиш бўйича муҳим ҳуқуқий чоралар кўрилмоқда. Ер қонун бузилишини содир этган 15 416 та шахсга огоҳлантириш хатлари юборилди. Ер қонун бузилиш ҳолатларини бартараф этиш юзасидан туман (шаҳар) ҳокимликларига 8 500 та (1 173 га) тақдимномалар киритилди. 2 655 та (260,3 га) судларга киритилган даъво аризаларига асосан 496 та (26,7 гектар) суднинг ҳал қилув қарори (ноқонуний қурилмаларни бузиш бўйича) қабул қилиниб, 2 159 та (233,6 га) ҳолат бўйича суд жараёни давом этаётганлигини таъкидлаш мумкин. Бундан ташқари, айни вақтда бу соҳадаги ҳуқуқбузарликларни олдини олиш ва унга ҳуқуқий баҳо бериш мақсадида 4 720 та (805,9 га) ҳолат юзасидан прокуратура органларига маълумотлар тақдим этилган [8].

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 31 январдаги “Давлат хизматлари кўрсатиш миллий тизимини жадал ривожлантириш бўйича қўшимча чора-

тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5930-сон Фармони [9] ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 2 сентябрдаги “Кадастр соҳасида айрим давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 535-сон қарори [10] асосида “E-IJRO AUKSION” ягона электрон савдо майдончасига қўйиш учун тайёрланган ер участкаси ҳақидаги материаллар ушбу ер участкаси бўйича кадастр йиғма жилди шаклида қабул қилинади. Давлат рўйхатига олиниши белгилаб берилиши эса ушбу соҳадаги узоқ йиллар мобайнида ҳал қилинмай келаётган ҳамда ўз ечимини топишни назарда тутаётган масалаларни ҳал қилиш учун муҳим ҳуқуқий манба бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 8 июндаги “Ер муносабатларида тенглик ва шаффофликни таъминлаш, ерга бўлган ҳуқуқларни ишончли ҳимоя қилиш ва уларни бозор активига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6243-сон Фармони [11]нинг 4-бандига кўра, “2021 йил 1 августдан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ер муносабатларига ваколатлари, улар юзасидан қарор, фармойиш ёки бошқа турдаги ҳужжат қабул қилиш ҳуқуқи бекор қилиниши” юзасидан қатъий ҳуқуқий нормани белгиланганлиги ҳам ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган турли битимлар (шартномалар)ни расмийлаштирмаслик ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2003 йил 28 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш ҳуқуқи билан боғлиқ нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 110-сон қарорининг 11-бандида: “Судларга тушунтирилсинки, талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечишни тақиқлаш ва ҳар қандай чеклашлар ёхуд талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечишнинг қўшимча шартлари тарафларнинг келишувларига

биноан шартномада назарда тутилиши мумкин”лиги тўғрисидаги тушунтириш қайд этилганлиги ҳам ишни кўраётган фуқаролик ва маъмурий ишлар бўйича судларга тақдим этилган аризага илова қилинадиган ҳужжатларни ҳуқуқий баҳо бериш ва малакалашда жиддий эътибор қаратишни талаб этади [12].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар) ва уларнинг фуқаролик-ҳуқуқий ҳолати юзасидан қуйидаги тақлиф-тавсияларни билдириш мумкин:

биринчидан, ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар) кўп йиллик йиғилиб қолган масалаларидан бири эканлигини назарда тутиб, оммавий ахборот воситаларида тарғибот ва ташвиқот ишларини жадаллаштириш;

иккинчидан, ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар)ни давлат рўйхатидан ўтказиш учун жисмоний ва юридик шахслар томонидан миллий қонунчилик талабларига риоя этиши ва тегишли ҳуқуқий жавобгарликдан сақланиш;

учинчидан, ер участкасини ниқоблаш мақсадида, Фуқаролик кодексига қандай ҳолатларда битимлар тузилиши нуқтаи назаридан, қатъий шартномавий-ҳуқуқий нормаларини киритиш;

тўртинчидан, ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар (шартномалар)ни давлат рўйхатидан ўтказишда талаб этиладиган ҳужжатлар орқали исботлаш масаласида турли қийинчиликлар мавжудлигини инобатга олган ҳолда, фуқаролик ва маъмурий ишлар бўйича суд органларига аниқ ва мустақил қарор қабул қилиш ваколатини бериш;

бешинчидан, ҳозирги кунга қадар, ер участкасини ниқоблаш мақсадида тузилган битимлар, шартномалар сонини кескин камайтириш, аниқланган ҳолатларга имкон қадар тез муддатларда ўз ечимини топиш ва уларни низо

вужудга келган жойини ўзида ҳал қилиш учун мулкдорларнинг ҳуқуқ ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини таъминлаш мақсадида, ҳуқуқий имтиёз-

лар, преференциялар бериш орқали, халқимизни давлат ва ваколатли давлат органлари фаолиятидан рози бўлишга эришиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати “Н” ҳарфи. – Б. 43–44. <http://n.ziyouz.com/books/pdf>. (Мурожаат вақти 05.12.2021 й.).
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати “К” ҳарфи. – Б. 447. <http://n.ziyouz.com/books/pdf>. (Мурожаат вақти 05.12.2021 й.).
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1996. – № 2. <https://lex.uz/docs/111189> (Мурожаат вақти 07.12.2021 й.).
4. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси биринчи қисмига шарҳ. https://nrm.uz/contentf?doc=428148_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_fuqarolik_kodeksi_birinchi_qismiga_sharh (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).
5. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 5–6. – 82-м. <https://lex.uz/docs/152653> (Мурожаат вақти 07.12.2021 й.).
6. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 21 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-683-сон қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).
7. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрдаги “Нотариат тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси – 1997. – № 2. – 42-м. <https://lex.uz/docs/54458> (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).
8. KADASTR.AGENLIGI.uz. (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 31 январдаги “Давлат хизматлари кўрсатиш миллий тизимини жадал ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5930-сон Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 01.02.2020 й., 06/20/5930/0105-сон (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 2 сентябрдаги “Кадастр соҳасида айрим давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 535-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.09.2020 й., 09/20/535/1247-сон (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).
11. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йил 8 июндаги “Ер муносабатларида тенглик ва шаффофликни таъминлаш, ерга бўлган ҳуқуқларни ишончли ҳимоя қилиш ва уларни бозор активига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6243-сон Фармони. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 09.06.2021 й., 06/21/6243/0540-сон. <https://lex.uz/docs/5450176> (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).
12. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2003 йил 28 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш ҳуқуқи билан боғлиқ нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 110-сон қарори. <https://lex.uz/docs/1636320>. (Мурожаат вақти 11.12.2021 й.).

М. Баратов,
*ЎзФА Давлат ва ҳуқуқ институти бўлим бошлиғи,
юридик фанлар доктори, профессор;*

Н. Қулдашев,
*ИИВ Академияси фуқаровий-ҳуқуқий фанлар
кафедраси бошлиғи, юридик фанлар номзоди, доцент*

ДАВЛАТНИНГ ДЕЛИКТ МУНОСАБАТЛАРДАГИ ИШТИРОКИ МУАММОЛАРИ: ТАКОМИЛ САРИ

Аннотация. Мақолада давлат иштирокидаги деликт муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари ёритилган. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти таҳлил қилинган. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида таклифлар берилган.

Таянч сўзлар: деликт, деликт институти, зарар, деликт жавобгарлик, деликвент, жабрланувчи, зарарни қоплаш, ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик), “ижтимоий давлат тамойили”, “ҳуқуқий давлат тамойили” ҳисобланади.

Аннотация. В статье раскрывается специфика деликтных отношений с участием государства. Проанализировано действующее законодательство и правоприменительная практика Республики Узбекистан. Внесены предложения о внесении изменений в Гражданский кодекс Республики Узбекистан.

Ключевые слова: деликт, институт деликта, вред, деликтная ответственность, правонарушитель, потерпевший, компенсация, незаконное действие (бездействие), “принцип социального государства”, “принцип правового государства”.

Annotation. The article reveals the specifics of tort relations with the participation of the state and current legislation and law enforcement practice of the Republic of Uzbekistan. Author gives proposals to amend the Civil Code of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: tort, institute of tort, harm, tort liability, offender, victim, compensation, illegal action, “the principle of the welfare state”, “the principle of the rule of law”.

Фуқаролик ҳуқуқий мажбуриятлар вужудга келиш асосига кўра, шартномали ва зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга бўлинади. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар илмий муомалада деликт мажбуриятлар ҳам деб юритилади. Бу ҳолатда, мажбурият ғайриқонуний хатти-ҳаракат (деликт) натижасида вужудга келганлиги сабабли ҳам деликт мажбуриятлар, деб аталади.

Давлатнинг деликт муносабатларидаги иштироки унинг шартномавий муносабатлардаги иштирокидан тубдан

фарқ қилади. Чунки шартномавий муносабатларда давлат бевосита фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиси сифатида ҳаракат қилса, ҳуқуқий муносабатда ўз номидан иштирок этса, деликт муносабатларида давлат билвосита, яъни давлат органлари ва мансабдор шахсларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари натижасида иштирок этади. Шу билан бирга, шартномавий муносабатларда давлат ўз хоҳиш-иродаси асосида ва ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий лаёқатини амалга ошириш мақсадида ҳуқуқий муносабатда иштирок этса,

деликт муносабатларида давлат, фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби жавобгар сифатида мажбурий равишда иштирок этади [1]. Бундай иштирок фуқаролик қонунчилигида қатъий белгиланган бўлиб, фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари каби давлат ҳам ундан “бош тортиш”га ҳақли эмас. Чунки фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг тенглиги тамойилининг моҳиятида ҳам айнан жавобгарликнинг барча учун бир хилда татбиқ этилиши ётади. Боз устига, мамлакатда амалга оширилаётган таркибий ислоҳотларнинг яна бир йўналиши бу – давлатнинг иқтисодийтадаги иштирокини камайтириш [2].

Маълумки, деликт муносабат субъектлари – жабрланувчи (зарар кўрган шахс) ва етказилган зарар учун жавобгар шахс (деликвент) ҳисобланади. Жабрланувчи – бу зарар етказилган шахс бўлиб, айна пайтда мажбурият ҳуқуқий муносабатида кредитор бўлиб қатнашса, зарар етказувчи эса бу ҳолатда қарздор сифатида иштирок этади.

Таъкидлаш лозимки, зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларда жабрланувчи бўлиб, фуқаролик ҳуқуқининг ҳар учала субъекти ҳам ҳисобланса, зарар етказувчи фақат фуқаролар бўлиши мумкин [3, 507 с.]. Зеро, мол-мулкка, ашёга ёки фуқаронинг ҳаёти ва соғлигига зарар жисмоний шахснинг ғайриқонуний ҳаракати натижасида етказилади. Бироқ фуқаролик қонунчилигида деликт мажбуриятлари учун нафақат жисмоний шахслар – фуқаролар жавобгар бўладилар, балки юридик шахслар ва давлат ҳам жавобгарлик субъекти бўлиши мумкин. Фуқаро жисмоний шахснинг деликт мажбуриятларидаги жавобгарлигини кўпчилик ҳолатларда “бевосита жавобгарлик” [4, 10 б.], деб номлаш мумкин бўлса, юридик шахслар ва давлатнинг жавобгарлигини “билвосита жавобгарлик”, деб атаса бўлади. Чунки юридик шахс ўз ходимининг хизмат вазифасини ўташ вақтида етказган зарари

учун жавобгар бўлса, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳаракати туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик давлатнинг зиммасидадир.

Бугунги кунда халқаро ҳуқуқий майдонда давлат органлари томонидан етказилган зарар учун давлатнинг деликт жавобгарлиги масаласида икки хил тенденция кетмоқда. Булар “ижтимоий давлат тамойили” ва “ҳуқуқий давлат тамойили” ҳисобланади.

Биринчидан, ижтимоий давлат тамойилини қабул қилган давлатларнинг миллий қонунчилигида оммавий ҳуқуқ субъектлари томонидан етказилган зарарларни қоплашда деликвент (зарар етказувчи)нинг айбдорлик масаласини ҳал қилмасдан жабрланувчиларга етказилган зарарни қоплаш тартиби белгилаб қўйилган. Масалан, шундай давлатлардан бири сифатида АҚШни мисол келтириш мумкин. АҚШда 2020 йил 25 май куни полиция ходими томонидан шахсни қўлга олиш вақтида қўлланилган ғайриқонуний ҳаракат оқибатида АҚШ фуқароси Жорж Флойд вафот этган. АҚШнинг Миннеаполис шаҳри маъмуриятининг Жорж Флойднинг оиласига 27 миллион доллар миқдоридан товон пули тўлаб бериш тўғрисидаги қарорини шаҳар кенгаши бир овоздан маъқуллайди. Эътиборли жиҳати шундаки, полиция ходимининг ҳаракати судда ғайриқонуний эканлиги исботланмасдан (айби исботланмасдан) товон пули тўлаб берилган [5.]. Полиция ва умуман оммавий ҳуқуқ субъектлари томонидан етказилган зарарни айб масаласини ҳал қилмасдан тўлаш тартиби АҚШнинг 1984 йилдаги “Жиноят қурбонлари тўғрисида”ги (Victims of Crime Act of 1984, VOCA) ҳамда 2004 йилдаги “Жиноятдан жабрланганларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги қонунида белгилаб қўйилган.

Иккинчидан, ҳуқуқий давлат тамойилини қабул қилган давлатларда эса деликвент (зарар етказувчи)нинг

айби суд томонидан исботлангандан сўнг зарарни қоплаш масаласи ҳал қилиниши назарда тутилган. МДХнинг деярли барча мамлакатлари қонунчилиги шундай тартибга асосланган. Масалан, 2009 йилнинг 27 апрелида Москва шаҳар ички ишлар бошқармаси ходими майор Д. В. Ефсюков супермаркетга кириб, хизмат қуролидан тартибсиз ўқ узиши оқибатида 24 нафар фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказди ва улардан 2 нафари вафот этади. Москва шаҳар суди Евсюковга умрбод қамоқ жазосини тайинлади ва унга жабрланувчиларга етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини ҳам юклади. Мазкур ҳолатда зарарни қоплаш мажбурияти давлатга юклатилмади ва бунга асос сифатида Евсюков томонидан етказилган зарар унинг ишдан ташқари вақтида бўлганлиги ва унинг табель қуроли ҳам қидирувда экани келтирилади. Жабрланувчиларнинг мурожаати билан 2017 йил 25 апрелда Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди (ЕСПЧ) ишни кўради ва Россия ҳукуматига жабрланувчилар учун 38 000 евро миқдоридан товон пули тўлаш тўғрисида қарор чиқаради. Афсуски, 2018 йилда Москва суди Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди чиқарган қарорни бекор қилади ва зарар давлат томонидан тўланмаслиги ва уни тўлаш мансабдор шахснинг зиммасида эканлиги бўйича қарор қабул қилади [6.].

Давлатнинг деликт жавобгарлиги нафақат давлат органларининг чиқарган ғайриқонуний қарорлари, балки давлат мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги)дан ҳам вужудга келади.

Давлатнинг деликт муносабатларида иштирокининг асослари ФКнинг 15-моддасида кўзда тутилган бўлиб, кодекснинг 1995 йил 21 декабрдаги таҳририда “давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари

(ҳаракатсизлиги), шу жумладан давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан тўланиши керак”лиги қайд этилганди. Амалдаги таҳрирда эса мавжуд муносабат мазмунан жиддий ўзгаришга учради. Яъни “Давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан қонунчиликка мувофиқ бўлмаган ҳужжат қабул қилиниши, шунингдек, улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида фуқаро ёки юридик шахсга етказилган зарарнинг ўрни давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан қопланиши лозим. Бундай зарарнинг ўрни давлат органининг бюджетдан ташқари маблағлари ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг маблағлари ҳисобидан қопланади. Давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бекор қилинган, уларнинг маблағлари етишмаган ёхуд давлат органининг бюджетдан ташқари маблағлари ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг маблағлари бўлмаган тақдирда фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарарнинг ўрни Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан қопланади. Зарар қайси давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари мансабдор шахсларининг айби билан етказилган бўлса, суднинг қарори билан зарарнинг ўрнини қоплаш ушбу органлар мансабдор шахсларининг зиммасига юклатилиши мумкин” [7.].

Мазкур нормада зарар етказувчи субъектлар сифатида қуйидагилар кўзда тутилган:

1. Давлат органлари.
2. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари.

3. Мазкур органларнинг мансабдор шахслари.

Ушбу органлар оммавий ҳокимият ваколатларини, шунингдек, бу ваколатларни улар ўзларига шундай ваколатдан фойдаланиш имкониятини берган оммавий-ҳуқуқий тузилма давлат номидан амалга оширадилар. Шунинг учун ҳам давлат ўз, ўзини ўзи бошқариш органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгар бўлади. Одатда давлат етказилган зарарни хазинасидан ўзининг молиявий органлари орқали қоплайди.

М.Ф. Сатторованинг фикрича, етказилган зарарни қоплаш бўйича фуқаролик-ҳуқуқий мажбурият тарафи сифатидаги мансабдор шахснинг ҳуқуқ субъектчилигини аниқлаш учун қуйидаги белгилар муҳим аҳамиятга эга:

– давлат органида эгаллаб турган мансабнинг мавжудлиги;

– шахсга раҳбарлик, ташкилий, фармойиш бериш, назорат ва текширув функцияларининг юклатилганлиги;

– хизмат бўйсунувида бўлмаган шахсларга татбиқ этилиши мумкин бўлган давлат ҳокимияти ваколатларининг берилганлиги [8].

Бу ҳолатларга мансабдор шахс томонидан чиқарилиши мумкин бўлган ҳужжатнинг ўзига хос мажбурийлик тусга эгалигини ҳам киритиш мумкин. Зеро, бундай ҳужжатларсиз суд жараёнида мансабдор шахс томонидан амалга оширилган ҳаракат фуқаролар ёки юридик шахсларга зарар етказилганлигини исботлаш қийин кечади.

Бунда жабрланувчи сифатида фуқаролар ва юридик шахслар ҳуқуқий муносабатда иштирок этишади.

Фуқаролик ҳуқуқининг умумий қоидаларидан келиб чиқиб таъкидлаш мумкинки, давлат органлари ва ўзини ўзи бошқариш органлари таркибига кирмайдиган давлатга тегишли муассасалар (таълим, соғлиқ сақлаш, фан, маданият ва бошқа муассасалар) томони-

дан етказилган зарар учун жавобгарлик давлатнинг деликт мажбуриятлари субъекти сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга иштирок этишини таъминламайди. Давлатга тегишли муассасалар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик юридик шахснинг ўз ходими томонидан етказилган зарари учун жавобгарлик ҳолатига мос келади. Чунки давлатга тегишли муассасалар, бошқа юридик шахслар давлат ёки ўзини ўзи бошқариш органлари ва унинг мансабдор шахслари каби ҳокимият ваколатига эга бўлмайдилар. Бу эса мазкур муносабатларда ҳокимият ваколатлари соҳиби давлатнинг соф маънодаги бевосита ёки билвосита иштирокини билдирмайди.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, ФКнинг 15, 990-моддаларида давлат органлари деликвент тараф сифатида деликт муносабатларда иштироки назарда тутилган. Аммо фуқаролик қонунчилигида давлат органларининг ҳуқуқий мақоми белгиланмаганлиги, давлат органлари айнан давлатнинг қайси ташкилотлари эканлиги масаласида ноаниқликлар мавжуд.

Деликт муносабатларида давлатнинг иштирокини таҳлил этганда, аввало, давлатга нисбатан деликтни татбиқ этишнинг энг асосий шартини аниқлаб олиш зарур.

Маълумки, етказилган зарарни қоплашда фуқаролик қонунчилиги умумий тамойилдан келиб чиқади, бу тамойиллар фуқаролик ҳуқуқига оид адабиётларда “бош деликт тамойили”, деб юритилади. Мазкур тамойилга мувофиқ, бир шахс томонидан иккинчи шахсга етказилган зарарнинг ўзиёқ етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини вужудга келтириш асоси ҳисобланади. Шу муносабат билан жабрланувчи зарар етказувчи ҳаракатининг ҳуқуққа хилофлигини ва унинг айбини исботлаши талаб этилмайди. Бунда зарар етказувчи ҳуқуққа хилоф ҳаракат қилмаганлигини

ва ўзининг айби йўқлигини исботлаши шарт [9, 366-367 с.].

Бош деликт тамойили Франция Гражданлик кодексининг 1382-моддасида тўлиқ ўз ифодасини топган бўлиб, унга кўра, бошқа шахсга зарар етказган кишининг ҳар қандай ҳаракати, зарар айби билан етказилган шахсга зарарни қоплаш мажбуриятини юклайди.

Англия фуқаролик ҳуқуқида бош деликт анъанаси мавжуд эмас. Англияда судлар томонидан ишлаб чиқилган алоҳида деликтлар амалда бўлади.

Бундан ташқари, Англиянинг деликт ҳуқуқи Франция ва Германиядан фарқли тарзда давлат органлари томонидан етказилган зарар масаласида анча сахийдир. Чунки Англия қонунчилигида давлат ҳокимияти қарорлари оқибатида етказилган зарар учун юридик жавобгарлик белгиланмаган.

А.К. Губаева “Англия қонунчилиги Франция ва Германиядан фарқли тарзда давлат ҳокимияти органларининг қонуний қарорлари оқибатида етказилган зарар учун жавобгарликни назарда тутмаган, лекин оммавий субъектлар томонидан ихтиёрий тарзда бу зарар компенсация қилиниши (*ex gratia*) ва бу юридик жавобгарлик сифатида эмас фақат ахлоқий бурчга асосланиши”ни айтади [10, 23 с.].

Республикамизда бош деликт тамойили ФКнинг 985-моддасида кўзда тутилган бўлиб, унга мувофиқ, ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик) туфайли фуқаронинг шахсига ёки мол-мулкига етказилган зарар, шунингдек, юридик шахсга етказилган зарар, шу жумладан, бой берилган фойда зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим.

Етказилган зарар учун давлатнинг жавобгарлигига тўлиқ маънода бош деликт тамойилини татбиқ этиш хусусида кўпчилик ҳуқуқшунос олимлар (Е.А.Суханов, Ю.К.Толстой) асосан бир хил фикрни билдирадилар. Уларнинг таъ-

кидлашларича, бош деликт тамойилини давлатнинг жавобгарлигига нисбатан тўлиқ татбиқ этиб бўлмайди. Агар бош деликт тамойилига мувофиқ жавобгарликнинг дастлабки асоси зарарнинг етказилганлиги бўлса [11, – Б.16-19.], деликтнинг мазкур турида дастлабки асос давлат органи ёки мансабдор шахсининг ғайриқонуний ҳаракати ҳисобланади [12, – Б.399-400., 715-716].

А. П. Куннинг фикрича, давлат органлари ва мансабдор шахслари томонидан етказилган зарарда, зарар фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган ҳаракат орқали эмас, балки ҳуқуқнинг бошқа соҳалари – маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, жиноят процесси ва бошқалари орқали тартибга солинадиган ҳаракат орқали етказилади [13, 11-с.].

Дарҳақиқат, мазкур фикрларнинг ҳар бири мантиқий ва ҳуқуқий асосга эга. Давлат органи ҳаракатининг ғайриқонуний эканлиги ушбу ҳаракат қайси ҳуқуқ соҳаси томонидан тартибга солинса, шу ҳуқуқ нуқтаи назаридан баҳоланиши лозим.

Агар бош деликт тамойилида зарар етказувчининг ҳаракатининг ҳуқуққа хилофлигини жабрланувчи исботлаши талаб этилмаса, деликтнинг бу турида давлат органи ёки мансабдор шахси томонидан амалга оширилган ҳаракатнинг қонуний эканлиги исботланиши лозим бўлади.

Е.А.Сухановнинг таъкидлашича, бош деликт тамойилидан бу тарзда чекиниш ва жабрланувчига зарар етказувчи ҳаракатнинг ғайриқонуний эканлигини исботлаш мажбуриятининг юкланиши ўзига хос асосга эга. Чунки бир вақтнинг ўзида давлат органлари ва мансабдор шахслар нафақат бир томонлама мажбурий ва ваколатли фаолият олиб боровчи шахслар ҳисобланадилар, балки уларнинг фаолияти кимнингдир мулкий манфаатларига зид келиши мумкин. Бу эса ҳамма вақт ғайриқонуний ҳаракат ҳисобланмайди. Зеро, давлат фақат

мукофот ва бошқа ноз-неъматларни инъом этувчи ташкилот эмас, балки халқ манфаатлари учун кураш олиб борувчи субъект ҳисобланади [14, –С.399-400].

Фикримизча, бундай тартиб субъектларнинг тенглиги нуқтаи назаридан мантиқий асосга эга эмас. Бу ҳолатда жабрланувчи шахсларнинг давлат органи ёки мансабдор шахси томонидан амалга оширилган ҳаракатнинг ҳуқуққа хилофлигини исботлаш жуда кўплаб мураккабликларни вужудга келтиради. Шу муносабат билан мазкур деликт муносабатларида жавобгарлик асоси сифатида ҳуқуққа хилофлик жабрланувчи томонидан эмас, давлат органи ва мансабдор шахс томонидан амалга оширилган ҳаракатнинг ҳуқуққа хилоф эмаслиги исботланиши лозим. Давлат органи ва мансабдор шахс ҳар доим қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият олиб боришлари лозим, қонун ҳужжатида четга чиқиш ёки қонун ҳужжатида кўзда тутилмаган хатти-ҳаракатни ҳокимият ваколатлари орқали амалга оширилиши ғайриқонуний ҳаракат ҳисобланади.

Давлат органларининг ғайриқонуний ҳаракати ҳаракатнинг ваколатлар доирасидан четга чиқиб амалга оширилиши ёки ваколатларнинг суистеъмол қилинишида намоён бўлади. Умумий қоидага кўра, давлат органи ёки мансабдор шахснинг ғайриқонуний ҳаракати улар томонидан ҳокимият ваколатларини амалга ошириб қабул қилинадиган бирор бир ҳуқуқий ҳужжат (фармон, йўриқнома, қарор, буйруқ ва бошқалар) ни қабул қилиш шаклида ифодаланади. Шу билан бирга, давлат органи ва мансабдор шахсларининг зарар етказувчи оғзаки буйруқлари, топшириқлари, кўрсатмалари фуқаролар ва юридик шахслар учун бажарилиши мажбурийлиги туфайли ҳам ғайриқонуний ҳаракат ҳисобланади.

Масалан, 2019 йил давомида 537 нафар мансабдор шахс томонидан 1 трлн. 665 млрд. сўм миқдорида моддий зарар етказилган бўлиб, шундан 1 трлн.

621 млрд. сўм ёки 97,3 % ундирилган бўлса, 2020 йилда 459 нафар мансабдор шахс томонидан 172 млрд. 260 млн. сўм моддий зарар етказилган бўлиб, улардан 114 млрд. 267 млн. сўм ёки 66 % ундирилган [15]. Яъни 2020 йилда давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан етказилган зарарнинг 34 фоизи турли сабабларга кўра жабрланганларга ундириб берилмаган. Бу эса давлат органлари, шу жумладан ички ишлар органлари ва мансабдор шахслари томонидан етказилган зарарни қоплашнинг ҳуқуқий тартиби, молиявий манбаларини қонун ҳужжатларида аниқ белгилаш, соҳага оид халқаро нормаларни миллий қонунчиликка имплементация қилиш зарурати мавжудлигини кўрсатади.

Шуни айтиш лозимки, давлат органи ва мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракати деганда, нафақат улар томонидан ғайриқонуний норматив ҳужжатлар қабул қилиниши, балки уларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари ҳам тушунилади.

ФКда давлатнинг деликт муносабатларидаги иштирокига нисбатан иккита модда бағишланган бўлиб, мазкур нормаларда улар томонидан етказилган зарар қопланиши лозимлиги белгиланади. Бунда мансабдор шахснинг айбидан қатъи назар етказилган зарар қопланиши кераклиги ФКнинг 990-моддасида белгиланган.

Ушбу ҳолатда қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши лозим:

– давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг қарорлари қонунга хилоф бўлиши;

– бундай қонунга хилоф қарорлар натижасида фуқароларга ёки юридик шахсларга зарар етиши.

Мазкур ҳолатда давлат органларининг қарорлари суд томонидан қонунга хилоф деб топилиши зарур. Бунда давлат органининг қонунга хилоф қарорларини ҳақиқий эмас, деб топиш алоҳида суд процессида, етказилган зарар қоплаш эса бошқа суд процессида ҳал этилиши керак.

Масалан, маъмурий судлар томонидан кўриб чиқилган биргина ички ишлар органлари қарорларини ҳақиқий эмас, деб топиш билан боғлиқ оммавий низолар 2018 йилда – 8, 2019 йилда – 16 ва 2020 йилда 18 тани ташкил этган бўлса, уларнинг мансабдор шахслари ҳаракати (ҳаракатсизлиги)ни қонунга хилоф деб топиш билан боғлиқ оммавий низолар 2018 йилда – 121, 2019 йилда – 138 ва 2020 йилда – 88 тани ташкил этган [16].

Давлат органининг ғайриқонуний ҳаракати натижасида етказилган зарарни қоплаш учун биринчи навбатда суд давлат органларининг ҳуқуққа хилоф ҳужжатларини ҳақиқий эмас, деб топиши ва шундан сўнггина етказилган зарар масаласини ҳал этиши лозим [17, 131-с.].

Р. Н. Любимованинг таъкидлашича, бундай ёндашув ФКнинг 12-моддаси иккинчи қисмидан келиб чиқади. Унга кўра, суд ҳужжатни ҳақиқий эмас, деб топган тақдирда бузилган ҳуқуқ ушбу Кодекснинг 11-моддасида назарда тутилган усулларда ҳимоя қилиниши керак, яъни биринчи навбатда ҳужжат ҳақиқий эмас деб топилади, кейин ушбу ҳужжат томонидан бузилган ҳуқуқ тикланади [18, 55-с].

А. Л. Маковский ҳам ушбу ёндашувнинг тарафдори сифатида фикр билдириб, ФКнинг 15 ва 990-моддалари 12-моддадан фарқли равишда давлат органлари ҳужжатлари қонунлигининг билвосита назоратини ўзида ифодалайди, – деб ҳисоблайди. Бунда давлат органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиб, суд етказилган зарарни қопланиши ҳусусида қарор чиқариши лозим [19, 108-с.].

Мазкур масала фуқаролик қонунчилиги томонидан ҳар доим ҳам бир хилда тартибга солинмаганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Масалан, РСФСРнинг 1992 йилги Гражданлик кодексининг 407-моддасида давлат органларининг ҳуқуққа хилоф ҳужжатлари учун жавобгарлик, ушбу ҳужжатлар дастлаб суд ва маъмурий орган томонидан

ҳақиқий эмас, деб топилгандан сўнг вужудга келиши белгиланган. Агар шахс белгиланган тартибда ўз вақтида мурожаат қилмаса, етказилган зарар қопланмайди. Бироқ ҳозирги фуқаролик қонунчилигида давлат органларининг ҳуқуққа хилоф ҳужжатлари учун жавобгарлиги масаласида олдиндан маъмурий органга бу ҳужжатдан шикоят қилиб мурожаат этиш талаби белгиланмаган. Бу эса тўғридан тўғри судга мурожаат қилиш ҳуқуқини беради. Айнан шундай тартиб Европа Иттифоқи, Франция, Германия давлатлари ҳуқуқида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, бу давлатларда давлат органининг ҳуқуққа хилоф ҳаракатлари учун жавобгарлиги масаласи олдиндан шикоят қилиш билан боғланмаган. Бу давлатларда ҳам судга давлат органларининг ҳуқуққа хилоф ҳужжатлари учун етказилган зарарни қоплаш мажбуриятларини белгилаш ҳусусида судларга бевосита мурожаат қилиш мумкин [20, 218-с. – С.193–194.; – Р. 543–544].

Давлатнинг деликт муносабатларидаги жавобгарлиги ҳар қандай давлат хизматчисининг эмас, фақатгина мансабдор шахсларнинг қонунга хилоф ҳаракатлари натижасида зарар етказилганда вужудга келади.

Мансабдор шахс тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг саккизинчи бўлимида берилган бўлиб, мансабдор шахс деганда, доимий, вақтинча ёки махсус ваколат бўйича тайинланадиган ёки сайланадиган, ҳокимият вакили вазифаларини бажарадиган ёхуд давлат органларида, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида, мулк шаклидан қатъи назар, корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда ташкилий-бошқарув, маъмурий-хўжалик вазифаларини амалга оширадиган ва юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни содир этишга ваколат берилган шахс, худди шунингдек халқаро ташкилотда ёхуд чет давлатнинг қонун

чиқарувчи, ижро этувчи, маъмурий ёки суд органида мазкур вазифаларни амалга оширувчи шахс тушунилади [21]. Масъул мансабдор шахс тушунчаси эса (яъни, Жиноят кодекси саккизинчи бўлими йигирманчи хатбошиси) Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 20 августдаги ЎРҚ-391-сон қонунига асосан чиқарилди [22].

Албатта, мансабдор шахс тушунчасига берилган юқоридаги таъриф жиноят ҳукуқи нормаларини татбиқ этиш мақсадига тўлиқ мос келади. Бироқ деликт муносабатларида давлатнинг иштироки вужудга келиши учун мансабдор шахс сифатида фақатгина хизмат вазифаси бўйича ўзига бўйсунмайдиган шахсларга нисбатан, фармойиш характеридаги хатти-ҳаракатларни амалга ошириш ваколати берилган шахслар қарорлари оқибатида зарар етказилиши лозим. Бунда мансабдор шахс деганда, ҳокимият вакиллари бўлган шахслар тушунилади. Одатда улар жумласига ички ишлар органлари, солиқ ва божхона хизмати, прокуратура, турли хилдаги давлат назорати ходимлари киради. Зеро, бу шахслар бевосита ўзига хизмат вазифаси бўйича бўйсунмайдиган шахслар учун фармойиш тусига эга бўлган хатти-ҳаракатларни амалга оширадilar (қарорлар қабул қилиш, қонуний ҳаракатлар ва шартларни амалга оширишини талаб қилиш ва ҳ.к.).

Деликт муносабатларида давлат жавобгарлиги юзага келишининг яна бир асоси мансабдор шахс ўз хизмат вазифасини бажариш вақтида қабул қилинган қарорларнинг қонунга хилоф бўлишидир. Бундай қарор жумласига маъмурий бошқарувга тегишли бўлган ҳокимият тусидаги турли ҳужжатлар: фармонлар, фармойишлар, кўрсатмалар ва тегишли шахс томонидан бажарилиши лозим бўлган бошқа ҳужжатлар киради.

Масалан, АҚШнинг Ист-Кливленд шаҳар маъмурияти томонидан чиқарилган қарордан норози бўлиб, шу шаҳарда яшовчи Инес Мур АҚШ Конституциявий

судига мурожаат қилиб, коммунал квартирада яшаш бўйича оила аъзолари сифатида кимлар эътироф этилиши масаласини сўраган.

АҚШ Конституциявий суди бу масалада И.Мур ҳақ эканлиги тўғрисидаги қарорни қабул қилади ва етказилган зарар Ист-Кливленд шаҳар маъмурияти томонидан тўланади [23. –С.31-34.].

Давлатнинг деликт муносабатларидаги муаммоларнинг яна бир жиҳати шундаки, ФКнинг 991-моддасига мувофиқ, қонунга хилоф тарзда ҳукм этиш, қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида камоққа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга хилоф қўлланиш, камоқ тариқасидаги маъмурий жазони қонунга хилоф тарзда бериш натижасида фуқарога етказилган зарар терговга қадар текширувни амалга оширувчи органлар, суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари айбидан қатъи назар, қонунда белгиланган тартибда давлат томонидан тўла ҳажмда тўланади. Суднинг қарори билан зарарни қоплаш зарар етказилишида айбдор бўлган мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкин [24].

Бу ҳолат давлат ҳокимиятининг яна бир тармоғи – суд ҳокимияти ва ҳукуқни муҳофаза қилувчи органлар ва улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф бўлган процессуал ҳужжатлари натижасида фақатгина фуқарога етказилган зарар қопланиши лозим. Зеро, мазкур вазиятда фақатгина фуқаро жабрланувчи бўлиши мумкин. Чунки ФКнинг 991-моддасида кўзда тутилган процессуал ҳужжатлар фақатгина фуқаро ва унинг шахсига қаратилган.

Масалан, 1995 йилда “Фридл Австрияга қарши”, “Фуқаролар Швейцарияга қарши”, “Мюррей Буюк Британияга қарши” каби суд ишларида суд, прокуратура, тергов муассасаларининг ноқонуний қарорларини бекор қилиш ва етказилган

зарарларни қоплаш масалалари кўтарилган ва унда фуқароларга етказилган зарарлар тўлиқ давлат ҳисобидан қопланган [25. –С.230-231.].

Шу ўринда ФКнинг 991-моддасида терговга қадар текширувни амалга оширувчи органлар, суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари томонидан қабул қилинадиган барча процессуал ҳужжатлар санаб ўтилмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз [26]. Масалан, тинтув ўтказиш ҳақидаги қарор амалга оширилганидан сўнг фуқарога етказилган зарар ким томонидан қопланиши масаласи ФКда очиқ қолдирилган.

Албатта, бу ҳолатга нисбатан ФКнинг 990-моддаси талабларига мувофиқ, давлат органи ва мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик нормаларини татбиқ этиш мумкин. Бироқ ФКнинг 990-моддасида маъмурий-бошқарув характеридаги қонунга хилоф қарорлар натижасида етказилган зарар учун жавобгарлик

белгиланган. Шу муносабат билан суд ва суриштирув органларининг жиноий-ҳуқуқий характердаги қарорлари ФКнинг 991-моддасида ўз ифодасини топиши лозим.

Деликт муносабатларида давлатнинг иштироки ҳар доим фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг тенглиги тамойилидан келиб чиқишини таъкидлаган ҳолда, етказилган зарарни қоплашда мансабдор шахсларнинг айби мавжуд эканидан қатъи назар, жавобгарлик вужудга келишини ва мазкур деликт муносабатларининг субъекти ҳамма вақт давлат ҳисобланишини эътироф этиш зарур. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, давлат органлари томонидан етказилган зарар учун давлатнинг деликт жавобгарлиги тамойилини, яъни мазкур деликт бўйича етказилган зарарни қоплаш масаласида халқаро ҳуқуқий майдонда тан олинган “ижтимоий давлат принципи” қоидаларини миллий қонунчилигимизга имплементация қилиш мақсадга мувофиқ бўлади, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Давлатнинг мол-мулкига етказилган зарарларда ҳам давлат етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш мақсадида деликт муносабатларда иштирок этишга мажбурдир. Мазкур ҳолатда фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари етказилган зарарни қоплашни талаб қилишда ўз хоҳиш-иродаларига мувофиқ ҳаркат қилсалар, давлатда бундай эрк-ирода мавжуд бўлмайди. Зеро, давлат ҳам фуқаролик ҳуқуқининг “бевосита” эмас, балки “билвоста” субъектидир. Чунки давлат ҳамма вақт халқ манфаатларини ифода этувчи шахс ҳисобланади ва ҳар доим ҳуқуқий муносабатларда мана шу манфаатларни амалга ошириш ёки ҳимоя қилиш мақсадида қатнашади.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси (29.12.2020) // <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.

3. Гражданское право. Часть вторая: Учебник / Под общ. ред. А.Г.Калпина. – М., 2000. – 576 с.

4. Баъзи ҳолатларда фуқаро бошқа фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгар бўлиши мумкин. Масалан, васий ва ҳомийлик остида бўлган шахслар томонидан етказилган зарар учун васий ва ҳомий жавобгар бўлади. Юлдашева Ш.Р. Фуқаролик ва оила ҳуқуқида васийлик ва ҳомийликнинг моҳияти, уни амалга ошириш усуллари: юрид. фан. номз. дис. ... Автореф. –Т., 2005. – 10 б.

5. Жорж Флойднинг оиласи 27 миллион доллар товон пули олади // <https://kun.uz/34834197>.

6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Дело_Евсюкова.

7. ФКнинг ушбу нормаси Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 22 январдаги ЎРҚ–603-сон Қонуни таҳририда // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.01.2020 йил,

8. *Сатторова М.Ф.* Проблемы возмещения вреда, причиненного предпринимателям незаконными актами должностных лиц: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. –Т., 2004. – 25 с.

9. Гражданское право: В 2 т. Том II. Учебник / Отв. ред. Е.А.Суханов. – М., 2002. – 486 с.

10. *Губаева А.К.* Некоторые современные тенденции развития института деликтной ответственности (сравнительно-правовой аспект) // Вестник СПбГУ. Сер. 14. 2012. Вып. 4. 23-с. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-sovremennye-tendentsii-razvitiya-instituta-deliktnoy...> (муружаат вақти: 23.10.2021).

11. *Оқюлов О.* Фуқаролик-хуқуқий жавобгарликни қўллаш асослари // Қонун ҳимоясида. – 1999. – № 9. – 84 б.

12. Гражданское право: В 2 т. Том II. Учебник / Отв. ред. Е.А.Суханов. – М., 2002. – 486 с., Гражданское право. Т.2. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. – М., 1998. – 816 с.

13. *Кун А.П.* Возмещение вреда, причиненного гражданину актами власти: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ленинград, 1984. – 24 с.

14. Гражданское право. В 2 т. Т. II. Учебник / Отв. ред. Е.А.Суханов. – М., 2002. – 486 с.

15. Мансабдор шахслар жиноятлари оқибатида жорий йилда 172 миллиард 260 миллион сўм зарар етказилган. – URL: <http://old.uza.uz/oz/society/mansabdor-shakhslar-zhinoyatleri-o-ibatid-15-07-2020>.

16. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2018-2020 йиллардаги архив материаллари / Олий суднинг 2021 йил 12 июлдаги 07/14-12396-236-сон маълумотномаси.

17. О некоторых проблемах связанных с привлечением государства к внедоговорной ответственности // Хозяйство и право. – 2002. – № 10. – 148 с.

18. *Любимова Р.Н.* Ответственность органов власти за вред, причиненный актами, не соответствующими закону, незаконными действиями (бездействием) // Вестник ВАС РФ. – 2000. – № 3. – 124 с.

19. *Маковский А.Л.* Гражданская ответственность государства за акты власти // Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика. – М., 2018. – 108 с.

20. *Брэбан Г.* Французское административное право. – М., 1998. – 488 с., Европейское право / Под общ. ред. Л.М.Энтина. – М., 2000. – 494 с., Shaw J. Law of the European Union. London. 2000. 614 p.

21. Жиноят кодекси саккизинчи бўлимнинг ўн тўққизинчи хатбошиси Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 20 августдаги ЎРҚ–391-сон Қонуни таҳририда // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2015. – № 33. – 439-модда.

22. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2015. – № 33. – 439-модда.

23. *Гольдман Р., Лентовска Э., Франковски С.* Верховный суд США: права и свободы граждан. – М., 1996. – 254 с.

24. Фуқаролик кодексининг Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 23 майдаги ЎРҚ–542-сон Қонуни таҳририда // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.05.2019 йил, 03/19/542/3177-сон.

25. *Гольдман Р., Лентовска Э., Франковски С.* Верховный суд США: права и свободы граждан. – М., 1996. – 254 с.

26. Фуқаролик кодекси 991-моддасининг Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 23 майдаги ЎРҚ–542-сон Қонуни таҳририда // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.05.2019.

М. М. Хайдаров,
ИИВ Академияси Тест маркази бошлиғи, доцент

ОЗОДЛИКНИ ЧЕКЛАШ ТАРИҚАСИДАГИ ЖАЗОНИНГ ЖИНОЙ ЖАЗО ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг жиноий жазо тизимида озодликни чеклаш жазосининг тутган ўрни ҳақида фикр юритилган ва таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: жазо, жазо тизими, жазо тизимининг тузилиши, озодликни чеклаш, енгил жазо, оғир жазо.

Аннотация. В статье рассматривается и анализируется роль ограничения свободы в системе уголовного наказания по Уголовному кодексу Республики Узбекистан.

Ключевые слова: наказание, система наказания, структура системы наказания, ограничение свободы, легкое наказание, суровое наказание.

Annotation. The article examines and analyzes the role of restriction of freedom in the system of criminal punishment of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: punishment, punishment system, structure of the punishment system, restriction of liberty, light punishment, severe punishment.

Республикамизда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар, ўз навбатида, жиноий жазо тизимини ҳам четлаб ўтмади. Зеро, ўтган йиллар давомида мамлакатимизда суд-ҳуқуқ тизимида амалга оширилган ислоҳотлар самараси ўлароқ, мамлакатимиз жиноят қонунчилигидан мол-мулкни мусодара қилиш, ўлим ва қамоқ жазолари чиқарилди. Озодликни чеклаш ҳамда мажбурий жамоат ишлари каби озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар жорий қилинганлиги эса сўзимизнинг тасдиғидир.

Бугунги кунда ҳам жазолар тизими ва уларни тайинлаш механизмларини қайтадан кўриб чиқиш, эскирган ҳамда замонавий талабларга жавоб бермайдиган жазо шакл ва турларини чиқариб ташлаш [1] долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Ўз навбатида, озодликни чеклаш тариқасидаги жазонинг жиноий жазо тизимида тутган ўрнини тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ҳар қандай жиноий жазонинг мазмуни жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахснинг муайян ҳуқуқ ва эркинлигини чеклаш ёки улардан маҳрум этишда ифодаланади [2]. Жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш ёки улардан маҳрум қилиш жиноий жазо чорасининг жазоловчи белгисини ифодалайди. Жазо чоралари орасидаги фарқ шахснинг муайян ҳуқуқ ва эркинлигини чеклаш ёки улардан маҳрум этиш даражаси, миқдорида боғлиқдир.

Озодликни чеклаш жазосининг моҳияти Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 48¹-моддасининг

биринчи қисмида белгиланган бўлиб, унга кўра озодликни чеклаш суд томонидан маҳкумга нисбатан яшаш жойини у ёки бу сабаб билан тарк этишни бутунлай тақиқлаш ёки сутканинг муайян вақтида яшаш жойидан чиқишни чеклашдан иборат.

Бундан ташқари, қўлланилаётган тақиқнинг (чеклашнинг) хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, суд маҳкумнинг зиммасига кўшимча тақиқлар (чеклашларни) ҳамда маҳкумнинг тузалишига кўмаклашувчи мажбуриятларни юклаши мумкин.

Юридик адабиётлар таҳлили ҳуқуқшунос олимлар томонидан озодликни чеклаш жазосининг жиноий жазолар тизимида тутган ўрни хусусида турли баҳс-мунозаралар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Шу боис бу борадаги тортишувларни таҳлил қилиш асосида озодликни чеклаш жазосининг жиноий жазо тизимида тутган ўрнини ёритишга тўхталиб ўтсак.

Маълумки, жиноят қонунчилигига ҳар қандай янги жазо тури киритилар экан, уни жиноий жазо тизимидаги ўрнига, яъни уни мавжуд жазоларга нисбатан оғир ёки енгиллигига эътибор қаратилади. Зеро, қонун чиқарувчи Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 43-моддасида жиноий жазолар тизимини белгилар экан, уларни енгилдан оғирга қараб жойлаштирганлигини кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 43-моддасида келтирилган жазо тизимида кўра, озодликни чеклаш жазоси жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, мажбурий жамоат ишлари, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш жазоларидан оғирроқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш ва умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоларидан енгилроқ жазо сифатида белгиланган. Демак, озодликни чеклаш жазоси жиноий жазо тизимида озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлган ва у билан боғлиқ бўлмаган жазо

чоралари орасидаги чегарада жойлашган жазо чорасидир[3].

Бироқ юридик адабиётларда айрим олимлар томонидан озодликни чеклаш жазосини жазо тизимидан чиқариш ёки унинг жазо тизимидаги ўрнини ўзгартиришга оид фикрлар билдирилган. Хусусан, Г.В. Верина озодликни чеклаш жазоси ўз моҳиятига кўра, кўпроқ бошқа жиноят-ҳуқуқий хусусиятдаги чоралар талабларига жавоб беришини[4] таъкидлайди. Ушбу ёндашувни О.В. Тюшнякова[5] ва А.А. Шульгалар[6] ҳам қўллаб-қувватлайди ва озодликни чеклаш жазосида жиноий жазонинг жазо элементи йўқлигини ва уни бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларига ўтказиш лозимлигини таъкидлайди.

Ушбу фикрларга қарама-қарши бўлган фикрни Е.А. Пермиловская билдириб, унинг фикрича озодликни чеклаш жазосини ўташ жараёнида шахснинг кўплаб конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари сезиларли даражада чекланади, бу эса озодликни чеклаш учун жиноий жазо мақомини сақлаб қолиш зарурлигини кўрсатади[7].

Дарҳақиқат, Г.В. Верина, О.В. Тюшнякова ва А.А. Шульгаларнинг фикрларига қўшилиб бўлмайди. Зеро, Е.А. Пермиловская тўғри таъкидлаганидек, озодликни чеклаш жазоси шахснинг кўплаб конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини сезиларли даражада чеклашни назарда тутди ва унинг жазо элементлари жиноий жазо мақомини сақлаб қолиш учун етарли ҳисобланади.

Бошқа бир олимларнинг фикрича, озодликни чеклаш жазосининг жазо тизимида ҳозирги вақтда эгаллаб турган ўрнини фақатгина унинг мазмунига маҳкумларга нисбатан қўлланиладиган кўшимча чекловлар ва мажбуриятларни киритиш орқалигина сақлаб қолиш мумкин. Жумладан, А.Н. Тарбагаев тадқиқ қилинаётган жазо мазмунига кўшимча сифатида бир қатор мажбуриятини киритишни[8] тақлиф этади. А.В. Звонов

ва О.В. Соколова ҳам шу нуқтаи назарни илгари сурадилар[9].

Бундан ташқари, И.В. Соколов[10] ва З.Р. Рахматулинлар[11] ҳам озодликни чеклаш тариқасидаги жазони ислох қилиш учун унинг мазмунига маҳкумлар учун бошқа тақиқ ва мажбуриятлар қўшиш лозимлигини билдиради.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мазкур фикрлар Россия Федерацияси қонунчилигида назарда тутилган озодликни чеклаш жазосига нисбатан билдирилган бўлиб, унга кўра озодликни чеклаш жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан юклатилиши мумкин бўлган мажбуриятлар доираси чекланган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 48¹-моддасининг тўртинчи қисмига асосан озодликни чеклаш жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан суд томонидан юклатилиши мумкин бўлган мажбуриятлар доираси чекланмагандир, яъни суд маҳкумнинг тузалишига кўмаклашувчи ҳар қандай мажбуриятларни юклаши мумкин.

Бугунги кунда кенг тарқалган мунозарали ҳолатлардан яна бири бу озодликни чеклаш жазосининг жазо тизимида тутган ўрни билан боғлиқ бўлиб, бу борада А.И. Рарог[12] ва Е.А. Пермиловская[7] озодликни чеклаш учун жиноий жазо мақомини сақлаб қолиш, бироқ уни жазо тизимида тутган ўрнини ўзгартириш лозимлигини таъкидлайдилар. Р.С. Рыжов[13] ва О.С. Татуаров[14] эса озодликни чеклаш жазосини жазо тизимида жарима жазосидан сўнг иккинчи ўринга қўйиш лозимлигини билдирса, Д.А. Гарбатович[15], А.А.К. Манна ва Э.С. Ширализаделарнинг[16] фикрича озодликни чеклаш жазоси ўзининг жазовий мазмунига кўра жарима, мажбурий ва ахлоқ тузатиш ишларига нисбатан енгилроқ жазо ҳисобланади. Т.В. Непомнящая эса жиноий жазолар тизимида бу турдаги жазо жарима шаклидаги жазодан кейин ёки ҳеч бўлмаганда мажбурий меҳнат тариқасидаги жазодан олдин

келиши кераклигини баён қилади[17]. Ф.В. Грушин ва Э.В. Лядовлар озодликни чеклаш жазосининг жазо тизимидаги ўрни асосий жазолардан олдин бўлиши кераклигини таъкидлайдилар[18].

Мазкур муаллифлар ўзларининг фикрларини асосан қуйидаги ҳолатлар билан изоҳлашади:

– қонунда назарда тутилган ҳуқуқий чекловларнинг табиати ва кўлами имкон бермаслиги;

– маҳкумларнинг белгиланган чекловларга риоя этишини назорат қилиш механизмида муаммолар мавжудлиги;

– озодликни чеклаш жазоси ҳам асосий ҳам қўшимча жазо сифатида қўлланилиши мумкинлиги (Россия Федерацияси қонунчилигига кўра).

Бизнингча, юқоридаги фикрларга қўшилиб бўлмайди ва буни қуйидагилар билан изоҳлашимиз мумкин.

Биринчидан, ушбу жазо учун қонунда назарда тутилган ҳуқуқий чекловларнинг табиати ва кўлами унинг жазо тизимида тутган ўрнини сақлаб қолиш учун етарли бўлиб, шахснинг қуйидаги конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чекланишида намоён бўлади.

1. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари:

– турар-жой дахлсизлиги ҳуқуқи (қонунда рухсат этилган вақтда пробация бўлинмаларининг ходимлари текшириш ва назорат учун маҳкумнинг турар-жойига киришга ҳақлилиги сабабли);

– Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, унга келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқи (маҳкумга нисбатан яшаш жойини тарк этиш бутунлай тақиқланиши ёки сутканинг муайян вақтида яшаш жойидан чиқиши; муайян жойларга бориши; тегишли маъмурий ҳудуддан ташқарига чиқиши чекланиши орқали);

– ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқи (муайян шахслар билан алоқа ўрнатиш; алоқа воситаларидан, шу жумладан Интернетдан фойдаланиш тақиқланиши орқали).

2. Сиёсий ҳуқуқлари:

– ўз ижтимоий фаоллигини митинг, йиғилиш ва намоишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқи ҳамда оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқи (оммавий ва бошқа тадбирлар ўтказишда иштирок этиш тақиқланиши орқали).

3. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари:

– мулкдор бўлиш ҳуқуқи (муайян буюмларга эга бўлмаслик ёки уларни ўзида сақламаслик чеклови белгиланиши орқали);

– меҳнат қилиш ва эркин касб танлаш ҳуқуқи (муайян фаолият билан шуғулланиш; маҳкумларни назорат қилувчи органнинг розилигисиз иш жойини ўзгартириш чеклови белгиланиши орқали).

Иккинчидан, маҳкумларнинг белгиланган чекловларга риоя этишини назорат қилиш механизмидаги муаммолар жазонинг жиноят-ижроия ҳуқуқий жиҳати билан боғлиқ бўлиб, ушбу муаммолар озодликни чеклаш жазосининг жиноий жазо тизимида тутган ўрнига таъсир этиши мантиқ қоидаларига тўғри келмайди.

Учинчидан, озодликни чеклаш жазоси ҳам асосий ҳам қўшимча жазо сифатида қўлланилиши унинг жазо тизимида тутган ўрнига салбий таъсир қилади, деган фикрлар Россия Федерацияси қонунчилигидан келиб чиққан ҳолда билдирилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигига кўра озодликни чеклаш жазоси фақат асосий жазо сифатида қўлланилади.

Рус ҳуқуқшунос олимлари А.В. Звонов ва О.В. Соколовлар озодликни чеклаш жазоси ҳам асосий ҳам қўшимча жазо сифатида қўлланилиши унинг жазо тизимида тутган ўрнига салбий таъсир қилади, деган фикрларни рад этган ҳолда, жазо тизимидаги у ёки бу жазони ўрнини

аниқлашда, компенсация функциясини бажарадиган қўшимча жазо эмас, балки асосий жазо сифатида озодликни чеклашнинг ҳуқуқий табиатини ҳисобга олиш кераклигини таъкидлашади[9].

Мазкур ҳолатда, А.В. Звонов ва О.В. Соколовларнинг фикрларини қўллаб-қувватлаб, юридик адабиётларда бир қатор муаллифлар томонидан озодликни чеклаш жазосининг жиноий жазо тизимида тутган ўрни тўғрилиги хусусида ҳам фикрлар билдирилган. Хусусан, Р.С. Зайнутдинов озодликни чеклаш жазосининг жазо тизимидаги ўрни тўғрилигига тўхталиб, у жиноят ҳамда жиноят-ижроия қонунчилиги қоидаларини таҳлил қилиб, озодликни чеклаш жазосини тайинлаш ва ижро этишда қонун чиқарувчи томонидан белгиланган жазонинг барча мақсадларига эриши мумкин, деган хулосага келади[19]. Шунга ўхшаш фикрни А.А. Медведев ҳам билдириб, озодликни чеклаш жазосининг жазо тизимида ҳозирги турган ўрни адолатлилигини таъкидлайди[20].

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларга хулоса сифатида айтиш жоизки, қонун чиқарувчи томонидан республикамиз жиноят қонуни жазо тизимида озодликни чеклаш жазосининг ўрни тўғри белгиланган бўлиб, ушбу жазо тури учун қонунда назарда тутилган ҳуқуқий тақиқлар (чекловлар) ва мажбуриятларнинг табиати, кўлами озодликни чеклашнинг нафақат жиноий жазо мақомини, балки жиноий жазо тизимида тутган ўрнини ҳам сақлаб қолиш учун етарлидир. Зеро, озодликни чеклаш жазоси тайинланганда шахс бир қатор конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларидаги жиддий чекловларга дош беришига тўғри келади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3723-сон қарори [Электрон манба]. Кириш йўли: <https://www.lex.uz/docs/3735818> (мурожаат қилинган сана: 01.12.2021).

-
-
2. *Рустамбоев М.Х.* Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарх (Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашр. 2016 йил 1 ноябргача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) умумий қисм / М. Рустамбоев. – Т., 2016. – Б. 336.
3. *Ходжалиев С.А.* Теория и практика ограничения свободы как вида наказания: Дис. ... канд. юрид. наук. – Грозный, 2019. – С. 55.
4. *Верина Г.* Ограничение свободы как вид уголовного наказания в свете законодательных новелл // Уголовное право. – 2010. – № 5. – С. 10.
5. *Тюшнякова О.В.* “Бессистемная” система уголовных наказаний // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2015. – № 4 (34). – С. 82.
6. *Шульга А.А.* Проблемы законодательной регламентации назначения и исполнения наказания в виде ограничения свободы // Ежемесячный научный журнал. Национальная ассоциация ученых (НАУ). – № 2 (7) / 2015. Часть 6. – С.133.
7. *Пермиловская Е. А.* К вопросу о месте ограничения свободы в современной системе уголовных наказаний // Вестник института: преступление, наказание, исправление. – 2017. – № 4 (40). – С. 49.
8. *Тарбагаев А. Н.* Проблемы эффективности системы наказаний в российском уголовном праве // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2014. – № 4. – С. 80.
9. *Звонов А.В., Соколова О.В.* О месте ограничения свободы в системе мер уголовно-правового воздействия // Уголовно-исполнительное право. – 2015. – № 4 (22). – С. 22, 20.
10. *Соколов И.В.* Ограничение свободы как вид уголовного наказания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Уфа, 2012. – С. 10.
11. *Рахматулин З.Р.* Проблемы оптимизации законодательства, регламентирующего содержание уголовного наказания в виде ограничения свободы/ З.Р. Рахматулин // Эпоха науки. – 2016. – № 8. – С. 81–82.
12. *Рарог А.И.* Уголовно-правовое воздействие: Монография / Коллектив авторов; под ред. А.И. Рарог. – М., 2014. – С. 144.
13. *Рыжов Р. С.* Ограничение свободы и его место в системе уголовных наказаний // Человек: преступление и наказание. – 2010. – № 1 (68). – С. 83.
14. *Татауров О.С.* Ограничение свободы как новый вид наказания: уголовный аспект // Вестник Амурского государственного университета. – 2011. – Вып. 52: Сер. Гуманитар. науки. – С. 79.
15. *Гарбатович Д. А.* Проблемы эффективности уголовного наказания в виде ограничения свободы // Российская юстиция. – 2013. – № 8. – С. 33.
16. *Манна А.А.К., Ширализаде Э.С.* Сущность и содержание наказания в виде ограничения свободы. // Вестник РУДН. Научный журнал. Серия Юридические науки. – 2014. – № 3. – С. 90.
17. *Непомнящая Т.В.* Альтернативные виды наказаний: проблемы развития и совершенствования // Вестник Омского университета. Серия “Право”. – 2012. – № 3 (32). – С. 219.
18. *Грушин Ф.В., Лядов Э.В.* Ограничение свободы как уголовное наказание в России, Белоруссии и Казахстане // Юридический вестник ДГУ. Т. 35. – 2020. – № 3. – С. 141.
19. *Зайнутдинов Р.С.* Ограничение свободы: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные аспекты // Вестник Кемеровского государственного университета. Т. 3. – 2014. – № 4 (60). – С. 282.
20. *Медведев А.А.* Ограничение свободы в системе уголовных наказаний: сравнение с исправительными и принудительными работами // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2019. – № 3. – С. 26.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЖИНОЯТЧИЛИГИ МИҚДОР ВА СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мақолада вояга емаганлар жиноятчилигининг ҳолати, миқдор ва сифат кўрсаткичлари, динамикаси, даражаси ва тузилиши, ўзига хос хусусиятлари, Ўзбекистон, Россия Федерацияси, Украина, Озарбайжон, Қозоғистон, Туркменистон, Беларусь, Бельгия, Финляндия, Швеция, Дания, Канада, Германия, Люксембург, Франция, Австрия, АҚШ, Швейцария, Италия, Венгрия, Греция, Словения, Болгария, Польша, Испания, Гонконг, Япония, Хорватия, Румыния, Португалия ва Хитой давлатларининг жиноятчилик даражаси, статистика маълумотлари, вояга етмаганлар жиноятчилигининг профилактикаси ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Таянч сўзлар: вояга емаганлар жиноятчилигининг ҳолати, миқдор ва сифат кўрсаткичлари, динамикаси, даражаси ва тузилиши, статистика маълумотлари.

Аннотация. В статье рассматриваются состояние, количественные и качественные показатели, динамика, уровень и структура, характеристика преступности несовершеннолетних, статистические данные, состояние и профилактика преступности несовершеннолетних в ряде стран СНГ и зарубежных государств.

Ключевые слова: состояние преступности несовершеннолетних, количественные и качественные показатели, динамика, уровень и структура, статистические данные.

Annotation. The article examines the state, quantitative and qualitative indicators, dynamics, level and structure, characteristics of juvenile delinquency, statistical data, state and prevention of juvenile delinquency in a number of CIS and foreign countries.

Keywords: state of juvenile delinquency, quantitative and qualitative indicators, dynamics, level and structure, statistical data.

Вояга етмаганлар жиноятчилигининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари бири-бири билан узвий боғлиқдир. Агар уларнинг бири бутунлай ёки маълум бир қисми ўзгарса, албатта, иккинчисиники ҳам худди шундай бўлади. Вояга етмаганлар жиноятчилигининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари вояга етмаганлар жиноятчилигининг динамикаси, даражаси ва тузилиши орқали очиб берилди.

Баъзи адабиётларда юқоридагилардан ташқари, “жиноятчилик ҳолати” ибораси ҳам ишлатилади. И. И. Карпецнинг фикрига кўра, “Жиноятчилик ҳолати содир этилган жиноятлар ва уларни содир

этган шахслар миқдоридир” [1, 109-б.]. Ушбу фикрни маъқуллаш мумкин, чунки жиноятчиликнинг умумий ҳолатини содир этилган жиноятлар билан бир вақтда, уни содир этган шахслар ҳам ташкил этади. Бизнингча, жиноятчиликнинг ҳолати миқдор ва сифат кўрсаткичлари орқали аниқланади. Жиноятчиликнинг миқдор кўрсаткичлари жиноятчиликнинг динамикаси орқали очиб берилса, унинг сифат кўрсаткичларини эса жиноятчиликнинг даражаси ва тузилиши ташкил этади.

Вояга етмаганлар жиноятчилигининг динамикаси, даражаси ва тузилишини аниқлашнинг ўзига хос хусусиятларига

тўхталадиган бўлсак, жиноятчилик динамикаси деганда, муайян давр (ой, йилнинг чораги, ярим йиллик, йиллик, беш йиллик, ўн йиллик, йигирма йиллик ва ҳ.к.) оралиғида умуман жиноятчилик ҳамда унинг миқдор ва сифат кўрсаткичларининг ўсиши ёки камайиши тушунилади.

Қуйида вояга етмаганлар жиноятчилигининг динамикасини вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятлар ҳамда вояга етмаган жиноят содир этган шахслар кесимида таҳлил этамиз.

Вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятларнинг динамикаси вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятларнинг 2015 йилга нисбатан 2016 йилда 4,7%га, 2017 йилда 16,1%га, 2018 йилда 35,5%га, 2019 йилда 20,0%га камайганлигини кўрсатади. Бунда вояга етмаганлар жиноятчилиги динамикасининг пасаяётганлигини кўрамиз. Энг ижобий кўрсаткич вояга етмаганлар жиноятчилигининг динамикасида 2018 йилга тўғри келмоқда. Чунки 2017 йилга нисбатан 2018 йилда вояга етмаганлар жинояти 35,5%га камайган. Бироқ 2019 йилга нисбатан 2020 йилда вояга етмаганлар жинояти 53,5%га ортган [12].

Охириги беш йил оралиғида вояга етмаганлар жиноятчилиги 58,70%га камайган. Аммо 2020 йилда вояга етмаганлар жиноятчилиги 2019 йилга нисбатан 53,5%га ўсган. Бу ҳолат ўтган йилларда вояга етмаганлар жиноятчилигида латентли даражаси юқори бўлганлигидан далолат беради. Латентли даражаси ортгани сайин, вояга етмаганлар жиноятчилигига оид маълумотларнинг аниқлик даражаси пасаяди. Бу эса вояга етмаганлар жиноятчилигига қарши курашишни режалаштириш, унинг олдини олиш фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

Вояга етмаган жиноят содир этган шахслар динамикасида вояга етмаган жиноят содир этган шахсларнинг 2015 йилга нисбатан 2016 йилда 9,02%га,

2017 йилда 16,13%га, 2018 йилда 36,31%га, 2019 йилда 25,64%га камайганлигини кўрамиз. Бу вояга етмаган жиноят содир этган шахсларнинг динамикасининг пасаяётганлигини кўрсатади. Энг ижобий кўрсаткич бунда ҳам 2018 йилга тўғри келмоқда. Негаки, 2017 йилга нисбатан 2018 йилда вояга етмаган жиноятчилар миқдори 36,31%га камайган. 2019 йилга нисбатан 2020 йилда вояга етмаган жиноятчилар миқдори 56,0%га [12] ортганлигини кўриш мумкин.

2015 йилга нисбатан 2019 йилда вояга етмаган жиноят содир этган шахслар сони 63,86%га камайган. Бу, албатта, вояга етмаганлар жиноятчилигининг 2015–2019 йиллар динамикасида ижобий ўзгаришлар борлигини билдиради [12]. Аммо 2019 йилга нисбатан 2020 йилда вояга етмаган жиноятчилар миқдори 56,0%га ошган.

Юқоридаги рақамлардан кўришиб турибдики, вояга етмаганлар жиноятчилигини динамикасида содир этилган жиноятлар ҳамда вояга етмаган жиноят содир этган шахслар кесимида ҳам охириги беш йилликда (2015–2019) камайиш кузатилган. 2020 йилнинг якуни бўйича вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятларнинг динамикасида (2019 йилга нисбатан 56,0%) кескин ўсиш бўлган. Бу эса вояга етмаганлар жиноятчилигига қарши курашиш ва уни олдини олишда бир қанча муаммолар борлигини билдиради.

Жиноятчилик даражасини ўрганиш жиноятчиликка қарши курашиш, унга тўғри баҳо беришда муҳим аҳамият касб этади.

“Жиноятчилик даражаси деганда, мамлакат ёки унинг маъмурий-худудий бирлигида, маълум даврда содир этилган жиноятлар ёки уларни содир этган шахслар мутлақ миқдорининг ўша худудда яшовчи аҳолининг айрим қисмига нисбатан олинган миқдори тушунилади. Жиноятчилик даражаси нисбий миқдорда кўрсатилади. Бунда ҳар минг ёки ўн минг

ёхуд юз минг кишига нечта жиноят ёки жиноятчи тўғри келиши аниқланади. Жаҳон криминология амалиётида юз минг кишига нечта жиноят ёки жиноятчи тўғри келишини аниқлаш умумэйтироф этилган. Бироқ жиноятчилик даражасини аниқлашда аҳолининг қанча қисмига нисбатан олиш масаласи таҳлил қилинаётган ҳудуд (муайян республика, вилоят, туман, шаҳар, маҳалла)да яшовчи аҳолининг умумий миқдорига қараб ўзгариши мумкин” [5, 63-64.].

Г.А. Аванесов шундай деб ёзади: “Жиноятчилик даражаси – муайян ҳудудда содир этилган жиноятлар миқдоридан келиб чиқиб, шу ҳудудда яшайдиган аҳоли сонига нисбатан ҳисобланади” [3, 459-б.]. Дарҳақиқат, даража кўрсаткичлари фақат нисбий рақамларда ифодланади. Жиноятчилик даражасини янада аниқлаштириш учун бутун аҳолини эмас, балки амалдаги жиноят қонунчилигига мувофиқ жиноят учун жавобгарлик ёшига етганларгина ҳисобга олиниши зарур. Албатта, биз ушбу фикрларга қўшилган ҳолда, вояга етмаганлар жиноятчилигининг даражасига аниқлик киритамиз.

Вояга етмаганлар жиноятчилиги даражаси муайян ҳудуд ё жойда, давр ёки вақтда вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятлар миқдоридан келиб чиқади ҳамда ўша ҳудуд ёинки жойда яшайдиган аҳолининг вояга етмаган (жиной жавобгарлик ёшига етган) қисмининг сонига нисбатан ҳисобланади, шунингдек, юз минг кишига нечта жиноят ёки жиноятчи тўғри келиши аниқланади. Алоҳида эътиборга олинadиган жиҳати шундан иборатки, вояга етмаганлар жиноятчилигининг даражаси 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган қисмига нисбатан олиниши лозим, чунки бу аҳолининг айнан шу ёшгача бўлган шахслари томонидан содир этилган жиноятлар йиғиндисидан иборат бўлади.

Вояга етмаганлар жиноятчилиги даражаси қуйидаги формула асосида аниқланади:

2019 йилда Ўзбекистон аҳолиси 33 миллион 255 минг 538 нафар бўлган. Шундан 2 миллион 557 минг 146 нафари (7,7%)ни 14–18 ёшдаги шахслар ташкил этган. 2019 йилда вояга етмаган (14–18 ёшдаги) лар томонидан 739 та жиноят содир этилган бўлса вояга етмаганлар жиноятчилигининг даражасини аниқлашда вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятни 100 мингга кўпайтириб, 2 миллион 557 минг 146 га бўламыз, шунда вояга етмаганлар жиноятчилигининг даражаси келиб чиқади:

Ўзбекистонда 2019 йилда 100 минг аҳолига 28,9 та вояга етмаганлар жинояти тўғри келмоқда.

Таққослаш учун 2018 йилда 32 миллион 656 минг 660 нафар аҳоли бўладиган бўлса, шундан 2 миллион 593 минг 34 нафари (7,9 %)ни 14–18 ёшдаги шахслар ташкил этган. 2018 йилда вояга етмаган (14–18 ёшдаги)лар томонидан 923 та жиноят содир этилган, бу эса 100 минг аҳолига 35,6 та жиноят тўғри келган.

Тадқиқотлар 2018 йилга нисбатан 2019 йилда вояга етмаганлар жиноятчилигининг даражаси анча яхшиланганлигини кўрсатади.

2020 йилда вояга етмаганлар жиноятчилигининг даражаси 44,3 тага [12] тўғри келиб, 2020 йилда вояга етмаганлар жиноятчилигининг даражасида салбий ўзгаришлар мавжудлигини кўришимиз мумкин.

Жиноятчилик, энг аввало, ижтимоий ходиса бўлгани учун унинг миқдор ва сифат хусусиятлари, динамикаси ва тузилишидаги ўзгаришларнинг туб сабаблари жамиятда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, тарихий, жуғрофий-сиёсий ва демографик жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ [6, 14-б.].

Жиноятлар статистикасига кўра, Ўзбекистонда 1990 йилгача жиноят содир этган вояга етмаган шахслар ҳар беш йилда ўрта ҳисобда 4–8% га ўсиб борган. 1991 йилдан бу тенденция сезиларли

даражада ўзгарди. 1995–1996 йилларда рўйхатга олинган вояга етмаганлар 8% ни ташкил этди. Таққослаш учун бу кўрсаткич Россия Федерациясида 20%, Украинада – 16,8%, Озарбайжонда – 18,1, Қозоғистонда – 14,9%, Туркменистонда – 9%, Белоруссияда – 9,8%ни ташкил этган [7, 558-б.]. 2019 йилда эса Ўзбекистонда рўйхатга олинган жами жиноятларда вояга етмаганларнинг ҳиссаси 1,6%ни ташкил этди [12]. Бундан кўриниб турибдики, республикамизда амалга оширилиб келинаётган бу соҳадаги ислохотлар ўз самарасини бериб, жиноятчиликда вояга етмаганларнинг ҳиссаси беш баробарга камайганлигини кўришимиз мумкин.

В. В. Лунеев 1994 йил жаҳоннинг турли мамлакатларида рўйхатга олинган жиноятчилик даражасига (ҳар 100 минг аҳолига нисбатан) оид қуйидаги маълумотларни келтиради:

Бельгияда – 58330,9 та; Финляндияда – 14798,6 та; Швецияда – 12620,3 та; Данияда – 10524,6 та; Канадада – 10351,6 та; Германияда – 8037,7 та; Люксембургда – 7383,8 та; Францияда – 6782,7 та; Австрияда – 6313,8 та; АҚШда – 5374,4 та; Швейцарияда – 5168,4% та; Италияда – 3828,0 та; Венгрияда – 3789,2 та; Грецияда – 2956,3 та; Словенияда – 2572,1 та; Болгарияда – 2522,4 та; Польшада – 2351,0 та; Испанияда – 2286,6 та; Россияда – 1778,9 та; Гонконгда – 1448,6 та; Японияда – 1490,3 та; Хорватияда – 1334,4 та; Румынияда – 1039,0 та; Португалияда – 988,8 та; Хитойда – 127,7 тани ташкил этади [4, 21-б.].

Ироқлик олим М. Раишаҳрий келтирган маълумотларига кўра, бир йилда (1989) Ер юзида рўйхатга олинган жиноятларнинг умумий миқдори 500 миллионга етган. Агар шу сурьат сақланиб қолса, ХХI асрнинг биринчи ярмида бу рақам миллиарддан ошиб кетиши мумкин [2, 20-б.]. В. Лунеев маълумотларига кўра, охириги 25 йил ичида жаҳонда жиноятчилик ҳар 100 минг аҳолига нисбатан 4 баравар кўпайган [2, 20-б.].

Вояга етмаганлар жиноятчилигининг тузилиши вояга етмаганлар томонидан содир этилган барча жиноятларнинг турларига ажратилган мажмуидир. Шунингдек, жиноятчилик тузилишини оғирлик даражаси (ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир) орқали ҳам фарқлаш мумкин. Бу, албатта, жиноятчилик тузилишини янада аниқлаштиришга хизмат қилади.

Жиноятчиликнинг тузилиши жиноят-ҳуқуқий белгилари ва бошқа кўрсаткичлар бўйича ҳам ажратилиши мумкин. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси ЖК Махсус қисми боблари ёки моддалари, айб шакллари, жазонинг хусусияти, иштирокчилик шакли, такрорийлик белгиси ва субъектнинг ўзига хос хусусиятларига кўра (масалан: вояга етмаганлик) [10, 26-б.].

Вояга етмаганлар жиноятчилигининг тузилишини аниқлашда статистика маълумотлари муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимизда умумий жиноятчиликнинг тузилиши бўйича статистик маълумотлар юритилиб борилади, бироқ вояга етмаганлар жиноятчилигининг тузилиши борасида статистик маълумотлар юритилмайди. Бу мазкур жиноятчилик тузилишини аниқлаш, унга қарши курашишни режалаштириш, олдини олиш чораларининг самарадорлигини ошириш ва баҳо беришда муайян қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Келгусида жиноятчилик статистикасини шакллантирадиган давлат органларига ўрганилаётган жиноятчиликнинг тузилиши бўйича статистика маълумотларини киритиб боришини тақлиф этамиз. Ушбу маълумотлар вояга етмаганлар жиноятчилигининг сифат ва миқдор кўрсаткичларини аниқлаш ва самарали профилактик чора-тадбирларни ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Биз вояга етмаганлар жиноятчилигининг тузилишини аниқлашда тадқиқот доирасида ўрганилган 125 та вояга етмаганлар томонидан содир

этилган жиноят ишлари ҳамда тарбия колониясида тарбияланаётган 50 дан ортиқ тарбияланувчилар орасида ўтказилган анкета сўров натижаларини умумлаштириш орқали аниқлик киритдик.

Вояга етмаганлар ва улар иштирокида содир этилган 125 та жиноятиши [13] ҳамда тарбия колониясида тарбияланаётган 50 дан ортиқ тарбияланувчилардан олинган анкета сўровлар ўрганилганда, 201 нафар вояга етмаган томонидан 188 та жиноят содир этилганлиги аниқланди. Улар томонидан ўғирлик 118 та, босқинчилик 14 та, фирибгарлик 8 та, талончилик 12 та, қасддан баданга шикаст етказиш (2 та енгил, 11 таси оғир) 13 та, безорилик 9 та, ўн олти ёшга тўлмаган шахс билан жинсий алоқа қилиш 2 та, порнографик маҳсулотни тайёрлаш, олиб кириш, тарқатиш, реклама қилиш, намойиш этиш 1 та, ҳужжатлар, штамплар, муҳрлар, бланкалар тайёрлаш, уларни қалбакилаштириш, сотиш ёки улардан фойдаланиш 2 та, хавфсизлик талабларига жавоб бермайдиган товарларни ўтказиш мақсадини кўзлаб ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш ёхуд ўтказиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш 1 та, транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш 5 та, ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш 2 та, зўрлик ишлатиб ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш 1 та содир этилганлиги маълум бўлди.

Ушбу жиноятларнинг 62,8% ўғирлик, 7,4% босқинчилик, 6,9% қасддан баданга шикаст етказиш, 6,4% талончилик, 4,8% безорилик, 4,2% фирибгарлик, 2,6% транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш, 4,9% бошқа жиноятларга тўғри келмоқда. Жиноятларнинг 80,8% ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш ташкил этмоқда.

Айбдорларнинг 48 таси такроран жиноят содир этган. Такроран жиноят-

ларнинг барчаси ўғил болалар томонидан содир этилган ўғирлик ҳисобланади. 67 та ҳолатда гуруҳ таркибида жиноятлар содир этилган, барча айбдорларнинг 33,4% гуруҳ таркибида жиноятлар содир этган, уларнинг барчаси ўғил болалардир. Шундан, 45 та (67,2%) ўғирлик, 8 та (11,9%) босқинчилик, 5 та (7,5%) қасддан баданга шикаст етказиш, 5 та (7,4%) талончилик, 2 та (2,9%) ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш, 1 та (1,5%) безорилик, 1 та (1,5%) ҳужжатлар, штамплар, муҳрлар, бланкалар тайёрлаш, уларни қалбакилаштириш, сотиш ёки улардан фойдаланиш жиноятлари гуруҳ таркибида содир этилган. Гуруҳ таркибида содир этилган жиноятларнинг энг кўпи 38,1% ўғирлик жиноятига тўғри келмоқда.

2017 йилда вояга етмаганлар томонидан содир этилган жами жиноятларнинг 54,4% ўғирлик, 5,5% безорилик, 5,2% талончилик, 3,1% баданга оғир шикаст етказиш, 2,9% босқинчилик, 2,1% фирибгарлик ва қолган 26,6% бошқа жиноятлар ташкил этган [11]. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, вояга етмаганлар томонидан содир этилган жами жиноятларнинг 64,7%ни ўғирлик, босқинчилик, талончилик, фирибгарлик жиноятлари ташкил этади.

Ушбу таҳлиллардан вояга етмаганлар жиноятчилигининг тузилишида ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш жиноятлари, унинг таркибида ўғирлик катта қисмини ташкил этмоқда, шунингдек, такрорий ва гуруҳ таркибида жиноят содир этилиши ҳам анча кўп.

2019 йилда жиноят содир этган вояга етмаганларнинг 64,4%ни мактаб, 20,4%ни коллеж ва академик лицей ўқувчилари, 7,3%ни ишлайдиганлар ва қолган 7,9%ни уюлмаган (ўқимайдиган, ишламайдиган)лар ташкил этган [12].

Адабиётларда жиноятчилик қуйидаги: 1) расмий ҳисобга олинганлигига; 2) ҳудудий миқёсига; 3) жиноятчининг жинсига; 4) жиноятчининг ёшига;

5) жиноятчининг касбига; 6) жиноятчининг фуқаролигига; 7) содир этилган жойига; 8) содир этилган соҳасига; 9) тажовуз йўналишига; 10) бошқа мезонларга кўра [5, 60-62.] турларга ажратилганлиги таъкидланган.

Вояга етмаганлар жиноятчилигининг худудий тақсимланишини ўрганиш криминологик аҳамиятга молик бир қанча тенденцияларни намоён этди. Статистик кузатиш билан қамраб олинган республика ва унинг вилоятлари ўртасида жиноятчилик даражасида жиддий миқдорий тафовутлар мавжудлиги аниқланди.

Вояга етмаганлар жиний фаоллигининг энг катта даражаси сўнгги беш (2015–2019) йилда Тошкент вилояти (16,5%), Тошкент шаҳри (15,2%), Фарғона (15,0%), Самарқанд (8,6%), Наманган (8,3%), Андижон (6,9%), Қашқадарё (5,6%) ва Сурхондарё (5,6%) вилоятларида, шунингдек энг паст кўрсаткичлар – Навоий (2,1%), Жиззах (2,5%), Сирдарё (2,7%), Хоразм (2,9%), Бухоро (4,4%) вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси (3,4%) да кузатилмоқда.

Умумий жиноятчиликда вояга етмаганларнинг ҳиссаси 2015 йилда 2,4 %, 2016 йилда 2,2 %, 2017 йилда 2,1 %, 2018 йилда 2,1 %, 2019 йилда 1,9 %, 2020 йилда 2,6 %ни ташкил этган [13]. Ушбу таҳлилдан кўриниб турибдики, умумий жиноятчиликдаги вояга етмаганларнинг улуши яхши эмас. Чунки биз юқорида вояга етмаганлар жиноятчилигининг динамикасини таҳлил қилганимизда энг яхши кўрсаткич бу 2018 йилга тўғри келган эди. Яъни 2017 йилга нисбатан 2018 йилда 35,5 %га камайган, бироқ вояга етмаган шахснинг умумий жиноятчиликдаги содир этганларнинг улуши 2017 йилда ҳам 2,1%, 2018 йилда ҳам 2,1%ни ташкил этмоқда. Умумий жиноятчиликдаги вояга етмаганларнинг улуши 2020 йилда энг юқори кўрсаткичга тўғри келмоқда.

Бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, вояга етмаганлар жиноятчилиги умумий жиноятчиликдаги ҳиссаси эса деярли ўзгаришсиз қолмоқда ҳатто айрим вақтларда ўсиш кузатилмоқда. Бу эса бу соҳада олиб борилаётган профилактик ишларнинг етарли эмаслигини англатади.

Жиноятчилик миқдор ва сифат кўрсаткичларининг тўғри ва чуқур тадқиқ этилиши жиноятчиликнинг ҳақиқий ҳолати ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш ва худудлардаги криминоген вазият ҳақида маълумотларга эга бўлиш имконини беради. Аммо баъзи ҳолатларда амалиётда худудлар кесимида жиноятчиликнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларининг нотўғри ҳисоб-китоб қилинаётганлиги, хусусан, муайян бир худудда ўтган йили 1 та кейинги йилда 2 та жиноят содир этилганида, жиноятчилик 100 %га ошган, дея криминоген вазияти оғир худудга киритилаётганлиги, бошқа бир худудда ўтган йили 100 та кейинги йилда 50 та жиноят содир этилганида, жиноятчилик 50 %га камайган, деб баҳолаиб, криминоген вазияти оғир худудлар қаторига киритилмаётганлиги асосланган. Бундай ҳолат, худудлардаги криминоген вазиятга тўғри баҳо бериш, жиноятчиликка қарши курашиш учун куч ва воситаларни тақсимлашга нисбатан нотўғри ёндашув шаклланганлигини кўрсатади.

Худди шундай ҳолат вояга етмаганлар жиноятчилигининг миқдор ва сифат кўрсаткичларини аниқлашда ҳам кузатилмоқда. Юқоридаги сингари хатоларни бартараф этиш учун қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилган: 1) худудда содир этилган жиноятларнинг умумий сонидан келиб чиқиб, ушбу худудда яшовчи аҳолининг (жиний жавобгарлик ёшига етган) сонига нисбатан минг, ўн минг ва юз минг кишига нечта жиноят ёки жиноятчи тўғри келиши аниқланиши лозим; 2) вояга етмаганлар жиноятчилиги даражаси аҳолининг 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган қисмига

нисбатан олинди керак; 3) содир этилган умумий жиноятчиликнинг таркибида оғир, ўта оғир, мулкка қарши, гуруҳ таркибида ва бошқа жиноят турларининг улуши аниқланиши зарур. Юқоридаги тавсияларга амал қилиниши худуддаги криминоген вазиятга тўғри баҳо берилиши, жиноятчиликка қарши курашиш учун куч ва воситаларни мақсадга мувофиқ тақсимланиши ҳамда жалб этилишига хизмат қилади.

Вояга етмаганлар жиноятчилигининг миқдор ва сифат кўрсаткичларининг ўзгаришига вояга етмаганларнинг маъмурий ҳуқуқбузарликлари ва профилактик ҳисобда турганликлари ҳам таъсир этади.

Тошкент шаҳар ИИББдан олинган маълумотларга асосан вояга етмаганларнинг 2014–2018 йиллардаги ҳуқуқбузарликларига оид статистикага эътибор берилса, 2014 йилдан 2018 йилгача профилактик ҳисобда турган вояга етмаганлар сони 2014, 2016, 2017 ва 2018 йилларда сезиларли даражада пасайганлигини кўришимиз мумкин. 2015 йилда (+4,8 %)га ўсган ва бошқа йилларга нисбатан энг кўп вояга етмаганлар профилактик ҳисобга олинган.

Уларнинг тоифаларига назар ташласак, ҳисобга олинган вояга етмаган шахслар орасида мактаб ўқувчилари салмоқли ўринни эгаллаб, 2015 йилда (+15,0 %)га ва 2018 йилда (+3,2 %)га ўсганлигини қолган даврларда эса уларнинг кўрсаткичи пасайганлиги маълум бўлди.

Профилактик ҳисобга олинган вояга етмаганларнинг ёши таҳлил қилинганда 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган шахслар 2014 йилда (+38,4 %)га, 2016 йилда (+4,4 %)га, 14 ёшдан 16 ёшгача 2014 йилда (+9,7 %)га, 2015 йилда (+15,0 %)га ва 16 ёшдан 18 ёшгача 2015 йилда (+1,3 %)га, 2018 йилда (+11,8 %)га ошганлигини кўрсатмоқда. Қолган даврда ушбу ёшга оид кўрсаткич пасайганлиги аниқланди, аммо 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга

етмаган шахслар профилактик ҳисобга олинганларга нисбатан кўплиги билан ажралиб туради.

Профилактик ҳисобда турган вояга етмаганларнинг таҳлили мактаб ўқувчиларини профилактик ҳисобга олиш йилдан йилга кўпайиб бораётганлиги ва бу 2017 йилдан 2018 йилга нисбатан 13,5 %га ошганлигини кўрсатади. Бу эса мактаб ўқувчилари томонидан ғайриқонуний хатти-ҳаракатларни содир қилганлиги учун профилактик ҳисобга олиш даражаси ошиб бораётганлигидан далолат беради.

Профилактик ҳисобга олинган вояга етмаганлар орасида қизларнинг сони кўпайиб бормоқда. Улар 2014 йилда 22,1 %ни ташкил қилган бўлса, 2018 йилда 26,7 %гача кўтарилган. Бу эса қиз болалар орасида ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар содир этилишининг ошиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

2014 йилда профилактик ҳисобда бўлган вояга етмаганларнинг 49,7 % маъмурий ҳуқуқбузарлик содир қилганлиги, 33,3 % жиноят содир қилганлиги, 14,6 % оиласидан, ихтисослаштирилган ўқувтарбия муассасасидан ўзбошимчалик билан мунтазам равишда кетганлар 1,6 % захарли ёки гиёҳвандлик моддаларини, 0,6 % спиртли ичимлик истеъмол қилганлиги учун профилактик ҳисобга олинган.

2018 йилда эса 50,8 % маъмурий ҳуқуқбузарлик содир қилганлиги, 34,2 % жиноят содир қилганлиги, 12,6 % оиласидан, ихтисослаштирилган ўқувтарбия муассасасидан ўзбошимчалик билан мунтазам равишда кетганлар ва бошқа сабаблар, 1,9 % захарли ва гиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилганлиги, 0,3 % спиртли ичимлик истеъмол қилганлиги учун профилактик ҳисобга олинган.

Энг кўп вояга етмаганлар маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жиноят содир этганлиги учун профилактик ҳисобга олинган, шунингдек, ўрганиш давомида йилдан йилга маъмурий ҳуқуқбузарлик

содир этган вояга етмаганларнинг сони камайиб бораётган бўлсада, лекин бошқа тоифаларга нисбатан фоизи ошиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Мисол учун, 2014 йилда ҳуқуқбузарлик учун профилактик ҳисобга олинганлар 49,7 % ташкил қилган бўлса, 2018 йилга келиб, бу кўрсаткич 63,9 % ўсди. Бу эса профилактик ҳисобга олинган вояга етмаганларнинг яримидан кўпи маъмурий ҳуқуқбузарлик содир қилганлигини кўрсатади.

2014–2018 йилларда Тошкент шаҳарида вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятлар статистикасини ўрганиш айрим йилларда муайян жиноятларнинг ошганлиги ва айримларини йилдан йилга пасайганлигини кўрсатади.

Масалан, қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-м.) 2014 йилда 66,7%, 2016 йилда 75,0% ва 2017 йилда 20,0 %; қасддан баданга оғир шикаст етказиш (ЖК 104-м.) 2015 йилда 50,0 %, 2017 йилда 14,3 %; номусга тегиш (ЖК 118-м.) 2016 йилда 40,0 %; босқинчилик (ЖК 164-м.) 2015 йилда 22,0 %, 2017 йилда 70,6 % ва ўғирлик (ЖК 169-м.) 2017 йилда 2,6 %; гиёҳвандлик воситаларининг ғайриқонуний муомаласи 2015 йилда 22,3 %, 2017 йилда 30,0 % ошган.

Ушбу йилларда Тошкент шаҳрида вояга етмаганлар томонидан содир этилган ўғрилик ва безорилик бошқа турдаги жиноятларга нисбатан кўп содир этилган.

Тошкент шаҳрида умумий жиноятчиликнинг ўғрилик 36,4 %–50,0 %; безорилик 27,0 %–18,3 %; талончилик 10,0 %–6,6 %; бошқа жиноятлар 16,6 %–11,0 % ташкил қилган.

Юқоридаги таҳлиллар вояга етмаганлар томонидан ўғрилик, безорилик, талончилик, босқинчилик нисбатан кўп содир этилганлигини кўрсатади.

Тошкент шаҳрида 2014 йилга нисбатан 2018 йилда вояга етмаганлар жиноятчилиги 73,8 %га камайган. Ўрганган барча тоифаларнинг жиноят содир этиш ҳолати пасайган бўлса-да, аммо улар

орасида касб-ҳунар коллежи ва мактаб ўқувчилари, уюшмаган (ўқимайдиган ва ишламайдиган) вояга етмаганларнинг салмоғи бошқа тоифаларга нисбатан юқорилиги билан ажралиб турибди.

Таҳлиллар профилактик ҳисобда турган муқаддам судланган вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этиш ҳолатлари, 2014 йилда 5,0 %, 2015 йилда 20,0 % ошганлигини, қолган йилларда уларнинг улуши камайиб, 2018 йилда эса муқаддам судланган вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этилмаганлигидан далолат беради.

Статистик маълумотларнинг таҳлилига асосланиб, айтиш мумкинки, сўнгги 5 йилда вояга етмаганлар жиноятчилигининг миқдор кўрсаткичлари пасайган бўлсада, оғир, ўта оғир жиноятлар миқдори сезиларли даражада камаймаган.

Криминологлар: вояга етмаганлар жиноятчилиги даражаси билан минтақани тавсифловчи вояга етмаганлар умумий сони ва улуши; ишламайдиган ва ўқимайдиган меҳнатга лаёқатли вояга етмаганлар улуши; судланганлар, маиший ҳуқуқбузарлик содир этувчи шахслар (алкоголли ичимликларни суистеъмол қилувчилар, безорилар ва ҳ.к.) улуши; ҳар хил тиббий рўйхатларда турувчи шахслар (алкоголизм, гиёҳвандликка чалинганлар, руҳий касаллар ва б.қ.) улуши каби кўрсаткичлар ўртасида изчил боғланиш мавжудлигини аниқлаганлар [8, 379-б.].

Биз олиб борган тадқиқотлар вояга етмаганлар жиноятчилигидаги минтақавий фарқлар ва бузилган оилалар ўртасида ҳам узвий алоқа мавжудлигини кўрсатди. Айни шу кўрсаткичга кўра, вояга етмаганлар жиноятчилигининг энг кам ва катта даражаси қайд этилган минтақалар билан ажрашган эр-хотинлар сонига кўра, ўхшаш минтақаларнинг деярли тўлиқ мос келиши кузатилди [9]. Бу вояга етмаганлар билан тарбиявий профилактик ишларнинг устувор

йўналишларини белгилашда оиладаги бекарорликка бош мезон сифатида қараш кераклигини кўрсатади.

Вояга етмаган жиноятчиларнинг шахсий хусусиятлари ҳам диққатга сазовор. Мазкур тоифага мансуб жиноятчилар орасида доимий даромад манбаига эга бўлмаган (ишламайдиган ва ўқимайдиган), яъни уюшмаганлар кўпчиликни ташкил этишини тадқиқотчилар қайд этадилар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, вояга етмаганлар жиноятчилигида умумий динамикаси ва даражасида 2015 йилдан 2019 йилгача пасайиши мавжуд, бироқ 2020 йилда ўсиш кузатилмоқда, шунингдек, тузилишида оғир, ўта оғир, мулкка қарши, гуруҳ таркибида содир этилган жиноятлар миқдори камаймаган. Демак, вояга етмаганлар жиноятчилигининг миқдор ва сифат кўрсаткичида салбий ўзгаришлар мавжуд.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. *Карпец И. И.* Проблема преступности. – М., 1969. – 109 с.
2. *Иншаков С. М.* Криминология. – М., 2000. – С. 20.
3. *Аванесов Г. А.* Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – С. 459.
4. *Лунеев В. В.* Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. Предисловие академика Российской академии наук В. Н. Кудрявцева. – М., 1999. – С 21.
5. Криминология. Умумий қисм: ИИВ олий таълим муассасалари учун дарслик. И. Исмаилов, Қ. Р. Абдурасулова, И. Ю. Фазилов / Масъул муҳаррир Ш.Т. Икрамов. – Т., 2015. – 272 б.
6. *Абдурасулова Қ. Р.* Аёллар жиноятчилигининг жиноят ҳуқуқий ва криминологик муаммолари. Монография / Масъул муҳаррир: юрид. фан. д-ри. проф. М.Х. Рустамбоев. – Т., 2005. – Б. 14.
7. Криминология. – М., 2009. – С. 558.
8. Криминология. – Алматы, 2008. – С. 379.
9. Опыт длящегося криминологического изучения личности во взаимодействии с социальной средой. – М., 1992., *Жигарев Е. С.* Административная ответственность несовершеннолетних: понятие, виды и её профилактика. – М., 1992.
10. *Абдурасулова Қ. Р.* Криминология: Дарслик / Масъул муҳаррир: юрид. фан. д-ри. проф. М.Х. Рустамбоев. – Т., 2008. – 26 б.
16. *Бобожонов П. Р.* Халқ давлатдан рози бўлиши кўп жихатдан фидойилигимизга боғлиқ ва биз бу мақсадга албатта эришамиз://<http://uza.uz> (18.02.2018й.).
10. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Ахборот-таҳлил марказининг 2019 йилдаги статистик маълумотлари.
11. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Ахборот-таҳлил марказининг 2015–2019 йиллардаги статистика маълумотлари.
12. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/crime-and-justice-2>.
13. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Бухоро вилояти ИИБ ҳамда Тошент шаҳри Юнусобод туман жиноят ишлари судининг ҳукмлари архивидан 2018–2020 йиллар.

МАҲКУМЛАРНИНГ ЖАЗО ЎТАШНИ ДАВОМ ЭТТИРИШ УЧУН ФУҚАРОСИ БЎЛГАН ДАВЛАТГА ТОПШИРИШ АСОС ВА ШАРТЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада жазо ўташни давом эттириш учун фуқароси бўлган давлатга маҳкумни топшириш бўйича халқаро ҳамкорлик асос ва шартлари таҳлил қилинган. Муаллиф томонидан мазкур асос ва шартларнинг халқаро ҳуқуқ, халқаро жиноят ҳуқуқи ҳамда миллий ҳуқуқ нормалари билан боғлиқ жиҳатлари кенг ёритилган бўлиб, бу борада турли ҳуқуқшунос олимларнинг фикр ва мулоҳазалари келтирилган. Таҳлил натижасида, ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, маҳкумларни топшириш шартлари таснифланган.

Таянч сўзлар: халқаро ҳамкорлик, топшириш асослари, топшириш шартлари, экстрадиция, маҳкумни топшириш.

Аннотация. В данной статье проанализированы основания и условия передачи лиц, осужденных для отбывания наказания, в государство, гражданами которого они являются. Автором раскрывается взаимосвязь оснований и условий международного сотрудничества по уголовным делам с нормами международного права, международного уголовного права и национального права. Приведены мнения учёных-правоведов по данным вопросам.

Ключевые слова: международное сотрудничество, основания передачи, условия передачи, экстрадиция, передача осужденных.

Annotation. In this article is analyzed the basics and conditions of transfer of prisoners to serve their sentences in the States of their nationality. The author reveals the relationship of the conditions of transfer of prisoners to serve their sentences in the States of their nationality with the norms of international law, international criminal law and national law. Also, it's given the opinions and reasoning of jurists on these issues. As a result of this analysis, the conditions of transfer of prisoners are classified.

Keywords: international cooperation, basics of transferring, conditions of transferring, extradition, transfer of prisoners.

Мамлакатимизнинг амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигида, маҳкумни топшириш учун ҳуқуқий асос ва шартлари белгиланмаган. Мазкур жараён фақат халқаро шартнома ёки давлатларнинг ваколатли органларининг ўзаролик принципи асосидаги ёзма келишувларда ўз ақсини топган.

Ўзбекистон Республикасининг Туркменистон Республикаси билан “Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларни жазо ўташни давом эттириш учун топшириш тўғрисида”ги шартномаси мавжуд бўлиб, шартноманинг 3-моддасига кўра,

маҳкумнинг (қонуний вакили) ёки унинг яқин қариндошларининг Аҳдлашувчи томонлардан ҳар бирининг марказий органига юборган аризаси маҳкумни топшириш тартибини қўзғатиш учун асос бўлиб хизмат қилиши белгиланган.

Юридик адабиётларда маҳкумларни топшириш асос ва шартларини аниқлашда ягона ёндашув мавжуд эмас. Мисол учун, А.И. Бойцов маҳкумларни топширишнинг меъёрий ва фактик асосларини аниқлайди[1]. Бунда, давлатнинг имзолаган халқаро шартномаси ва ўзаролик принципига асосланган давлатларнинг ёзма келишуви мавжудлиги

хамда маҳкумларни топшириш халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳисобга олган ҳолда, давлатлараро муносабатлар шаклида амалга оширилишини таъкидлайди. Бошқа олимлар эса тегишли давлат органларининг тақдимномаси, хорижий давлатнинг ваколатли органларининг сўрови, шунингдек, маҳкумнинг ўзини (унинг қонуний вакили) уни топшириш тўғрисидаги масалани суд томонидан кўриб чиқиш учун берган илтимосномаси асосида амалга оширилиши керак, деб тушунилади [2].

Бундай илтимоснома билан мурожаат қилиш ҳам ҳукм чиқарувчи, ҳам жазони ижро этувчи давлат ваколатли органларига оғзаки ёки ёзма шаклда берилиши мумкин. Маҳкумга ушбу ҳуқуқ унинг топширилишининг ҳуқуқий оқибатлари кўрсатилган ҳолда тушунтирилиши шарт [3].

Маҳкумларни топшириш соҳасидаги халқаро шартномаларда шундай талаб мавжудки, унга кўра, суд маҳкумнинг топшириш тўғрисидаги аризасини қаноатлантирганда фуқаролиги ёки доимий яшаш жойидаги давлатнинг консуллик муассасалари, қонуний вакили ва адвокати, яқин қариндошларини ёзма равишда хабардор қилиши шарт [4].

МДХ доирасида қабул қилинган “Маҳкумларини топшириш тўғрисида”ги конвенциянинг ижобий томони шундаки, давлат ваколатли органлари жавобининг аниқ муддатларини белгиловчи нормалар мавжудлигидадир. Демак, маҳкумни фуқаролиги мавжуд бўлган давлатга топшириш тўғрисидаги сўровни қабул қилган ваколатли орган зарур ҳужжатлар олинган кундан бошлаб 40 кундан ортиқ бўлмаган муддатда розилик бериши ёки рад этиши ёнки ваколатли орган ҳукми ижро этиш тўғрисидаги қарор ҳақида сўралаётган давлатни бир ой муддатда хабардор қилиши шарт.

В. М. Волженкинанинг фикрича, ратификация қилинган халқаро шартнома маҳкумларни топшириш соҳасида давлатлар ўртасида халқаро

хамкорликни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари учун зарурдир, халқаро шартнома бўлмаса, давлатлар бундай топширишнинг концептуал шартлари бўйича ўзаро келишишлари керак [5].

Хуллас, жазо ўташни давом эттириш, маҳкумни топшириш учун иш кўзгатишга асос сифатида қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш керак:

маҳкум (қонуний вакили) ёки яқин қариндошларининг топшириш тўғрисидаги илтимосномаси;

топширилиши сўралаётган давлат билан икки ёки кўп томонлама шартноманинг мавжудлиги;

ўзаролик принципнинг аниқ механизми мавжудлиги ва бошқ.

Мазкур белгиланган асосларга таянган ҳолда маҳкумларни топшириш тартиби бир қанча шартлар асосида амалга оширилиши талаб этилади.

Маҳкумларнинг топшириш тўғрисидаги халқаро, хусусан, универсал шартномалардан БМТ Намунавий шартномаси, минтақавий доирада 1983 йилги Маҳкумларни топшириш тўғрисидаги Европа конвенцияси ҳамда МДХ доирасида қабул қилинган “Маҳкумларини топшириш тўғрисида”ги конвенцияси ва Ўзбекистоннинг давлатлар билан имзолаган икки томонлама шартномаларида умумий шаклда қуйидаги шартлар асосида амалга оширилиши кераклиги белгилаб қўйилган:

1) маҳкум томонидан содир этилган қилмиш маҳкумнинг фуқаролиги ёки доимий яшаш жойидаги давлат қонунларига мувофиқ жиноят деб топилиши ҳамда суд ҳукми қонуний кучга кирган бўлишлиги;

2) маҳкумнинг ёки қонуний вакилининг ёзма шаклда ифодаланган топширишга розилиги мавжудлиги;

3) хорижий давлат суд ҳукмини тан олишлиги;

4) маҳкумнинг жазо ўташни истаган давлат фуқаролиги ёки доимий яшаш жойи мавжудлиги;

5) давлат ваколатли органлари томонидан топшириш шартлари келишиб олинган бўлиши;

6) топшириш тўғрисидаги илтимоснома олинган вақтда ўталмаган жазо муддати камида олти ойни ташкил этиши [6];

7) топширишнинг барча босқичларида маҳкумларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминланиши.

Ҳар бир шартни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

1. Маҳкум томонидан содир этилган жиноят ҳукм чиқарган давлат ҳамда ҳукмни ижро этувчи давлат қонунларига мувофиқ жиноят деб тан олинishi керак. Давлатнинг жиноят қонунчилигида тегишли қоида бўлмаса, ҳуқуқбузарлик жиноят деб тан олинishi мумкин эмас [7]. Бундан ташқари, агар шахс жиноий жавобгарлик ёшига етмаган бўлса, жиноят таркиби йўқ, деб ҳисобланади.

Шунингдек, халқаро шартномаларда томонлар, агар қонунчилигида чиқарилган ҳукм хорижий давлатда судланган фуқароси содир этган қилмиши жиноят деб топилса-ю, лекин озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони назарда тутмаса, у ҳолда, ҳукмни ижро этувчи давлат суди жиноят қонунчилигидан ташқарига чиқмасдан, чет эл судининг ҳукмига энг мос келадиган жазо тайинлаши кераклиги белгилаб қўйилади.

Ҳукмни ижро этувчи давлат қонунчилигига асосан ушбу қилмиш учун озодликдан маҳрум этишнинг энг узоқ муддати ҳукм бўйича тайинланганидан кам бўлса, ҳукмни ижро этувчи давлат суди худди шундай қилмиш учун бу давлат қонунчилигида назарда тутилган озодликдан маҳрум этишнинг энг узоқ муддатини белгилайди [8]. Бинобарин, маҳкумларнинг ўз фуқаролиги давлатларига топшириш нафақат муайян муддатга озодликдан маҳрум этилганларга, балки умрбод қамоқ жазосини ўтаётган шахсларга ҳам тегишлидир. Шу билан бирга, айрим икки томонлама

битимлар маҳкумларни нафақат озодликдан маҳрум қилиш, балки бошқа турдаги жиноий жазоларга топшириш имкониятини истисно қилмайди.

Жазо давлат томонидан тайинланган жазодан оғирроқ бўлмаслиги ва ижро этувчи давлат қонунида назарда тутилган жазонинг энг юқори муддатидан ошмаслиги керак.

Давлатларнинг миллий қонунчилигида озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинган шахслар тоифаси кўрсатилмаганлиги маҳкумларни топшириш соҳасидаги миллий ҳуқуқий тартибга солишдаги бўшлиқлардан бири, деб ҳисобланади. Жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлмаган жазони ўтаётган шахсларни топшириш имконияти на халқаро, на миллий даражада кўзда тутилмаган. Мазкур ҳуқуқий бўшлиқни тўлдириш мақсадида халқаро шартномалар алоҳида моддаларида томонларнинг келишиб олиши мақсадга мувофиқ бўлади.

2. Маҳкумни топширишнинг мажбурий шarti – унинг розилиги. Ёши, жисмоний ҳолати, ақли заифлик ва бошқа касалликларнинг мавжудлиги сабабли ўз хошиш-иродасини билдиришнинг иложи бўлмаса, унинг қонуний вакилининг розилиги олинади [9]. Бундай розилик ихтиёрий равишда берилиши керак. Бу эса маҳкумни қабул қилувчи давлат томонидан белгиланиши шарт. Мамлакатимизнинг амалдаги жиноят-процессуал қонунчилиги маҳкумларни топшириш масаласи тартибга солилмаганлиги учун маҳкумнинг розилиги на топширишнинг ажралмас шarti, на топширишни рад этиш учун асос сифатида белгиланмаган. Хорижий давлатнинг ваколатли органи томонидан Ўзбекистон Республикасига топшириш тўғрисидаги ариза билан боғлиқ ҳолда, маҳкумнинг розилиги зарурати фақат халқаро шартномаларда кўрсатиб қўйилган.

Маҳкумларни топшириш масаласи миллий қонунчилигида мустаҳкамланган давлатлар амалиётига назар ташласак,

қизиқ ҳолатга дуч келамиз. Хусусан, Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 470-моддасининг илгари амалда бўлган нашрида маҳкумни топшириш фақат маҳкумнинг (унинг қонуний вакилининг) розилиги билан ёки хорижий давлатнинг ваколатли органининг таклифига биноан амалга оширилиши назарда тутилган бўлса, 2003 йилда Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексига киритилган ўзгартиришлар муносабати билан ушбу қоида 55-бобдан чиқариб ташланди. А.Г.Вениаминовнинг фикрига кўра, ушбу қонунчиликдаги янгилик Россия Федерациясининг бу соҳадаги халқаро шартнома ва келишувлари ҳамда хорижий фуқаро бўлган маҳкумларга нисбатан инсонпарварлик муносабатига асосланган ушбу дастурнинг моҳиятига зид бўлганлиги сабабли салбий, деб ҳисоблайди [10]. Фикримизча, мазкур ҳолат халқаро ҳуқуқ нормаларига зид ҳисобланиб, давлатлар миллий қонунчилигида буни аниқ кўрсатиб ўтишлари мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Баъзи муаллифларнинг фикрича, маҳкумни топширишда унинг розилиги шарт эмас, зеро, унинг фуқароси бўлган давлатга топширилиши инсонийлик нуқтаи назаридан келиб чиқади, дейилади. Лекин бошқа томондан “инсон ҳуқуқлари” эсдан чиқарилади.

Ф. Давыдов, И. Зимиаларнинг фикрига кўра, маҳкумни топшириш давлатнинг хайрихоҳлигини намоёнидир ва ҳеч қандай ҳолатда унинг бурчи эмас. Маҳкумнинг фуқаролиги бўлган давлатда жазони ўташ тўғрисида илтимоснома бериш ва зарарли оқибатларга олиб келган тақдирда уни рад этиш имкониятини тан олган ҳолда, улар маҳкумни мажбуран ўтказишга рухсат берадилар. Ҳукмни ижро этиш жиноятчи суд томонидан ҳукм қилинган давлатнинг суверен ҳуқуқи бўлганлиги сабабли, фақат шу давлат ҳукмни ўзи тўлиқ ижро этиши ёки тегишли деб топса, уни ижро

этиш ваколатларини бошқа давлатга топшириши мумкин [11].

К. Е. Колибаб маҳкумнинг топширишга розилиги мажбурий эмас, деган фикрга қўшилар экан, судга маҳкумни топшириш тўғрисидаги иш юритиш материалларини кўриб чиқишда содир этилган жиноятнинг оғирлиги, жазо муддати, маҳкумнинг жазони ўташ вақтидаги хатти-ҳаракатини ҳисобга олишни таклиф қилади. Агар маҳкум кичик ёки ўртача жиноят учун жазо ўтаётган бўлса, унда унинг фикрига кўра, маҳкум топширилиши керак. Агар оғир ёки ўта оғир жиноят содир этилган бўлса, ижтимоий адолатни таъминлаш учун жиноятчи жазонинг муҳим қисмини ҳукм қилинган давлатда ўташи керак [12].

Бу нуқтаи назар фикримизча, мунозарали. Бизнингча, маҳкумларни топшириш тўғрисида қарор қабул қилишда, суд маҳкумнинг истагини инобатга олиши ва мажбуран ўтказишга йўл қўймаслиги керак. Чунки мазкур жараён маҳкумнинг ҳуқуқларидан бири бўлганлиги учун ундан фойдаланиш ёки фойдаланмаслик уни ўзига боғлиқ бўлиши керак.

Агар халқаро шартномаларга мурожаат қиладиган бўлсак, унда 1978 йилги Берлин конвенцияси маҳкумнинг розилигисиз топширишга рухсат беради, чунки бу шарт мажбурий шартлар рўйхатига киритилмаган [13]. Бундан ташқари, 1997 йил Европа Кенгаши конвенциясига қўшимча протоколи [14] маҳкумнинг розилигисиз мажбуран топшириш ҳолларини тартибга солган бўлиб, унга кўра, маҳкум жазони ўташ даврида давлат ҳудудидан ташқарида ҳукм чиқарилган давлатдан қочиб кетган ҳамда бундай маҳкум суд қарори мавжуд бўлган, депортация қилинган тақдирда амалга оширилади.

Бундан ташқари, халқаро ва икки томонлама шартнома қоидаларига кўра, ҳукмни ижро этувчи давлат маҳкумнинг розилиги мажбуруланган ҳолда эмас,

балки ихтиёрий равишда берилганлигини консуллик ваколатхонаси орқали мустақил равишда текширишга ҳақли [15].

Маҳкумларни топширишга бағишланган сўнгги тадқиқотларда маҳкумнинг жазо ўташни давом эттириш учун топшириш хоҳишини инобатга олиш, суд томонидан жазони енгиллаштириш имконияти, худди шундай қилмиш учун яна жиноий жавобгарликнинг йўқлиги тўғрисидаги қоидаларни қонун билан мустаҳкамлаш таклиф қилиниши замонавий жиноий ва жиноий-процессуал сиёсат нуқтаи назаридан жуда оқилона, деб ўйлаймиз. Зеро, мазкур қоидалар, давлатлараро келишувларда ўз аксини топмоқда.

1998 йилги МДХ Конвенциясининг 4-моддасига мувофиқ, маҳкумнинг (қонуний вакилнинг) фуқаролиги бўлган давлатга топшириш тўғрисида илтимоснома бериш ҳуқуқи, шунингдек унинг ҳуқуқий оқибатлари топшираётган давлатнинг ахлоқ тузатиш муассасаси маъмурияти ходимлари томонидан ёзма равишда тушунтирилиши кераклиги белгиланган.

Шундай қилиб, биз маҳкумнинг розилиги ёки унинг ёзма илтимосномаси топшириш жараёнининг зарур шартларидан бири, деб ҳисоблаймиз ва унинг мавжуд эмаслиги бизнингча, маҳкумни топширишни рад этиш учун асос бўлиши керак.

3. Хорижий давлат суд ҳукмини тан олишлиги.

Халқаро шартномалар хорижий давлат ҳукмларининг тан олиши учун асос ва шартларни белгилайди. Миллий қонунчиликнинг вазифаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга хорижий ҳукмларни тан олиш билан боғлиқ халқаро шартнома нормаларидан фойдаланишни таъминлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 3-моддасига мувофиқ, жиноят ишларини юритиш, жиноят содир этилган жойдан қатъи назар

башарти Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузилган шартнома ва битимларида ўзгача қоидалар белгиланмаган бўлса, иш юзасидан суриштирув, дастлабки тергов ва суд муҳокамаси юритилаётган пайтда амалда бўлган қонунчиликка мувофиқ олиб борилиши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 54-боби ҳукмга бағишланган бўлиб, унга асосан ҳукм чиқариш, уни асослари, шартлари, турлари ва бошқа унга боғлиқ масалалар ўз аксини топган. Бироқ Жиноят-процессуал кодексида бу фақат мамлакатимиз судларининг ҳукмига нисбатан татбиқ этиладими ёки хорижий давлат суд ҳукми учун ҳам мазкур нормалар амал қиладими бунга аниқлик киритилмаган. Шундай қилиб, миллий қонунчиликда “хорижий суд ҳукми” тушунчаси мавжуд эмас.

Ўзбекистон Республикаси ЖПК 65-боби ушлаб бериш тўғрисидаги сўровни юбориш асослари, шартлари ва тартибини белгилайди. Шунингдек, мазкур бобда ушлаб бериш тўғрисида қарор қабул қиладиган ваколатли орган – Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси эканлиги белгиланган. Ушлаб бериш тўғрисидаги қарор бир вақтнинг ўзида хорижий давлат судининг ҳукмини тан олиш ҳам ҳисобланади. Ушлаб бериш тўғрисидаги қарор устидан шикоят қилганда, суд шикоят берган шахснинг айбини муҳокама қилмаслиги керак. Бу ерда тегишли хорижий ҳукми тан олиши, айбни тўғридан тўғри тан олинишини англатади. Суд муҳокамаси жараёнида суд фақатгина ушбу шахсни ушлаб бериш тўғрисидаги қарорнинг Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва халқаро шартномаларига мувофиқлигини текшириш билан чекланади, яъни ушлаб бериш учун асослар мавжудлиги (рад этиш асослари йўқлигини) ва бунинг учун талаб қилинмайдиган ҳужжатлар расмийлаштирилишининг тўғрилигини

текширади. Шунга кўра, бундай вазиятда суд амалда фақат экстрадиция қилиш тўғрисидаги қарорнинг тўғрилигини текшириб, хорижий давлат ҳукмининг Ўзбекистон Республикаси суд ҳукми кучига тенг эканлигини тан олади.

Юқорида биз экстрадиция ва маҳкумларни топшириш институтларини бир биридан фарқларини муҳокама қилдик ва тегишли хулосаларга келдик. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳукми тан олиш масаласида асосий эътибор маҳкумни топшириш жараёнида чиқарилган ҳукми тан олинишига қаратамиз.

Давлат қонунчилиги маҳкумларни топширишнинг икки хил ҳолатини белгилайди:

а) давлат томонидан ўз фуқаросини хорижий давлатга топшириш;

б) ўз фуқаросини хорижий давлат томонидан давлатига топширилиши [16].

Ҳар икки ҳолатда ҳам гап маҳкум ҳақида кетаётгани учун ҳукми бекор қилиш, айбловни ўзгартириш таклиф этилмайди. Суд маҳкумнинг айбдор ёки айбсизлиги тўғрисидаги хорижий қарорнинг моҳияти ва ҳукмининг бошқа масалаларини муҳокама қилишга ваколатли эмас, яъни хорижий давлат суди томонидан тайинланган жазонинг маҳкум фуқароси бўлган мамлакатда ижро этилиши ҳақида қарор ўқиб эшиттирилади, холос [17].

В.Ш. Табалдиеванинг қайд этишича, суднинг муҳим ҳисобланган назорат қилиш ваколати, унинг давлат чегарасида хорижий давлат судининг ҳукмини ижро этилиши масалаларини ҳал қилиш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқидан келиб чиқади [18].

Масалан, Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 472-моддасига биноан, агар хорижий давлат суди томонидан қамоқ жазосига ҳукм қилинган Россия Федерацияси фуқаросини топшириш тўғрисидаги апелляция шикоятни кўриб чиқилса, суд РФ қонунчилигига асосан, мазкур фуқаро жиноятчи эмас ёки амал қилиш

муддатининг тугаганлиги сабабли, хорижий суд ҳукми ижро этилмайди, деган хулосага келади ҳамда РФ қонунчилиги ва халқаро шартномаларига мувофиқ, хорижий суд ҳукмини тан олишни рад этиш юзасидан қарор чиқариши мумкин. Қолган барча ҳолларда, суд хорижий давлат судининг ҳал қилув қарорини тан олиши ва ижро этиш тўғрисида ажрим чиқаради. Суднинг ажрими Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 393-моддасида белгиланган тартибда ижрога қаратилади. Хорижий давлат судининг ҳукми бекор қилинган, ўзгартирилган, шунингдек, Россия Федерациясида жазони ўтаётган шахсга нисбатан хорижий давлатда чиқарилган амнистия ёки афв этиш тўғрисидаги актлар қўлланилган тақдирда, хорижий давлат судининг кўриб чиқилаётган ҳукмини ижро этиш ушбу модданинг талабларига мувофиқ амалга оширилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

биринчидан, мамлакатимиз қонунчилигида ушлаб бериш бўйича хорижий давлат ҳукмларини тан олиш етарлича тартибга солинган;

иккинчидан, халқаро шартномаларда хорижий давлат суд ҳукмини тан олиш асос ва шартлари белгилаб қўйилган бўлиб, миллий қонунчиликда тан олиш тартиби ўз аксини топмаган. Бу тартиб, албатта, Жиноят-процессуал хусусиятга эга, лекин унинг мазмун ва шартлари нафақат процессуал, балки моддий нормалар билан ҳам белгиланиши керак.

4. Маҳкумларни топширишнинг зарурий шarti маҳкумнинг жазо ўташни давом эттирмақчи бўлган давлат фуқаролигига эга бўлиши кераклиги ҳисобланади.

Шу билан бирга, маҳкумларни фақат ҳукми ижро этаётган давлат фуқаролари бўлган шахсларга топшириш имкониятини чеклаш мутлақо тўғри бўлмайди. Мавжуд халқаро шартномалар амалиётига кўра, маҳкумларни топшириш

институту ҳукм ижро этилаётган давлат худудида доимий яшовчи шахсларга нисбатан ҳам қўлланилади [19].

Маҳкумларни топшириш тўғрисида қарор қабул қилишда нафақат маҳкумнинг фуқаролиги, балки унинг доимий яшаш жойини ҳам ҳисобга олиш керак. Юқорида айтилганлар МДХнинг 1998 йилги кўп томонлама конвенцияси билан тасдиқланган, унга кўра маҳкумларни ўз фуқаролиги бўлган давлатга топширишга уни ратификация қилган ҳар бир давлат фуқароларига нисбатан ҳам, бундай давлатларда қамоқ жазосига ҳукм қилинган доимий яшаш жойига эга бўлган фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан ҳам руҳсат этилади [20].

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролиги тўғрисидаги қонунга [21] мувофиқ, фуқаролиги бўлмаган шахс сифатида Ўзбекистон Республикаси худудида доимий яшаб турган, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлмаган ва ўзининг чет давлат фуқаролигига мансублигига доир далилга эга бўлмаган шахслар ҳисобланади.

Шундай қилиб, давлат фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида маҳкумларнинг қонун олдида тенглиги принципига мувофиқ, фуқаролиги бўлган давлатда жазони ўташ учун илтимоснома бериш ҳуқуқига эга бўлган маҳкумларни топшириш жараёни субъектлари сифатида тан олинishi керак. Ўзбекистон Республикаси ўз фуқароларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни Ўзбекистон Республикаси худуди ҳамда унинг худудидан ташқарида амалга оширади.

5. Манфаатдор давлатларнинг ваколатли органлари маҳкумни бир давлатдан иккинчи давлатга топшириш тўғрисида келишиб олишлари зарур. Хусусан, ўтказиш жойи, вақти ва тартибини бир бирига хабардор этиши керак бўлади. Акс ҳолда, маҳкумни топшириш ҳаракати

амалга оширилмаслиги мумкин. Мазкур қоидалар одатда давлатлараро халқаро шартномалар, миллий қонунчиликда белгилаб қўйилади.

6. Маҳкум томонидан ўталмай қолган озодликдан маҳрум қилиш жазосининг энг кам муддати, қоида тариқасида, камида олти ой ёки бир йилни ташкил этиши керак [22].

Ўз ўрнида, биз ушбу шартни ихтиёрий, деб ҳисоблашимиз мумкин. Чунки юқоридаги муддатга нисбатан истисно ҳолатлар ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра, агар муддат олти ойдан кам бўлса ҳам, томонлар топшириш тўғрисида келишиб олиши лозим [23].

Шу билан бирга, амалиёт шуни кўрсатадики, кўп ҳолларда судлар жиноят қонунчилигида назарда тутилган ижро ҳолатидаги жазонинг ўталмай қолган энг кам муддати белгиланган жазо муддатидан кам бўлган ҳолларда шахсни хорижий давлатга топширишни рад этади. Ўзбекистон Республикаси суди амалиётига кўра, фуқаролик давлатида жазонинг ўталмаган муддати Ўзбекистон Республикаси суди томонидан белгиланган жазо муддатига имкон қадар мос келиши лозим.

7. Топширишнинг барча босқичларида маҳкумларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминланиши зарурлиги юқорида ҳам таҳлил этилган бўлиб, топширишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Маҳкум жиноят содир этганидан қатъи назар, у инсон бўлганлиги учун унинг белгиланган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари халқаро нормаларда, миллий қонунчиликда ва халқаро шартномаларда ўз аксини топади. Халқаро одат ҳуқуқидан келиб чиққан ҳолда, давлатлар халқаро мажбуриятларини бажариш йўлида мазкур ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлайди. Маҳкумларни топшириш тўғрисидаги барча ҳужжатларда давлатлар уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний

манфаатларини келишиб олиб, унгария этадилар. Давлатлар томонидан мазкур нормаларнинг бажарилмаслиги ёки бажарилишига ишонч йўқлиги маҳкумларни топширишда рад этиш учун асос бўлиши мумкин.

Хуллас, маҳкумларни топшириш асослари миллий қонунчиликда батафсил

тартибга солиниши, лозим ҳисобланади. Фикримизча, маҳкумни топшириш асос ва шартларини таҳлил қилишда барча асос ва шартлар бажарилиши мажбурийдир, деган хулосага келишимиз мумкин. Чунки мазкур асос ва шартлардан бирортаси бажарилмаса, топшириш рад этилиши кўзда тутилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қаранг: *Бойцов А.И.* Выдача преступников. – С. 363.
2. Қаранг: *Бирюков П.Н.* Международное уголовно-процессуальное право и правовая система Российской Федерации: теоретические проблемы: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Воронеж, 2001. – С. 211., *Волженкина В.М.* Международное сотрудничество в сфере уголовной юстиции. – СПб., – С. 34., *Крымов А.А.* Уголовно-процессуальная деятельность органов и учреждений уголовно-исполнительной системы России: Дис. ... д-ра юрид. наук. – С. 370.
3. Қаранг: *Бойцов А.И.* Выдача преступников. – С. 363.
4. Қаранг: Конвенция о передаче осужденных к лишению свободы для дальнейшего отбывания наказания от 06.03.1998 г. // Информационный вестник Совета глав государств и совета глав правительств СНГ. – 1998. – № 1. – С. 47–53.
5. Қаранг: *Волженкина В.М.* Международное сотрудничество в сфере уголовной юстиции. – С. 34.
6. 1983 йилги Маҳкумларни топшириш тўғрисидаги Европа конвенциясида алоҳида ҳолларда тарафлар маҳкумнинг жазони ўташнинг қолган муддати кўрсатилганидан кам бўлса ҳам топширишга рози бўлишлари мумкинлиги келишиб олинган.
7. Қаранг: Boudewijn de Jonge. Transfer of criminal proceedings: from stumbling block to cornerstone of cooperation in criminal matters in the EU. Springer Nature, 2020.
8. Ўзбекистон Республикасининг Туркменистон Республикаси билан “Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларни жазо ўташни давом эттириш учун топшириш тўғрисида”ги шартномаси. Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 7 декабрдаги ЎРҚ-234-сон қонуни билан ратификация қилинган. 10-модда 4-қисм. // Ўзбекистон Республикаси Халқаро шартномалар тўплами. – 2010. – №1, 4. (25–28). Б.47.
9. Қаранг: Договор между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой о передаче лиц, осужденных к лишению свободы, для дальнейшего отбывания наказания (Подписан в г. Ташкенте 18.06.1997 г.). Ст. 4.
10. Қаранг: *Вениаминов А.Г.* Институт экстрадиции как форма сотрудничества РФ в сфере уголовного судопроизводства. – С. 119.
11. Қаранг: *Давыдов Ф., Зимина И.* Передача иностранцев для отбывания наказания в страну их гражданства // Преступление и наказание. – 2002. – № 11. – С. 27.
12. Қаранг: *Колибаб К.Е.* Институт передачи осужденных для отбывания наказания в другие государства // Журнал российского права. – 1999. – № 5, 6. – С. 95.
13. Қаранг: Конвенция о передаче лиц, осужденных к лишению свободы, для отбывания наказания в государстве, гражданами которого они являются (Берлин, 19 мая 1978 г.).
14. Қаранг: Дополнительный протокол к Конвенции о передаче осужденных лиц (Страсбург, 18 декабря 1997 г.).
15. Конвенция о передаче лиц, осужденных к лишению свободы, для отбывания наказания в государстве, гражданами которого они являются (Берлин, 19 мая 1978 г.). Ст. 7. П. 2.
16. Мазкур ҳолат МДХ давлатлар миллий қонунчилигида белгиланган, фақат Ўзбекистон ва Арманистон миллий қонунчилигида тартибга солинмаган.

17. *Панюшкина О.В.* Нормы законодательства Российской Федерации о признании и исполнении приговоров иностранных судов // *Международное и европейское право. Вестник ВГУ. Серия Право.* – 2007. – № 2. – С. 354.

18. *Табалдиева В.Ш.* Статус суда, осуществляющего контроль за законностью и обоснованностью оказания международной правовой помощи по уголовным делам // www.tracc.jurfak.spb.ru .

19. Қаранг: Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам (Минск, 22.01.1993 г.).

20. Қаранг: Конвенция о передаче осужденных лиц к лишению свободы для дальнейшего отбывания наказания от 06.03.1998 г.

21. “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролиги тўғрисида”ги қонуни (2020 йил 13 март қабул қилинган).

22. Бир йиллик муддат Ўзбекистон Республикаси томонидан имзоланган икки томонлама шартномаларда назарда тутилмаган. Лекин бошқа давлатларнинг икки томонлама шартномаларида буни учратиш мумкин. Масалан, Россия Федерацияси ва Хитой Халқ Республикаси ўртасидаги Маҳкумларни топшириш тўғрисидаги шартномасининг 5-модда 3-қисмида. (02.12.2002 й.)

23. Қаранг: Маҳкумларни топшириш тўғрисидаги Европа конвенцияси (21.03.1983 й.), 3-модда 2-қисм., Ўзбекистон Республикаси ва Украина ўртасидаги “Маҳкумнинг жазони ўташ учун у фуқароси бўлган давлатга топшириш тўғрисида”ги шартномаси (01.05.1998 й.), 5-модда 3-қисм.

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, СМЯГЧАЮЩИЕ НАКАЗАНИЕ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ФЕДЕРАТИВНОЙ РЕСПУБЛИКИ ГЕРМАНИЯ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ уголовного законодательства Федеративной Республики Германия в плане учета смягчающих обстоятельств при назначении наказания.

Ключевые слова: преступник, потерпевший, деяние, примирение, соучастие, освобождение от ответственности, срок давности, юридическое лицо.

Аннотация. Мақолада Германия Федератив Республикаси жиноят қонунчилигида жазони енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиш масаласи қиёсий таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: жиноятчи, жабранувчи, қилмиш, жиноят, ярашув, иштирокчилик, жавобгарликдан озод қилиш, жавобгарликка тортиш муддати, юридик шахс.

Annotation. The article deals with providing a comparative analysis of the criminal legislation of the Federal Republic of Germany in terms of the imposition of a penalty taking into account the mitigating factors.

Keywords: criminal, victim, felony, reconciliation, secondary participation, remission of responsibility, limitation period, legal entity.

Федеративная Республика Германия (далее – ФРГ) одновременно будучи локомотивом среди стран Европейского союза, также является одной из наиболее экономически развитых стран мира, что, в свою очередь, обосновывает сравнительное изучение уголовного законодательства ФРГ. Можно выделить три основных структурных элемента уголовного права ФРГ, тесным образом связанных между собой: основное уголовное право (Hauptstrafrecht, Kernstrafrecht); дополнительное уголовное право (Nebenstrafrecht); уголовное право земель (Landesstrafrecht) [1]. Основным уголовным правом в немецкой уголовно-правовой доктрине именуется совокупность норм, включенных в StGB - Уголовный кодекс (Уголовное уложение) [2]. StGB, как источник основного уголовного права, характерен тем, что

в нем сформулированы основные положения, касающиеся Общей части уголовного права и традиционных составов преступлений. Споры о необходимости кодификации уголовного законодательства не утихают [3].

Далее речь пойдет непосредственно об особенностях Уголовного кодекса Федеративной Республики Германия (далее УК ФРГ) в плане учета обстоятельств, смягчающих наказание.

Во-первых, в УК ФРГ отсутствует обобщенный перечень обстоятельств, смягчающих наказание. Так, основания назначения наказания излагаются в следующем порядке:

“(1) Вина правонарушителя является основанием для назначения наказания. Должно учитываться воздействие, которое необходимо ожидать от наказания, на будущую жизнь правонарушителя в обществе.

(2) При назначении наказания суд учитывает обстоятельства, которые говорят за и против правонарушителя. При этом, в частности, принимаются во внимание: мотивы и цели правонарушителя; взгляды, проявившиеся в деянии, и воля, употребленная на совершение деяния; размер нарушения обязанности; вид исполнения и виновные последствия деяния; прошлая жизнь правонарушителя, его личные и экономические условия, качества, а также его поведение после деяния, в особенности стремление загладить причиненный вред, а равно стремление достигнуть согласия с потерпевшим” (§ 46).

В свою очередь уголовный закон Республики Узбекистан содержит перечень обстоятельств, смягчающих наказание, который не является исчерпывающим (ст. 55 УК РУз) [4], большинство из которых в уголовном законе ФРГ не упоминается.

Во-вторых, § 12 УК ФРГ, подразделяя деяния на преступления и проступки в зависимости от срока наказания в виде лишения свободы, устанавливает, что отягчающие или смягчающие обстоятельства, которые предусмотрены положениями Общей части или для особо тяжких либо менее тяжких случаев, не имеют значения для данной классификации (абз. 3). С нашей точки зрения, этим законодатель устанавливает правило, согласно которому обстоятельства, отягчающие либо смягчающие наказание могут учитываться вне зависимости от вида либо степени общественной опасности деяния. В данном плане часть 3 статьи 55 и часть 4 статьи 56 Уголовного кодекса Республики Узбекистан (далее УК РУз) устанавливает правило, согласно которому смягчающее либо отягчающее обстоятельство, предусмотренное статьей Особой части настоящего Кодекса в качестве признака состава преступления, не может учитываться при назначении наказания. Следует отметить,

что абз. 3 § 46 УК ФРГ устанавливает аналогичное правило, согласно которому не учитываются обстоятельства, которые являются признаками состава преступления, предусмотренного законом. Тут речь одновременно идет об отягчающих и смягчающих обстоятельствах.

В-третьих, УК ФРГ уделяет внимание случаям стечения смягчающих обстоятельств. Так § 50 УК ФРГ устанавливает аналогичное правило касательно смягчающих обстоятельств, согласно которому, обстоятельство, которое само по себе или в совокупности с другими обстоятельствами является основанием для признания деяния менее тяжким и одновременно является смягчающим обстоятельством в смысле § 49, может учитываться только один раз. То есть, не разрешается учитывать обстоятельство, смягчающее наказание дважды – при признании менее тяжкого случая и как основания для смягчения наказания по правилам § 49.

В-четвертых, § 49 УК ФРГ упоминает термин “особых смягчающих обстоятельств”, устанавливает правила и границы смягчения наказания при учете особых смягчающих обстоятельств:

“(1) Если смягчение наказания согласно этому параграфу предписывается или допускается, то в отношении смягчения наказания действуют следующие правила:

1. Пожизненное лишение свободы заменяется лишением свободы на срок не менее трех лет.

2. При лишении свободы на определенный срок следует назначать наказание максимум до трех четвертей предусмотренного максимального срока. При денежном штрафе то же самое действует относительно максимальной суммы дневных ставок.

3. Повышенный минимальный срок наказания в виде лишения свободы снижается: в случае минимального срока от десяти или пяти лет на два года; в случае минимального срока от трех или двух лет

на шесть месяцев; в случае минимального срока от одного года на три месяца; в остальных случаях на установленный законом минимальный срок.

(2) В случае, если суд может на основе закона, отсылающего к настоящему предписанию, снизить меру наказания по своему усмотрению, то он может снизить ее до установленного законом минимального срока соответствующего вида наказания или заменить наказание в виде лишения свободы денежным штрафом” [5].

В данном плане, УК РУз вместо особых смягчающих обстоятельств используя термин “обстоятельства, существенно снижающие степень общественной опасности преступления”. Хотя в законе употребляются термины “обстоятельства, существенно снижающие степень общественной опасности преступления” и “исключительные случаи”, приводится определение лишь первого термина, а исчерпывающий перечень, касающийся обоих терминов, а также понятие “исключительных случаев” в уголовном законе отсутствует. Тем не менее, Верховный суд РУз отождествляет оба термина [6], используя “исключительные обстоятельства”, что, по нашему мнению, порождает трудности при разграничении “обстоятельств, существенно снижающих степень общественной опасности преступления” и “исключительных случаев”, которые являются не зависящими друг от друга понятиями. Для устранения вышеуказанного, предлагаем внести дополнение в ст. 57 УК РУз, где изложить определение “исключительных случаев”, а в Разделе 8 привести перечень как “обстоятельств, существенно снижающих степень общественной опасности преступления”, так и “исключительных случаев”.

В-пятых, УК ФРГ допускает смягчение наказания согласно абз. 1 § 49 в случаях совершения деяния путем бездействия (абз. 2 § 13). Согласно УК РУз,

также обстоятельства, смягчающие наказание, могут учитываться судом при назначении наказания за общественно опасные деяния, совершенные как действием, так и бездействием. Это исходит из содержания ст. 14 УК РУз.

В-шестых, УК ФРГ допускает смягчение наказания при следующих видах ошибки:

1. Ошибка в фактических обстоятельствах дела, согласно которому, кто при совершении деяния ошибочно воспринимает обстоятельства, которые могли бы осуществить состав преступления, предусмотренного более мягким законом, тот может наказываться за умышленное совершение деяния только по более мягкому закону (§ 16).

2. Ошибка в запрете, согласно которому, когда у лица, совершающего деяние, отсутствует понимание того, что оно действует противоправно, то оно действует невиновно, если оно не могло избежать этой ошибки. Если лицо могло избежать этой ошибки, то наказание может быть смягчено согласно абз. 1 § 49 (§ 17).

УК РУз в случаях фактической и юридической ошибки, регламентирует ситуацию принципом неотвратимости ответственности, согласно которому каждое лицо, в деянии которого установлено наличие состава преступления, должно подлежать ответственности [6].

В-седьмых, УК ФРГ допускает смягчение наказания при ограниченной вменяемости (§ 20-21). А согласно ч. 1 ст. 18-1 УК РУз, совершение преступления в состоянии ограниченной вменяемости, подлежит ответственности. Также, уголовные законы ФРГ и РУз одинаково считают, что лица, находящийся в состоянии невменяемости вследствие психических расстройств не подлежат ответственности.

В-восьмых, УК ФРГ допускает смягчение наказания при покушении, согласно которому покушение на преступление наказуемо всегда, покушение

на проступок – лишь в том случае, если это прямо предусматривается законом (§ 23). Покушение может наказываться мягче, чем оконченное деяние (абз. 1 § 49). Если лицо, в силу очевидного непонимания, не сознает, что покушение либо из-за вида объекта, на который покушение направлено, либо из-за средств, с помощью которых деяние должно было осуществиться, вообще не могло привести к окончанию деяния, то суд может отказаться от наказания или смягчить наказание по своему усмотрению (абз. 2 § 49). Хотя согласно абз. 2 § 30 предусмотрено наказуемость приготовления к преступлению, но тут речь о возможности смягчения наказания не идет.

Ст. 58 УК РУз устанавливает правила смягчения наказания за неоконченное преступление, отличающийся от вышеуказанных правил.

В-девятых, УК ФРГ предусматривает смягчение наказания при соучастии. Наказание пособнику назначается в пределах санкции, которая предусматривается для исполнителя. Оно должно быть смягчено согласно абз. 1 § 49 (§ 27). Если особые личные признаки (абз. 1 § 14), которые обосновывают наказуемость исполнителя, отсутствуют у соучастника (подстрекателя или пособника), то наказание им должно быть смягчено согласно абз. 1 § 49. Если закон устанавливает, что особые личные признаки отягчают наказание, смягчают или исключают его, то это положение применимо только к участнику (исполнителю или соучастнику), у которого эти признаки имеются (§ 28).

Под “особыми личными признаками”, согласно УК ФРГ, подразумеваются “действия за другого”, т.е. если кто-либо действует: 1) Как полномочный орган юридического лица или как член такого органа; 2) Как полномочный член торгового товарищества; 3) Как законный представитель другого, – то закон, согласно которому наказуемость обосновывается особыми индивидуальными

качествами, отношениями или обстоятельствами (особыми индивидуальными признаками), можно применять также и к представителю, даже если данные признаки ему не присущи, но они есть у представляемого (абз. 1 § 14).

Несколько иные правила назначения наказания за преступление, совершенное в соучастии предусматривает ч. 4 ст. 58 УК РУз.

Помимо указанного, УК ФРГ предусматривает отдельное положение о смягчении наказания за покушение на соучастие согласно абз. 1 § 49, абз. 3 § 23 соответственно [5].

В-десятых, уголовный закон ФРГ предусмотрел порядок смягчения наказания при возмещении причиненного потерпевшему вреда. При этом, если лицо, совершившее преступное деяние:

1. Прилагая усилия для обеспечения компенсации потерпевшему [7], полностью или частично возмещает вред, причиненный своим деянием. Настоящая процедура именуется “преступник – жертва – примирение” (offender-victim mediation), означая примирение преступника с потерпевшим” и является более узким и ограниченным институтом в отношении института “освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением” согласно ст. 66-1 УК РУз.

2. В том случае, если возмещение вреда требует от него существенных личных затрат или отказа от чего-либо, полностью или частично возмещает потерпевшему вред, то на основании абз. 1 § 49, суд может смягчить наказание или отказаться от наказания вообще, если за совершение уголовно-правового деяния не предусмотрено более суровое наказание, чем лишение свободы на срок до одного года или денежный штраф до трехсот шестидесяти дневных ставок (§ 46a).

Исходя из вышеуказанного, при возмещении причиненного вреда, суд может не только смягчить, но и освободить от наказания, если за совершение уголовно-

правового деяния не предусмотрено более суровое наказание, чем лишение свободы на срок до одного года или денежный штраф в размере до 360 дневных ставок.

В свою очередь уголовный закон РУз признает добровольное заглаживание причиненного вреда обстоятельством, смягчающим наказание (п. “б” ч. 1 ст. 55), и также предусматривает возможность освобождения от ответственности либо наказания в определенных случаях (ст. ст. 66, 71). Следует обратить внимания на то что, в отличие от уголовного закона ФРГ, согласно УК РУз, для освобождения от ответственности либо наказания, заглаживание причиненного вреда должно быть сопряжено с другими смягчающими обстоятельствами такими как явка с повинной и т.д.

Германская модель возмещения вреда представляет собой своеобразную систему, имеющей множество положительных качеств [8]. Если исходить из существенных особенностей современной германской модели возмещения вреда, причиненного преступлением, то к числу ее характерных признаков следует отнести самостоятельный выбор потерпевшим способа восстановления своих прав и предоставление государством гарантированных выплат жертвам насильственных преступлений [9].

В-одиннадцатых, согласно УК ФРГ, срок давности дан применительно к санкциям тех норм уголовного закона, которые предусматривают отдельный состав преступлений деянием без учета отягчающих и смягчающих обстоятельств, предусмотренных Общей частью или предусмотренных законом для тяжких или менее тяжких случаев соответствующих преступлений (абз. 4 § 78). Такое ограничение в УК РУз касательно срока давности не упоминается.

Уголовно-правовая необходимая оборона регламентируется в Общей части УК (§ 32, 33 УК), а также в гражданском (§ 227ГК) и административном (§ 15 Закона

об административных правонарушениях (OwiG)) законодательстве ФРГ. В уголовном законе (и праве) различаются два вида необходимой обороны. Один вид представляет собой обстоятельство, устраняющее противоправность деяния. Второй – обстоятельство, устраняющее виновность деяния. Специальная ответственность в Особенной части УК, например, за убийство в состоянии необходимой обороны в УК ФРГ отсутствует [10].

В-двенадцатых, как необходимая оборона, так и её превышение по уголовному закону ФРГ является обстоятельством, исключающим преступность деяния, при условии превышения пределов необходимой обороны из-за замешательства, страха или испуга (§ 32-33). УК РУз признает совершение преступления при превышении пределов правомерности необходимой обороны, обстоятельством, смягчающим наказание (п. “е” ч. 1 ст. 55) [11].

В-тринадцатых, крайняя необходимость как правовой институт весьма детально разработана в немецкой уголовно-правовой и гражданско-правовой литературе. В немецкой литературе исследуются 2 вида гражданско-правовой крайней необходимости и 2 вида уголовно-правовой крайней необходимости [10]. В уголовном праве, крайняя необходимость представлена в двух разновидностях: 1) крайней необходимости, не являющейся противоправной (§ 34), и 2) крайней необходимости, исключающей или смягчающей вину (§ 35) [11].

В-четырнадцатых, уголовное законодательство ФРГ уделяет особое внимание вопросу совершения преступления несовершеннолетними лицами, а УК ФРГ содержит особые предписания о несовершеннолетних и молодежи, согласно которым относительно деяний, совершенных несовершеннолетними и молодежью, уголовный закон действует постольку, поскольку Законом о судах по делам несовершеннолетних [12] не предусмотрено иное (§ 10). Стоит отметить,

что в законодательстве ФРГ существует понятие “ювенальное уголовное право” (Jugendstrafrecht), которое определяется как особое уголовное право для юных преступников, которые во время совершения деяния находятся в критической переходной стадии между детством и взрослым возрастом [13].

Следует обратить внимание на одну из концептуальных идей немецкого уголовного права – примирение с потерпевшим - Täter-Opfer-Ausgleich (преступник-жертва-примирение) (на английском: Offender-victim mediation), регламентированное § 46a УК ФРГ и применяемое также в ювенальном уголовном праве. Примирение с потерпевшим - альтернативная форма регулирования уголовно-правовых конфликтов в целях восстановления общественного мира и согласия. Достоинством данной процедуры в рамках ювенального уголовного права является предоставление возможности несовершеннолетним критически разобратся в случившемся [14].

В отношении лиц от 18 лет до 21 года наказания применяются с определенными особенностями. Есть два направления, выражающих такие особенности, - ужесточение санкций ювенального уголовного права по сравнению с несовершеннолетними и смягчение норм общего уголовного права по сравнению со взрослыми преступниками. Ужесточение санкций проявляется в том, что увеличивается максимальный срок лишения свободы до 10 лет (§ 105 абз. 3 JGG). § 106 JGG содержит нормы о смягчении общего уголовного права в отношении молодежи. Согласно § 106 абз. 1 JGG если применяется общее уголовное право, то судья может к лицу от 18 лет до 21 года вместо пожизненного лишения свободы применить лишение свободы на срок от 10 до 15 лет. В соответствии с § 106 абз. 2 JGG судья вправе постановить о неприменении дополнительных последствий,

предусмотренных § 45 абз. 1 УК ФРГ в виде запрета занимать публичные должности или выбирать должностных лиц. Данные вопросы находятся в пределах судебного усмотрения [13].

После проведенного анализа обстоятельств, смягчающих наказание, да и вообще института смягчения наказания по уголовному праву ФРГ, складывается мнение, что уголовный закон РУз в отличие от УК ФРГ, обстоятельства, смягчающие наказание, излагает более систематизировано, да и уделяет институту смягчения больше внимания. Что с нашей точки зрения, с одной стороны, создает удобства для суда при ссылке на соответствующие нормы уголовного закона, с другой стороны свидетельствует о более либеральном характере национального уголовного законодательства. Также существуют правовые нормы, касающиеся смягчения наказания, которые мог бы перенять законодательный орган ФРГ. Одним из них является институт замены наказания более мягким касательно неотбытой части наказания. Так, согласно ст. 74 УК РУз, лицам, осужденным к лишению свободы, ограничению свободы или исправительным работам, неотбытая часть наказания может быть судом заменена более мягким наказанием.

Помимо вышеупомянутого, УК РУз уделяет особое внимание институту “деятельного (чистосердечного) раскаяния”, которое одновременно являясь обстоятельством, смягчающим наказание, также при наличии определенных обстоятельств, может служить основанием как для освобождения от ответственности, так и освобождения от наказания. Дополнительно, уголовный закон устанавливает отдельный порядок смягчения наказания при деятельном раскаянии виновного (ст. 57-1 УК РУз).

Параграф 49 УК ФРГ называется “Особые смягчающие обстоятельства, предусмотренные законом” и применяются широко. Но самих смягчающих

обстоятельств здесь нет. Они могут содержаться в особенной части, выявляясь при анализе состава деяния либо в иных нормах Общей части, но не так как в УК РУз.

Эта конструкция в немецком уголовном праве построена своеобразно, но не так удобно, как УК РУз. Собственно, § 49 содержит в себе каталог вариантов смягчения наказания, если такое смягчение предусмотрено или разрешено по норме, лежащей в основе правовой оценки деяния. Таким образом, сами основания, по которым это предусмотрено или разрешено, содержатся в иных нормах, в частности в абз. 2 § 27, абз. 1 § 28 и пр. Следовательно, если лицо признается, например пособником, то по абз. 2 § 27 наказание ему должно быть обязательно смягчено со ссылкой на абз. 2 § 49. А по абз. 2 § 27 наказание должно быть смягчено по абз. 1 § 49. Тогда определенное судом наказание переводится в меньшее по одному из вариантов абз. 1 § 49 [15].

Так, например, пожизненное лишение свободы заменяется лишением свободы на срок не менее трех лет. При лишении свободы на определенный срок наказание не должно превышать трех четвертей предусмотренного максимального срока. Сумма денежного штрафа также не должна превышать трех четвертей от максимума [16].

При назначении наказания судебная практика ФРГ использует норму § 49 “Особые смягчающие обстоятельства, предусмотренные законом”. Прежде всего, в тех случаях, когда в конкретной норме УК ФРГ содержится прямое указание на возможность смягчения наказания судом на основании § 49, абз. 1 или абз. 2 (например, §§ 236, абз. 5; 239, абз. 4; 261, абз. 10; 314 а, абз. 1 и др.). Так, в случае похищения человека с целью вымогательства суд может смягчить наказание на основании § 49, абз. 1, если исполнитель отказывается от требуемого вознаграждения и отпускает потерпевшего. На практике иногда встречаются случаи, когда

исполнитель добровольно отказывается от дальнейшего совершения преступного деяния или иным образом предотвращает грозящую опасность. В этих случаях суд смягчает наказание по своему усмотрению на основании § 49, абз. 2 [17].

В-пятнадцатых, согласно п. “е” ч. 1 ст. 55 УК РУз, одним из обстоятельств, смягчающих наказание, признается совершение преступления при оправданном профессиональном или хозяйственном риске. Следует отметить, что хотя в УК ФРГ указанное обстоятельство не упоминается, но его часто можно встретить в теории уголовного права. Но даже в теории уголовного права ФРГ, термин “риск”, а чаще всего “порицаемый уголовным правом риск” используется совсем в другом смысле, в т.ч. для определения объективной стороны преступления, а точнее возможность возникновения причинно-следственной связи между деянием и последствиями [11] [15].

В-шестнадцатых, касательно новейшего института, включающего назначение наказания по преступлениям, по которым заключено соглашение о признании вины (ст. 57-2 УК РУз) внесенного в уголовное законодательство Республики Узбекистан [18], можно сказать что внесение в уголовный закон еще одного правила смягчения наказания, выражающиеся в том, что срок или размер наказания, назначаемого по преступлениям, по которым заключено соглашение о признании вины, не может превышать половины максимального наказания, предусмотренного соответствующей статьей (частью) Особенной части УК РУз, стало очередным ощутимым шагом в гуманизации уголовного законодательства РУз. В УК ФРГ не упоминается заключение соглашения о признании вины как основания для смягчения наказания.

Также, в отличие от уголовного закона РУз [19], в УК ФРГ не упоминаются такие смягчающие обстоятельства, как явка с повинной, чистосердечное рас-

кавание или активное содействие раскрытию преступления, совершение преступления вследствие сложившихся тяжелых личных, семейных или иных условий, совершение преступления под принуждением или в силу материальной, служебной либо иной зависимости, совершение преступления в состоянии сильного душевного волнения, вызванного насильем, тяжким оскорблением или иными неправомерными действиями потерпевшего, причинение вреда при задержании лица, совершившего общественно опасное деяние, оправданного профессионального или хозяйственного риска, совершение преступления беременной женщиной, совершение преступления под влиянием противоправного или аморального поведения потерпевшего, что повторно подтверждает нашу вышеупомянутую точку зрения.

И так, система уголовного права ФРГ сконструирована так, что дает законодателю возможность осуществлять уголовно-правовое регулирование отдельных сфер общественной жизни с помощью норм, включенных в многочисленные законодательные акты. Немецкое уголовное право, как показывает анализ его

источников, не тяготеет в своем развитии к полной кодификации. Шулепова Л.Ф. считает, что в этом есть определенная логика. Уголовно-правовые нормы, включенные в механизм правового регулирования отдельных, наиболее существенных сфер общественной жизни, более жизнеспособны. Действуя в комплексе с нормами других отраслей права, они напрямую воздействуют на правопорядок, подчеркивая, с одной стороны, значимость регулируемой сферы деятельности, с другой - информируют субъектов соответствующих правоотношений о возможных уголовно-правовых последствиях неисполнения (нарушения) требований специального закона [1, 3]. Уголовное законодательство Республики Узбекистан, имея кодифицированную форму, с нашей точки зрения, представляет более совершенную правовую систему государства, чем оказывает наиболее значительное содействие профилактике преступлений, так как, граждане республики имеют полное представление о действиях либо бездействиях, составляющих преступление, что в свою очередь играет важную роль при повышении уровня правосознания населения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Шулепова Л.Ф. Дополнительное уголовное право Федеративной Республики Германии: Понятие, система, источники: Дис. ... канд. юрид наук: 12.00.08. – М., 2005. – С. 162.
2. Головненков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия – Strafgesetzbuch (StGB). Научно-практический комментарий и перевод текста закона. –Universitätsverlag Potsdam, 2021. – С.56.
3. Шулепова Л.Ф. Источники уголовного права в России и Германии (сравнительно-правовое обозрение) // Вестник МГЛУ. Образование и педагогические науки. – Вып. 3 (774) – 2017. – С. 196–197.
4. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22.09.1994 г. /<https://lex.uz/docs/111457>.
5. Уголовный кодекс ФРГ (по состоянию на 06.12.2019 г.) / <https://constitutions.ru/?p=24969>; Criminal Code of the Federal Republic of Germany (1971, amended 2013) (English version) / <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/28/Germany/show>.
6. Постановление Пленума Верховного суда Республики Узбекистан от 3 февраля 2006 года № 1 “О практике назначения судами уголовного наказания”. / <https://lex.uz/ru/docs/1455974#1457170>.
7. Юрков В.В. К вопросу о совместимости института примирения с потерпевшим с целями наказания (на примере немецкого уголовного права) // Вестник Института законодательства

Республики Казахстан, 2008. № 3(11). – С.138–143., *Юрков В.В.* Институт примирения с потерпевшим в системах обращения с несовершеннолетними правонарушителями в России, Австрии и Германии. // Всероссийский криминологический журнал. – 2009. – №1. – С.47–53.

8. *Андрусенко С.П., Уай Э.М.* Уголовно-правовая защита жертв преступлений по законодательству Германии // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2014. – № 2. – С. 372–380., *Дубровин В.В.* Правовое регулирование возмещения вреда, причиненного преступлением, по законодательству Федеративной Республики Германия // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2009. – № 4. – С. 31–35., *Иванов Д.А.* К вопросу о возмещении вреда, причиненного преступлением, по законодательству Российской Федерации в сравнении с опытом зарубежных государств // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2016. – № 5. – С. 17–20.

9. *Сушина Т.Е.* Особенности развития и современное состояние германской модели возмещения вреда, причиненного преступлением // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2009. – №1. – С.102.

10. *Жалинский А.Э.* Современное немецкое уголовное право. – М., 2006. – С. 183, 194–195, 335–347, 327–328, 153–154.

11. Уголовное право Германии. Общая часть: пер. с нем./ Гельмут Фристер. – 5-е изд. – М., 2013. – С. 317–320, 340–342, 169–191, 170, 44; Уголовное право Германии: Учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры / А.В.Серебрянникова. – М., 2017. – С. 30–32.

12. Youth Courts Law (Jugendgerichtsgesetz, JGG) / <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=756>

13. *Бибик О.Н.* Введение в ювенальное уголовное право Германии: Учебное пособие. – Омск, 2009. – С. 8, 12, 23, 70–71.

14. *Юрков В.В.* Примирение с потерпевшим в уголовном праве по делам несовершеннолетних Федеративной Республики Германии // Сравнительное правоведение: наука, методология, учебная дисциплина: мат-лы междунар. науч.-практ. конф., Красноярск, 25-26 сентября 2008 г.: в 2-х ч. – Красноярск, 2008. Ч. 2. – С. 132–134.

15. *Жалинский А.Э.* Современное немецкое уголовное право. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 183, 194–195, 335–347, 327–328, 153–154.

16. Сравнительное уголовное право: учебник. 2-е изд., доп. и перераб. – М., 2016. – С. 320.

17. *Хайруллина Р.Г.* Смягчающие обстоятельства, учитываемые судом при назначении наказания, по уголовному законодательству России и зарубежных стран: Дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2006. – С. 136.

18. Закон Республики Узбекистан от 18 февраля 2021 года № ЗРУ-675 “О внесении изменений и дополнений в Уголовный и Уголовно-процессуальный кодексы Республики Узбекистан” / <https://lex.uz/ru/docs/5295916?ONDATE=18.02.2021%2000#5297512>.

19. *Рустамбаев М.Х.* Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть. – Т., 2016. – С. 389–406; *Рустамбаев М.Х.* Курс уголовного права. Общая часть. Том 2: Учение о наказании: Учебник для ВУЗов. – Т., 2009. – С. 102–125; *Усмоналиев М., Бакунов П.* Жиноят хукуки. Умумий қисм: Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т., 2010. – Б. 461–464; *Рустамбаев М.Х.* Жиноят хукуки (умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т., 2006, – Б. 378–382.

ЭКСТРЕМИЗМГА ҚАРШИ КУРАШИШ – ДОЛЗАРЪ ВАЗИФА

Аннотация. Мақолада экстремизм тушунчаси ва турлари, унга қарши курашишнинг ҳуқуқий асослари, ўзига хос айрим жиҳатлари, экстремизмни келтириб чиқарувчи асосий омиллар ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг бу борадаги ҳамкорлигининг йўналишлари таҳлил қилинган.

Таянч тушунчалар: экстремизм, экстремизмнинг омиллари, экстремизмга қарши курашиш, экстремизм турлари, экстремистик ташкилот, экстремизмга қарши курашишда ҳамкорлик.

Аннотация. В статье анализируются понятие и виды экстремизма, правовая база борьбы с ним, некоторые особенности, основные факторы, вызывающие экстремизм и направления взаимодействия правоохранительных органов в этой сфере.

Ключевые слова: экстремизм, факторы экстремизма, борьба с экстремизмом, виды экстремизма, экстремистская организация, сотрудничество в борьбе с экстремизмом.

Annotation. The article analyzes the concept and types of extremism, the legal basis for combating it, some features, the main factors causing extremism and the direction of law enforcement.

Keywords: extremism, factors of extremism, fight against extremism, types of extremism, extremist organization, cooperation in the fight against extremism.

Экстремизм муаммоси нафақат Ўзбекистонда, балки бутун дунёда глобал муаммо ҳисобланиб, у билан боғлиқ жиноятлар трансмиллий жиноятлар сирасига киритилган.

Мазкур муаммо жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилишига, давлат яхлитлигига ва республиканинг халқаро обрў-эътиборига салбий таъсир кўрсатиб, давлатларнинг миллий қонунчилиги билан ўрнатилган конституциявий тузумига, жамиятнинг миллатлараро ва конфессиялараро аҳиллигига раҳна солувчи асосий таҳдидлардан бири ҳисобланади.

“Айниқса, халқаро терроризм, экстремизм, наркотрафик, диний қарама-қаршилик, ноқонуний миграция, одам савдоси, экологик муаммолар, айрим минтақа-

ларда иқтисодий ночорлик, ишсизлик, кашшоқлик кучайиб бораётгани бутун инсониятни қаттиқ хавотирга солмоқда.

Ана шундай ўта мураккаб ва қалтис шароитда қандай йўл тутиш, қандай қилиб тинчлик ва осойишталикни сақлаш, барқарор ривожланишни таъминлаш мумкин, деган савол барчамизни жиддий ўйлантириши зарур”, – деб таъкидлади Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш. Мирзиёев[1].

XX асрнинг 90-йилларида Марказий Осиё минтақасидаги бошқа давлатлар қаторида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилиниб, шахсларнинг виждон эркинлигига кенг имкониятлар яратилди. Лекин шунга қарамай, мустақил юртимизда ҳам экстремизм ва ақидапарастлик ғоялари билан йўғрилган турли экстремистик ташкилотлар фаолияти кучайиб,

ушбу гуруҳлар ўз ғаразли ва бузғунчи ғояларини ислом дини ниқоби остида амалга оширишга ҳаракат қилишмоқда.

Экстремизмни ижтимоий-сиёсий ҳодиса сифатида унинг тушунчаси ва моҳияти, сабаби ҳамда омилларини чуқур ўрганиш орқали унга қарши курашиш самарадорлигига эришиш мумкин.

Экстремизмни деярли барча соҳа вакиллари тадқиқот объекти сифатида ўрганиб, унга турлича таърифлар берилган.

Жумладан, экстремизм (лот. – ўта кескин) – сиёсатда ва мафкурада ашаддий, фавқулодда ҳаракат ва қарашларга асосланиб фаолият юритиш. Экстремизмнинг сиёсий ва диний кўринишлари яққол ажралиб туради. Сиёсий экстремизм намояндалари ўзларининг ғаразли мақсадига эришиш учун куч ишлатиш усулларида фойдаланиб, мавжуд сиёсий тузилмаларнинг барқарор фаолият юритишини бузиш ва йўқотишга ҳаракат қилади. Бу йўлда экстремистлар ва экстремистик ташкилотлар “демократия” ниқоби остида баландпарвоз шиорлар, чақириқлар билан чиқиб, террорчилик ва партизанлик ҳаракатларини қўллаб-қувватлайдилар, қонунга риоя этмаслик, иш ташлашлар, тартибсизликлар чиқаришга уринадилар, одамларни гиж-гижлайдилар, террор қилиш усулидан фойдаланадилар[2].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида”ги қонуни 3-моддасига (Асосий тушунчалар) мувофиқ, экстремизм – ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик билан ўзгартиришга, ҳокимиятни зўрлик ишлатиб эгаллашга ва унинг ваколатларини ўзлаштириб олишга, миллий, ирқий, этник ёки диний адоват кўзғатишга қаратилган ҳаракатларнинг ашаддий шакллари ифодаси[3] сифатида белгиланган.

Экстремизм бу ижтимоий воқелик сифатида ижтимоий-сиёсий муносабат-

ларда субъектларнинг жамиятнинг тури ва сиёсий хулқ-атворининг кўринишидир. У жамоатчилик ўртасидаги турли хил даражадаги фикрлар қарама-қаршилиги, ўз вақтида ечилмаган салбий жараёнлар асосида вужудга келади.

Ўзбекистон Республикасида экстремизмга қарши курашишни тартибга солувчи асосий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга қуйидагиларни келтириш мумкин:

– Ўзбекистон Республикаси Конституцияси;

– “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонун;

– “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги қонун;

– “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонун;

– “Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида”ги қонун;

– “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги қонун;

– “Ўзбекистон Республикаси муҳофаза доктринаси тўғрисида”ги қонун;

– “Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлик хизмати тўғрисида”ги қонун;

– “Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида”ги қонун;

– Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси;

– Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси ва бошқалар.

Бундан ташқари, экстремизмга қарши курашишни тартибга солувчи бир қатор халқаро ҳужжатлар (конвенциялар) қабул қилинган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси уларнинг барчасини ратификация қилган. Мазкур санаб ўтилган халқаро ва миллий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар экстремизм намоён бўлиш шакл ва содир этилиш усулларида келиб чиқиб, доимий такомиллаштирилишини талаб этади.

Мутахассислар томонидан терроризм турли мезонлар бўйича таснифланади.

Хусусан, террорчилик гуруҳларининг ўз олдига қўйган мақсадларига кўра, беш гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Миллатчилик терроризми муайян давлатдаги миллий озчиликни ташкил этувчи этник гуруҳнинг сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш шиори остида амалга оширилади. Аксарият ҳолатларда бош ғоя сифатида сепаратизм, яъни амалдаги давлатдан ажралиб чиқиш ғояси илгари сурилмоқда. Айрим ҳолатларда миллатчилик терроризми мамлакатда кўпчиликни ташкил этувчи муайян миллат вакиллари томонидан миллий озчиликка қарши ташкил этилади. Миллатчи террорчилик гуруҳларига “Ирландия республикачилар армияси” (ИРА, Шимолий Ирландия), “Басклар Ватани ва озодлиги (ЭТА, Испания), “Тамил Иламни озод этиш йўлбарслари” (Шри-Ланка) гуруҳларини мисол сифатида кўрсатиш мумкин.

2. Сўл терроризм капиталистик тузумни ағдариб ташлаш ғояси остида 1970–1980 йилларда кенг ривожланган бўлиб, социалистик тузум барбод бўлгандан сўнг кескин сусайган. Сўл террорчилик ташкилотларига “Қизил бригадалар” (Италия), “Баадер-Мейнхоф гуруҳи” (Германия), “Қизил Армия” (Япония), “Сендеро Луминосо”, “Тупак Амару” (Перу) мисол бўлади.

3. Ўнг радикал терроризм Ғарб мамлакатларида кучайиб бораётган неофашистик кайфиятни ифодалайди. Ўнг радикал террорчилик ташкилотлари ўта муросасиз ирқчилик ва миллатчи-шовинистик ғояларини тарғиб қиладилар. Улар қаторида “Орийлар Миллати” (АҚШ) ёки Европада қатор миллатчи ва фашистик гуруҳларни бирлаштирувчи “Янгича Европа тартиби”, “Европа ҳаракати” каби уюшмаларни қайд этиш мумкин. 2000–2006 йилларда Германияда фаолият юритаётган “Миллий-социалистик яширин ҳаракати” неонацистлар гуруҳи аъзолари томонидан 8 нафар турк ва 1 та грек тадбиркори ўлдирилган[4].

2011 йилнинг 22 июль куни норвегиялик миллатчи, протестант фундаменталисти, “Муқаддас Павел” масон жамияти аъзоси Андерс Бееринг Брейвик Осло шаҳрида ясама бомба портлатиши ва Утойя оролидаги ёшлар лагерида дам олаётганларни отиб ташлаши оқибатида 77 киши ҳалок бўлган[5].

4. Анархистик терроризм XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошида асосан Россияда ҳар қандай ҳокимиятга қарши олиб борилган.

5. Диний терроризм жамиятни муайян дин таълимотига мажбуран бўйсундириш учун ушбу мақсадга тўсқинлик қилувчилар, деб ҳисобланганларга нисбатан куч ишлатиш билан боғлиқ. Бундай ҳаракатни амалга ошираётган гуруҳлар мавжуд диний таълимотлардан ниқоб сифатида фойдаланмоқдалар.

Жумладан, Шимолий Ирландияда узоқ йиллардан буён протестантлар ва католиклар орасида давом этаётган низо жараёнида католикларнинг “Ирландия республикачилар армияси” ва “Ольстер протестант кўнгиллилари” (ингл. “Ulster Defense Association”, UDA), “Ольстер волонтерлари кучи (Ulster Volunteer Force, UVF)”, “Ольстер озодлиги курашчилари (Ulster Freedom Fighters, UFF)” каби ҳарбийлашган ультра протестант ташкилотлари томонидан кўплаб террорчилик ҳаракатлари амалга оширилган. АҚШда “Теологияни ислоҳ қилиш”, “Христиан бирлиги ҳаракати” каби айрим радикал протестант ташкилотлари ҳомиладорликни сунъий тўхтатишга ихтисослашган шифохона ва уларнинг ходимларига нисбатан террорчилик ҳаракатларини содир этган.

1995 йилнинг март ойида буддавийликдан ажралиб чиққан секта – “Аум Синрике” (Япония) томонидан Токио метросида “зарин” русумли захарловчи газдан фойдаланиб, амалга оширилган террористик ҳаракат оқибатида 12 киши ҳаётдан кўз юмиб, 5 мингдан зиёд одам шикастланган.

1994 йилнинг 25 февраль кун
ақидапараст яҳудийларнинг “Кахане
хай” (Исроил, АҚШда “Яҳудийларни
ҳимоя қилиш лигаси”, деб аталади)
террорчилик ташкилотининг аъзоси
Барух Гольдштейн Иордан дарёсининг
Ғарбий соҳилидаги Хеброн шаҳрида
жойлашган “Иброҳим” ибодатхонасида
67 та мусулмонни отиб ўлдирган, 300 га
яқинини ярадор қилган[6].

Шунингдек, экстремизмнинг куйида-
ги турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

– сиёсий экстремизм анъанавий
тарзда ўнг ва сўлга бўлинади. Сиёсий
экстремизмнинг иккала оқими ҳам
замонавий инсон ҳуқуқлари доктринаси,
буржуа-демократик бошқарувдаги
жамиятни тан олмайди ҳамда турли хил
кўринишлардаги тоталитар бошқарувга
ундайди;

– миллатчилик (этник) экстремизм
– миллатлараро нифоқ чиқаришга,
бошқа миллат вакилларига нисбатан
тоқатсизликка, кўп миллатли давлатларда
сепаратистик ҳаракатлар қилиб, бошқа
(одатда қўшни) давлатларга ҳудудий
даъволар қилиш билан боғлиқ;

– диний экстремизм – диний ақида-
парастлик никоби остида алоҳида ҳудуд-
ларда вазиятни издан чиқаришга жиддий
омиллар бўлиб хизмат қилади. У муайян
оқим ичида (турли диний оқим вакиллари
ўртасида кураш, масалан, мўътадил ва
ортодоксал) ва ташқарисида ҳам бошқа
дин вакилларига муросасизлик, танқид
қилишда вужудга келади.

Экстремизм ўзининг ўсиш тенден-
циясига эга бўлиб, миллатлар ва динлараро
қуроли конфликтлар эскалациясида
зўрлик ва агрессияни кучайтириш учун
қулай муҳит яратади ва бу жамият
ҳаётининг босқичлари ҳамда ўтиш
даврида кузатилади.

Мутахассисларнинг фикрига
кўра, исломий давлат куриш амалий
стратегиясини белгилашга диний-
экстремистик мафкурада уч хил назарий-
концептуал ёндашув мавжуд:

– *биринчи ёндашув* “Мусулмон
биродарлар” ташкилотининг биринчи
раҳбари Ҳасан ал-Баннонинг ғояларига
асосланиб, унга кўра сиёсий ҳокимиятни
эгаллаш уч босқичда бўлади: маърифий
ва хайрия ишлари босқичи; ташкилотни
мустаҳкамлаш ва гуруҳ аъзоларини
чиниктириш; сиёсий ҳокимиятни қатъий
ҳаракатлар билан қонуний ҳукуматдан
тортиб олиш;

– *иккинчи ёндашув* С. Қутб томонидан
илгари сурилган бўлиб, у бутун жамиятни
“жоҳилият”да айблаб, уни қайта “тарбия-
лаш”га ва ундан ёрдам олишга ишонмас
эди. Шунинг учун С.Қутб исломий давлат
куриш учун курашни икки босқичга:
заифлик ва жиҳодга бўлган. “Заифлик”
даври гўёки “ҳақиқий мусулмонлар”нинг
эътиқод софлигини асраш мақсадида
жоҳилият жамиятидан “ҳижрат” қилиш
билан боғлиқ бўлса, жиҳод босқичи
кичик “ҳақиқий мусулмон жамоаси”нинг
куфр жамият билан ғалабагача қуроли
кураш олиб бориши ҳисобланади;

– *учинчи ёндашув* кофирликда
жамиятни эмас, балки ундаги дунёвий
ҳокимиятни айблашга асосланган.
Сиёсий ҳокимиятни эгаллаш жамиятни
босқичма-босқич “исломлаштириш”,
кенг тармоқланган яширин бўлинмалар
ташқил этиш, давлат идоралари ва
қуроли кучларга кириб бориш ва вазият
қулай бўлган вақтда давлат тўнтаришини
амалга оширишни назарда тутди[7].

Шу билан бирга, мутахассисларнинг
фикрига кўра, экстремизмни келтириб
чиқарувчи асосий омиллар сифатида
қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

– ижтимоий-иқтисодий сабабларига
кўра жамиятда жуда бой ва ўта камбағал
қатламлар ўртасидаги тафовутнинг ўсиб
кетиши;

– инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг
кўпол равишда бузилиши;

– муҳолифат курашларининг
бешафқат бостирилиши;

– алоҳида ижтимоий ва сиёсий гуруҳ-
ларнинг ўз мақсадларига тез ва мажбур-
ловчи чоралар билан эришишга интилиши;

– мафкуравий кўпуровчилик таъсири остида жамоатчиликнинг кадрият даражасининг пасайиши.

Мазкур омилларнинг сабаб ва шароитини ўрганиш орқали ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар бошқа давлат ва нодавлат ташкилот ва муассасалари билан ҳамкорликда экстремизмнинг олдини олишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ташкиллаштиришлари муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда у ёки бу иқтисодий, ижтимоий, диний, этник ва бошқа гуруҳлар экстремизмдан ўзларининг ғараз мақсадларини амалга ошириш воситаси сифатида фойдаланиб, уни шундай замонавий атамалар, жумладан “миллий-озодлик кураши”, “бахмал инқилоби”, “лола инқилоби”, “атиргул инқилоби” каби, номлар билан ниқоблаб, ўз ниятларини жамиятда ўтказишга ҳаракат қиладилар.

Экстремистик ташкилотлар ўз мақсадларини амалга ошириш учун замонавий ахборот коммуникацияларидан кенг фойдаланиб, Интернет орқали турли тилларда тарғибот олиб бориш ва пухта ишланган стратегия асосида виртуал жамоатлар тузишни асосий вазифа қилиб оладилар.

Масалан, ҳозирда бир нечта йирик экстремистик ташкилотлар фаол тарзда Интернетдан фойдаланиб, ижтимоий тармоқлар орқали ўз сафларига асосан 17–35 ёш оралиғида бўлган шахсларни ўзларининг ноқонуний ташкилотларига жалб қилиш ҳолатларини кузатиш мумкин.

Бунда Интернет фойдаланувчиларига психологик таъсир кўрсатиш мақсадида ижтимоий тармоқ аъзоларининг саҳифаларига қўйилаётган турли материаллар ҳамда бу борадаги суҳбат мавзулари пухта ишлаб чиқилиб, экстремистик ташкилотларга жалб этилаётган номзодларга мавзуга оид материаллар Интернетнинг “Odnoklassniki”, “Facebook”, “VKontakte”, “Telegram”, “Twitter”, “WhatsApp”, “TikTok” каби кенг аудиторияга эга бўлган ижтимоий тармоқлар орқали (ёзма хабар, матн, фотосурат, стикер расмлар, аудио-видео ролик) юборилиб, ўзаро алоқа йўлга қўйилмоқда.

Юқорида баён қилинган фикрлардан хулоса қилиш мумкинки, экстремизм мавжуд экан, терроризм хавфи ва таҳдиди ҳамма вақт сақланиб қолади.

Зеро, терроризм ўзининг ғоявий ва мафкуравий озуқасини улардан олади ва уларга таянади, террорчилик усуларини қўллаётган ислом ниқобидаги турли ташкилотлар ва ҳаракатларга қарши самарали мафкуравий кураш олиб боришда, уларнинг ғайриинсоний моҳиятини англаб етиш муҳим аҳамият касб этади. Халқимиз, айниқса ёшларимиз онгига таҳдид солишга ҳаракат қилаётган мазкур оқимларнинг таъсирига тушиб қолмаслик учун маънавий салоҳиятимиз етук бўлиши, ҳар биримиз доимо огоҳ бўлишимиз, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида ўз ҳиссамизни кўшишимиз лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Мирзиёев Ш.М.* Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т.1. – Т., 2018. – 473 б.
2. [Qomus.info/encyclopedia/cat-e/ekstremizm-uz/](http://qomus.info/encyclopedia/cat-e/ekstremizm-uz/).
3. Lex.uz/docs/3841957?query=экстремизм.
4. Экстремистический террор в Германии. Сайт “РОДОН”. URL: <http://www.rodon.org/polit-111202110013>.
5. Сайт “Википедия”. URL: http://ru.wikipedia.Org/wiki/_Брейвик,АндерсБеринг.
6. *Дронзина Т.* Терроризма женский лик (результаты международного исследования). Книжная серия журнала “Международные исследования. Общество. Политика. Экономика”. – Астана, 2011. – С. 95.
7. *Коровиков А. В.* Исламский экстремизм в арабских странах. – М., 1990. – С. 77.

ЖИНОЯТ СОДИР ЭТГАН ШАХСГА ОЗОДЛИКДАН МАҲРУМ ЭТИШ ЖАЗОСИ ТАЙИНЛАМАЙ, ЖАЗОЛАШ ТИЗИМИ

Аннотация. Мақолада озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тизими соҳасида амалга оширилган ислохотлар, назорат остидаги шахсларни қонунга итоаткорлик руҳида тарбиялаш ва ҳуқуқий онгини юксалтириш масалаларига эътибор қаратилган.

Таянч тушунчалар: назорат остидаги шахслар, таълим, тарбия, ислохот, ҳуқуқий асос.

Аннотация. Статья посвящена реформе пенитенциарной системы, не связанной с тюремным заключением, воспитанию заключенных в духе подчинения закону и повышению их правосознания.

Ключевые слова: контролируемые лица, образование, воспитание, реформа, правовая база.

Annotation. The article is devoted to the reform of the penitentiary system, not related to imprisonment, training prisoners in the spirit of obedience to the law and raising legal awareness.

Keywords: controlled persons, education, upbringing, reform, legal framework.

Сўнгги йилларда “Мамлакатимизда жазони ижро этиш тизимини такомиллаштириш, маҳкумларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг ҳимоясини таъминлаш, қайта жиноят содир этилишининг олдини олиш мақсадида уларни ахлоқан тузатиш бўйича тарбиявий ишларнинг самардорлигини ошириш юзасидан комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга, жиноят-ижроия амалиётини ўрганиш натижалари маҳкумларнинг ҳуқуқларига риоя этиш, уларнинг шаъни ва кадр-қиммати ҳурмат қилинишини таъминлаш, келгусида жамиятга ижтимоий мослаштириш учун ахлоқан тарбиялаш ва меҳнатга ўргатишнинг шаффоф ва янада самарали ҳуқуқий механизмларини жорий этиш зарурлигидан далолат бермоқда.

Пробация “синов”, деган маънони англатиб, халқаро амалиётда озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларнинг ижро этилишини таъминлаш ва назорат олиб бориш билан шуғулланади.

Пробация хизмати илк бор 1887 йилда Англияда жорий этилган ва ҳозирда

кўплаб ривожланган мамлакатларда шундай хизмат фаолият юритиб келмоқда.

Озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинланган шахслар олдинлари Жазоларни ижро этиш инспекция томонидан назорат қилинар эди. Озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни турига “Ахлоқ тузатиш ишлари”, “Шартли ҳукм” ва “Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш” ташкил этган.

Жаҳон амалиёти жиноят содир этган шахсни жамиятдан ажратиб қўйиш, қамоқхонада сақлаш билан уни тўғри йўлга қайтариб бўлмаслигини кўрсатди.

Шу боис жиноят содир этган шахс ёки жиноят содир этишга мойиллиги бўлганларни жазолаш масаласига янги, оқилона ечим топиш зарурати юзага келди. Тажриба ва ўрганишлар бундай инсонларни оила аъзолари, яқинлари, кенг жамоатчилик орасида бўлиши ижобий натижа беришини исботлади. Пробация айнан шу мақсадга хизмат қилади.

2017 йилдан Озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар тизимига “Озодликни чеклаш” ва “Мажбурий жамоат ишлари” жазо турлари киритилди [1].

Давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 7 ноябрдаги “Жиноят-ижроия қонунчилигини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4006-сонли қарори қабул қилиниб, Пробация хизмати ташкил этилди.

Бу хизмат асосан тасодифан ёки адашиб жиноят содир этганларга нисбатан қўлланилади. Ижтимоий хавфи кам ёхуд майда жиноят содир этгани учун муқаддам судланганлар ҳам бу имкониятдан фойдаланиши мумкин. Озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ жазога маҳкум этилганлар эса ўталмай қолган жазо қисмини пробация шаклида ўташи мумкин.

Юқорида қайд этилган ислохотлар натижасида жорий йилнинг 9 ойи якунига кўра, тузалиш йўлига ўтган, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир этган назорат остидаги шахсларнинг 1929 нафарига нисбатан инсонпарварлик далолатномалари қўлланилиб, ўталмай қолган жазо муддатларидан илгари озод этилди.

Бундан ташқари, Жазони ижро этиш муассасаларида жазо ўтаб келаётган, 1068 нафар маҳкумларнинг озодликдан маҳрум этиш жазоси Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 74-моддасига асосан енгилроғи билан алмаштирилиб, ахлоқ тузатиш ишлари жазоси тайинланди ва ҳудудий ички ишлар органлари Пробация бўлимлари ҳисобига олинди.

Назорат остидаги шахсларни иш билан бандлигини таъминлашга ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, уларни иш билан таъминлашда кўмаклашиш мақсадида ички ишлар органлари ва аҳоли бандлигига кўмаклашиш марказлари билан ҳамкорликда йил бошидан 91 марта “Меҳнат ярмаркалари” ташкил этилди ва 3422 нафар назорат остидаги шахслар ишга жойлаштирилди.

Пробация бўлимлари ҳисобида туриб, жазо ўтаб келаётган 3205 нафар шахслар томонидан жазо ўташ даврида такрорий

жиноят ва ҳуқуқбузарлик содир этилишини олдини олиш мақсадида давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 7 ноябрдаги “Жиноят-ижроия қонунчилигини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4006-сонли қарори асосида ташкил этилган ижтимоий мослаштириш, ҳуқуқий ва психологик ёрдамни таъминлаш ходимлари томонидан назорат остидаги шахсларнинг Ижтимоий психологик портрети тузилиб, индивидуал ёндашилди [2].

Шунингдек, назорат остидаги шахсларнинг 202 нафари касбга йўналтириш бўйича ўқишга юборилиб, 9 ой якунига кўра 109 нафари қайта касбга йўналтириш бўйича ўқитилди.

Вилоятнинг шаҳар-туман ички ишлар органлари пробация гуруҳлари катта инспекторларининг хизмат фаолиятини олиб боришда қулайлик яратиш борасида бир қатор ишлар амалга ошириб келинмоқда. Хусусан, вилоятнинг 22 та шаҳар-туман ички ишлар органлари пробация гуруҳи инспекторлари компьютер жамланмаси билан таъминланди ва назорат остидаги шахслар сонидан келиб чиқиб, 7 та шаҳар-туман пробация бўлими катта инспекторларига хизмат автоуловлари билан таъминланди.

Бу борадаги ишлар давом эттирилиб, 2022 йилнинг 1 январь кунига қадар барча инспекторлар хизмат автоуловлари билан таъминланиши режалаштирилган.

Назорат остида турган шахсларни тарбиялаш ва уларни қонунга итоаткорлик руҳида тарбиялаш мақсадида жазодан муддатидан аввал озод этилаётган ва инсонпарварлик далолатномалари қўлланилаётган шахсларга нисбатан тўпланган ҳужжатлар жиноят ишлари бўйича туман шаҳар судлари томонидан ички ишлар органлари билан ҳамкорликда “Сайёр суд” шаклида кўриб чиқилиб, “Сайёр суд” га назорат остидаги барча шахслар таклиф этилиб, уларга жазо ўташга ҳалол муносабатда

бўлса, суд ҳукмида белгиланган тақиқ ва чекловларга риоя этган, тузалиш йўлига ўтган 1929 нафар назорат остидаги шахсларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 73-моддасига асосан инсонпарварлик далолатномалари қўлланилиши ва 507 нафар жазо ўташдан бўйин товлаган назорат остидаги шахсларга эса сайёр суд жараёнида озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 46-моддасига асосан Озодликдан маҳрум қилиш жазосига алмаштириш чоралари кўрилди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда фуқароларнинг ҳуқуқлари эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя этиш борасида қатор амалий ишлар олиб борилмоқда. Амалий ишларнинг давоми сифатида давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 7 ноябрдаги “Жиноят-ижроия қончилигини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4006-сонли қарорига мувофиқ, ички ишлар органларининг озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларга ҳукм этилган назорат остидаги шахсларни назорат қилиш соҳасидаги фаолияти тубдан такомиллаштирилди.

Кенг жамоатчилик фикрлари ва илғор хорижий тажриба, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказининг таклифлари инobatга олиниб, жиноят содир этган шахсларни жамиятдан, оиласидан ажратмаган ҳолда, кенг жамоатчилик билан узвий ҳамкорликда ахлоқан тузатиш ишларини олиб бориш назарда тутилган. Бундан мақсад қайта жиноят содир этилишининг олдини олишдир. Бугунги кунда АҚШ,

Буюк Британия, Германия, Туркия, Швеция, Япония каби давлатларда ушбу хизмат самарали йўлга қўйилган.

Мамлакатимиз учун бу янги институт, лекин қонунчиликда унинг мақсад ва вазифалари аниқ кўрсатилган. Унга кўра, пробация бўлинмалари ички ишлар органларининг озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларни ижро этиш бўйича фаолиятини бошқа давлат органлари ва ташкилотлари, шунингдек, жамоат тузилмалари билан ўзаро ҳамкорликда ташкил этади. Шартли ҳукм қилинган ва жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахсларнинг хулқ-атвори устидан таъсирчан назоратни амалга оширади. Назорат остидагилар, жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган вояга етмаганларнинг ижтимоий мослашуви ва ишга жойлашишига, шу жумладан уларнинг касбий тайёргарлигига ҳар томонлама амалий кўмаклашади. Назорат остидагиларнинг қайта жиноят содир этиш хавфини аниқлаш ва бунга йўл қўймаслик бўйича профилактик чоратадбирларни амалга оширади.

Жиноят содир этган шахсга озодликдан маҳрум қилиш бўйича жазолар тайинлаш давлат ва унинг сиёсати, иқтисодиёт, жамият ва, албатта, ўша шахснинг ўзига қатор муаммолар келтириб чиқаради. Пробация ҳисобига олинганда эса маҳқум, аввало, оиласи бағрида бўлади, тиббий, психологик ва ҳуқуқий ёрдамдан фойдаланади. Қолаверса, у касб-хунарга ўргатилади, ишга жойлаштирилади, бир сўз билан айтганда, ижтимоий фаол бўлади. Бу билан у ўзини ножўя йўллардан қутқаради, оиласига фойда келтиради, мамлакат ривожини учун хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 29 мартдаги 421-сонли Қонуни. (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1995. – № 1, 3-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси 2018 йил 7 ноябрдаги “Жиноят-ижроия қончилигини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4006-сонли қарори.

ТАҚИҚЛАНГАН ЭКИНЛАРНИ ЕТИШТИРИШ ЖИНОЯТЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация. Мақолада тақиқланган экинларни етиштириш билан боғлиқ жиноятлар бўйича илмий изланиш доирасида ўтказилган таҳлиллар ва мазкур таҳлиллардан келиб чиқадиган хулосаларга оид олимларнинг фикрлари, шунингдек ҳозирги кундаги учраётган айрим муаммолар ва ушбу жиноятларга қарши курашиш самарадорлигини оширишга оид таклифлар келтирилган.

Таянч сўзлар: Тақиқланган экинлар, тақиқланган экинларни етиштириш, жиноятларга қарши курашиш, тезкор-қидирув профилактика, дронлар, илмий таҳлиллар.

Аннотация. В статье приводится анализ научных исследований преступлений, связанных с выращиванием запрещенных культур, взгляды ученых на выводы, сделанные на основе этих анализов, а также некоторые актуальные проблемы и предложения, направленные на совершенствование борьбы с данными преступными деяниями.

Ключевые слова: запрещенные культуры, выращивание запрещенных культур, борьба с преступностью, оперативно-розыскная профилактика, дроны, научный анализ.

Annotation. The article presents an analysis of scientific studies of crimes related to the cultivation of illicit crops, as well as the views of scientists on the conclusions drawn on the basis of these analyzes, also some current problems and suggestions aimed at improving the fight against these criminal acts.

Keywords: prohibited crops, the cultivation of prohibited crops, the fight against crime, operational-search prevention, drones, scientific analysis.

Маълумки, мамлакатимизда тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш мақсадида давлат, жамият ва шахс хавфсизлигини таъминлаш тизими тубдан ислоҳ қилинмоқда [1]. Бугунги кунда юзага келаётган хавф-хатар ва таҳдидлар, аввало, халқаро терроризм, диний экстремизм, ноқонуний миграция, одам савдоси, ёшлар ўртасида халқимизга ёт ғоялар тарқалишининг тобора кучайиб бораётганлиги ички ишлар органлари олдига ўз вақтида уларнинг олдини олиш ва уларга барҳам бериш бўйича янги вазифаларни кўймоқда [2]. Жамият учун хавфли иллатлардан бири ҳисобланган гиёҳвандлик муаммоси сўнгги йилларда нафақат республикамиз, балки бутун дунё жамоатчилигини ҳам ташвишга солмоқда.

XXI асрда ҳам бутун дунё мамлакатлари қатори республикамизда гиёҳвандлик воситалар ва психотроп моддаларнинг ноқонуний муомаласига қарши курашиш ва таркибида гиёҳвандлик воситалари мавжуд бўлган ўсимликларни экиб, етиштиришнинг олдини олиш ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар олдида турган энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Зеро, гиёҳвандлик воситаларининг ноқонуний айланиши жамиятга, аҳолининг ҳаёти ва соғлиғига жиддий хавф туғдириб, бошқа жиноятларнинг ўсиши, коррупция ва уюшган жиноятчиликнинг тарқалишига шарт-шароит яратиш билан бирга, жамоат тартиби ва хавфсизлигига таҳдид солади, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий асосларини емиради.

Шу ўринда республикамизда 2020 йилнинг 12 ойи давомида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан амалга оширилган ташкилий-амалий ва тезкор-қидирув, профилактик тадбирлар натижасида гиёҳвандлик воситаларининг ноқонуний айланиши билан боғлиқ 5707 (4638) та жиноят аниқланган [3]. Уларнинг 1499 таси ёки 26,3 фоизини тақиқланган экинларни етиштириш жиноятлари ташкил қилади.

Гиёҳвандлик воситалари билан қонунга хилоф равишда муомала қилиш жиноятлари ичида тақиқланган экинларни етиштиришнинг салмоғи юқори эканлиги бу турдаги жиноятларга қарши курашиш, содир этилишининг сабаб ва шароитларини ўрганиш ҳамда уларнинг тезкор профилактикасини амалга оширишнинг амалдаги ҳолатини ўрганиш заруратини юзага келтирмоқда.

Шу мақсадда республикамизнинг Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида содир этилган тақиқланган экинларни етиштириш жиноятлари бўйича тергов қилинган жами 101 та жиноят ишлари ўрганилганда, жинойий жавобгарликка тортилган шахсларнинг аксарияти катта ёшдаги фуқаролар эканлиги маълум бўлди [4].

Жумладан, ўрганилган жиноят ишларида тақиқланган экинларни етиштириш бўйича жинойий жавобгарликка тортилган 41 ёшдан ошган шахслар улуши Бухоро вилоятида 79,3 %ни, Тошкент вилоятида 93,3 %ни, Фарғона вилоятида 91,6 %ни, Самарқанд вилоятида 86,7 %ни ташкил этиши кузатилган. Ажабланарли жиҳати шундаки, ўрганилган ишлар бўйича ушбу турдаги жиноятларни содир этганлиги учун жавобгарликка тортилган шахслар умумий сонининг Фарғона ва Бухоро вилоятларида учдан бир қисми, Тошкент ва Самарқанд вилоятлари деярли тўртдан бир қисмини нафақа ёшидаги (60 ёшдан ошган) фуқаролар ташкил этади.

Ички ишлар органларида хизмат қилаётган тезкор ходимлар ўртасида

“Нима учун тақиқланган экинларни етиштириш жиноятлари айнан ёши катта инсонлар томонидан кўп содир этилмоқда”, деган мазмунда ўтказилган анкета сўровномаларининг натижаларидан аниқланишича, 65% ходимлар “Ушбу шахслар муқаддам ёшлигидан истеъмол қилиб ўрганиб қолганлигини”, 30%и “Бундай шахслар касаллиги туфайли шифо топиш мақсадида ушбу ўсимликларни экишини” ва 5%и “Ёши катта инсонлар гиёҳванд воситаларини сотиб, моддий даромад кўриш мақсадида экишлари мумкин”, деган фикрларни билдиришган [5].

Бундан ташқари, амалга оширилган таҳлилларга кўра, тақиқланган экинларни экиш жиноят ишларининг 98 фоизида бир нафардан шахслар жавобгар бўлган [6]. Лекин мантиқан ўйлаб кўрилганда, ўртача катталиқдаги ва катта экин майдонларида экилган экинларни бир нафар шахс эмас, балки икки ёки ундан ортиқ шахслар ёки уюшган жинойий гуруҳлар томонидан содир этилиш эҳтимоли мавжуд. Чунки экинларни суғориш, кўриқлаш, ерга ишлов бериш, ҳосилни йиғиштириб олиш, уларни ўтказиш кўпчиликнинг меҳнатини талаб қилади. Бизнинг фикримизча, ўртача катталиқдаги ва катта экин майдонларида гиёҳванд экинларини экиш жиноятлари асосан бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилиб, гуруҳнинг қолган жинойий аъзолари эса жавобгарликдан қутилиб қолмоқда. Бу фактлар шундан далолат бермоқдаки, тақиқланган экинларни етиштириш билан боғлиқ жиноятлар аниқланганидан сўнг, айбланувчи шахслар билан уларнинг жинойий шерикларини аниқлаш бўйича тезкор-қидирув ишлари тўлиқ олиб борилмайди, деган фикр уйғотади.

Жиноятчиликнинг турларига қарши курашишда, хусусан, тақиқланган экинларни етиштиришда ҳам тезкор-қидирув профилактикасини амалга ошириш орқали уларни бартараф этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада ҳуқуқшунос олим А.А.Хамдамов

“Тезкор-қидирув чораларини ўтказиш орқали жиноятларни олдини олиш тезкор бўлинмаларнинг истиқболли йўналишларидан биридир” [7], – дея фикр билдирган.

Шунингдек, ҳуқуқшунос олим А.Ш. Хасанов эса “....ички ишлар органларининг тезкор бўлинмалари томонидан энг мураккаб, комплекс тезкор-қидирув тадбирларини мақсадли тезкор-профилактик тадбирлар ўтказиш доирасида режалаштириш, жиноятчиликка қарши курашнинг мақсадга қаратилганлиги ва ҳужумкорлиги (тезкорлик) принципларида амалга ошириладиган жиноятларни олдини олиш, биринчи навбатда жиноятларни ўз вақтида аниқлаш ва олдини олишга, ундан кейин эса – уларни бартараф этиш ва очишга қаратилмоғи лозим” [8], деган фикрларини билдириб ўтган. Биз А.А. Хамдамовнинг фикрига қўшилган ҳолда тақиқланган экинларни содир этилишини олдини олиш мақсадида тезкор-профилактик тадбирларни амалга ошириш, тезкор бўлинмаларнинг истиқболли йўналишидан бири сифатида, келгусида бу турдаги жиноятларни камайишига имкон беради, деган фикрга келдик.

Хориж олимларидан Россия ҳуқуқшунос олими И.Е.Пожидаевнинг фикрича, бу турдаги жиноятларга қарши курашиш ва уларни келгусида олдини олиш учун ...уюшган жиноий гуруҳлар томонидан тақиқланган экинларни экиш жиноятлари бўйича жазо тайинлашни кучайтириш лозим. Негаки, ушбу қилмиш (ҳатти-ҳаракатлар), яъни таркибида гиёҳванд моддалари бўлган экинларни экиш, шунингдек, гиёҳванд моддаларнинг кенг омма орасида тарқатилишини таъминлашга, изчилик билан амалга оширишга қаратилган бўлади [9]. У кўп миқдорда тақиқланган экинларни экиш жинояти жамият учун зарарли бўлиб қолмасдан, жамият учун катта хавф ҳам туғдиради, деган фикрларни илгари сурган [10].

Қонун чиқарувчининг жиноятни ижтимоий хавфлилик даражасини пастлигини тан олиш асосли, деб ҳисоблаймиз ва икки жиҳатнинг уйғунлигини ҳисобга олмоқ зарур: булар, олинган ўсимликлар миқдори ва аҳоли саломатлиги учун потенциал таҳдиднинг мавжудлигидир. Аммо ҳар қандай ҳолатда, гиёҳванд моддаларни ўз ичига олган ўсимликларни кенг миқёсда ноқонуний етиштириш жиноят, деб тан олинаши керак [11].

Масалан, кўкнорнинг пишмаган бошоқларидан олинадиган оқ рангли моддада 10% морфин ва яна 20 га яқин алкалоид (шу жумладан, кодеин ва папаверин) мавжуд [12]. Шубҳасиз, катта миқдорда содир этилган ушбу ҳаракатлар нафақат зарарли, балки хавfli ҳамдир.

Шу билан бирга, яна бир Россиялик олим А.Х.Ибрагимованинг фикрича, “гиёҳванд воситалари бўлган ўсимликларни етиштириш билан шуғулланадиганлар ўзларининг жазосиз қолишларига ишонч ҳосил қилишади ва ҳатто шартли қамоқ жазосига ҳукм қилинганидан кейин ҳам ўзларининг жиноий ҳаракатларини тўхтатишмайди – бу жиноят учун жиддий жазоланиш хавфи камлигини ҳам яхши билишади...” [13]. Олим бу билан тақиқланган экинларни экиш жиноятлари учун жиноий жазони кучайтириш орқали, бу турдаги жиноятларни содир этилишини олдини олиш мумкин демоқчи бўлган.

Бизнинг фикримизча, олимлар И.Е. Пожидаев ва А.Х. Ибрагимовалар томонидан тақиқланган экинларни экиш жиноятларини квалификация қилиш ва жазо тайинлаш бўйича амалиётдаги муаммо ва уларнинг ечимлари бўйича илмий хулосалари тўғри қўйилган, яъни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг эътиборини ҳар бир жиноят бўйича барча ҳолатларни ҳисобга олиш керак, деган фикрларига қўшилаемиз, шунингдек ҳар бир жиноий ҳолат бўйича адолатли жазо тайинлаш ҳам зарур, деб ҳисоблаймиз. Лекин шу

ўринда бу ушбу турдаги жиноятларни олдини олишга хизмат қиладими, деган савол юзага келади. Бу эса муаммо тўлиқ ечимини топмаганлигини кўрсатади.

Ўтказилган тадқиқотлар натижасига асосланиб, бизнинг хулосамизга кўра, ушбу турдаги жиноятларни олдини олиш мақсадидаги тезкор-қидирув профилактикасини амалга ошириш учун жиноятларни кимлар томонидан содир этилаётганлиги тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлишимиз муҳим аҳамият касб этади. Жиноят содир этаётган шахсларни контингенти аниқлангандан сўнг уларга нисбатан таъсир чораларини ишлаб чиқиб, жиноятни олдини олишга қаратилган ҳаракатлар мажмуини режалаштириш ва ўтказишга имкон туғилади.

Ушбу тоифадаги шахслар тўғрисида аниқ ахборотларга эга бўлиш учун эса “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги қонунига асосан гумонланувчи шахсларга нисбатан тезкор-қидирув тадбирларини [14] тўлиқ ҳажмда ва режали амалга ошириш лозим.

Таркибида гиёҳвандлик моддалари бўлган ўсимликларни уй шароитида етиштиришнинг профессионал усуллари, махсус техника, ускуналар ёрдамида амалга оширилганлиги далада содир этилган қилмишга қараганда кўпроқ жамият учун хавфли, деб эътироф этамиз.

Чунки уй шароитида экинларни экиш ва етиштиришда профессионаллик мезонларидан фойдаланиб ҳаракатлар амалга оширилади, ушбу мезонлар таркибида гиёҳванд воситалари бўлган ўсимликларни етиштиришнинг профессионаллигини аниқлаб беради. Амалиётни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, бундай профессионаллик ҳаракатларини аниқлаш бўйича тезкор ходимларнинг малакаси доим ҳам лозим даражада етишмаслиги сабабли содир этилган жиноятларни ўз вақтида аниқлашнинг янги усуллари мавжуд эмас, деб ҳисоблаймиз.

Ўтказилган тадқиқотлар давомида бундай фактларнинг инновацион усуллари қўллаш орқали содир этиладиганларининг асосий қисми шаҳар ҳудудларига тўғри келиши, хусусан, Тошкент шаҳрига тўғри келаётганлиги аниқланган.

Жумладан, 2019 йил 19 июль куни Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЖҚББ Гиёҳвандлик воситалари билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга қарши курашиш бошқармаси ходимлари томонидан Тошкент шаҳар Олмазор туманида ўтказилган тезкор-қидирув тадбирлари натижасида, Олмазор тумани, Беруний кўчаси кўп қаватли хонадонда яшовчи, судланмаган, 1987 й.т. У.Е яшаш уйида хонаки усулда махсус ёритиш мосламаси билан жиҳозланган жой тайёрлаб (“умный дом”), жами 6 та тувакда 6 туп наша гиёҳвандлик ўсимлигини етиштираётганлиги аниқланиб, шу ердан куришиб қўйилган 10 грамм марихуана ва гиёҳвандлик воситасини истеъмол қилиш учун мослама (бульбулятор) ашёвий далил сифатида олинган.

2020 йил 8 сентябрь куни Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЖҚББ гиёҳвандлик воситалари билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга қарши курашиш бошқармаси ходимлари томонидан Тошкент шаҳрининг Олмазор туманида ўтказилган тезкор-қидирув тадбири натижасида, Олмазор тумани, Форобий кўчасида яшовчи, мукаддам судланган, 1959 й.т. Р.Б яшаш уйи ертўласида сунъий ёритиш мосламалари билан махсус тайёрланган жойда 2 туп наша гиёҳвандлик ўсимлигини парваришлаб келаётганлиги аниқланиб, ертўланинг турли яширин жойларида гугурт қутиларига ва қоғоз бўлакларига қадоқлаб сақлаб келаётган 500 грамм марихуана гиёҳвандлик воситаси ҳамда бошқа ашёвий далиллар олинган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган муаммолар ва уларни келтириб чиқарувчи сабаб-шароитлар аниқлаш бўйича

ўтказилган таҳлиллардан келиб чиқиб, таркибида наркотик моддаларни сақловчи ўсимликларни уй шароитида ёки махсус тайёрланган ва аниқлаш қийин бўлган жойларда етиштиришнинг профессионаллик мезонлари қуйидаги ҳаракатларда кўринади [15], деган хулосага келдик:

1. Фуқароларнинг уйларида қўлбола усулда тайёрланган “иссиқхона”ларда тақиқланган экинларни етиштиришда махсус ишловлар амалга оширилган, жумладан экинлар етарли ёруғлик билан таъминланган, бунда, ёритиш ускуналари ҳисобланган прожектор ва LED махсус лампалардан фойдаланган ҳолда амалга оширилган.

2. Экинларга махсус идишлар ва қувурлар орқали сув етказиб берилиб, белгиланган вақтларда суғорилган. Суғоришда асосан тоза ичимлик сувларидан фойдаланилган.

3. “Иссиқхона”лар кечки ва эрталабки вақтлар шамоллатиб турилган. Айрим ҳолларда винтеляция имкониятларидан фойдаланилган.

4. “Иссиқхона”лар тунги вақтда об-ҳаво совиб кетган пайтларда иситилган (ҳарорат 23-270да сақланган).

5. Тақиқланган экинларни етиштиришда унумдор тупроқлардан фойдаланилган ва тупроқлар маҳаллий ўғитлар ёки бошқа кимёвий ўғитлар билан бойитилиб турилган. Бу эса “экин”нинг “унумдорлиги” ва “таъсир миқдорини (доза)” оширишга ёрдам беради.

7. Униб чиққан “нихол”лар парвариш қилинган ва ер доимий равишда юмшатиб турилган.

8. Экинларни ҳашаротлардан ҳимоя қилиш мақсадида махсус кимёвий воситалар билан ишлов берилган (Фунгицидлар орқали) ва махсус синтетик сеткалардан ҳимоя воситаси сифатида фойдаланилган.

Келтириб ўтилган ҳаракатларни амалга оширишда бир мақсадга қартилган бир неча шахсларнинг умумий меҳнати бўлиши эҳтимолини оширади. Бундан

шундай хулоса қилиш мумкин-ки, “иссиқхона”ларда тақиқланган экинларни етиштириш икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан амалга оширилганлигини кўрсатади.

Жиноятчиликка қарши замонавий курашишнинг усулларидан бири сифатида техник воситаларнинг имкониятларидан кенг фойдаланишдир. Шундан келиб чиққан ҳолда тақиқланган экинларни экиш жиноятларини олдини олиш ва тезкор аниқлаш мақсадида республика бўйича ҳар йил икки босқичдан иборат “Қорадори” кенг қамровли тадбири амалга оширилади. 2020 йил мобайнида ўтказилган мазкур тадбирларда республика бўйича вертолётда амалга оширилган назоратли учишлар давомида жами 87 та тақиқланган экинларни етиштириш ҳолатлари аниқланган бўлиб, тадбирда фуқаролардан 32 кг 27 гр гиёҳванд воситалари мусодара қилинган [16]. Вертолётларнинг учиш имкониятлари об-ҳаво ўзгариши билан боғлиқ бўлганлиги ва чекланганлиги, шунингдек, унинг парвоз соатларини молиявий таъминлашда катта миқдорда молиявий маблағ талаб қилиши тадқиқот давомида аниқланган. Ушбу масалага ечим сифатида бизнинг илмий изланишларимиз натижасида замонавий дронларни амалиётга жалб қилиш тезкор вазиятни барқарор ушлашга имкон бериши мумкинлиги бўйича аниқ тўхтамга келинган. Маълумки, амалиётда жиноятларни ўз вақтида аниқлаш, қайд этиш, олдини олиш ва уларни тезкорлик билан фош этиш мақсадида дронларнинг имкониятларидан фойдаланиш яхши самара бермокда.

Хусусан, ҳуқуқшунос олим ушбу қурилмадан йўлларда содир этиладиган турли хил ҳодисаларни қайд этиш ва расмийлаштириш жараёнларида қўллаш бўйича – йўл-транспорт ҳодисаларини қайд этишнинг энг самарали воситаларидан бири учувчисиз учиш аппаратлари ҳисобланади [17], деган фикрни билдириб ўтган.

Яна бир ҳуқуқшунос олимнинг илмий хулосаларига кўра – ИИОларининг патруль-пост хизмати саф бўлинмалари фаолиятига замонавий янги авлод техник воситалари, хусусан, “ақлли” кўзойнаклар, махсус дронларни жорий этишга қаратилган тизимли чоратадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлар эди [18], деган фикр илгари сурилган.

Юқорида олимлар томонидан билдирилган фикрларга таяниб, хулоса қилишимиз мумкинки, жиноятчиликка қарши курашишнинг муайян йўналишларида учувчисиз учар қурилмаларидан фойдаланиш илмий-амалий томондан ўзининг ижобий тавсифини топган.

Шу нуқтаи назардан тақиқланган экинларни етиштириш жиноятларига қарши курашишда ҳам дронлардан фойдаланиш – тақиқланган экинларни ўз вақтида тезкорлик билан аниқлаш ва катта молиявий сарф-харажатлардан (ҳар бир парвоз соати тахминан 18–20 млн сўм) қочишга шарт-шароит яратади [19].

“Қорадори” кенг қамровли тезкор-профилактик тадбирларни амалга оширишда анъанавий вертолётлар билан бирга, “дрон”ларнинг имкониятларидан фойдаланишни афзалликлари қуйидагилардан иборат, деб ҳисоблаймиз:

“дрон”лар техник жиҳатдан мустаҳкам ва ишончли. Уларнинг парвоз вақтидаги авария ҳолатларидан одамларнинг зарарланиши деярли нольга тенг;

“дрон”лар орқали кузатувни амалга ошириш ва улардан фойдаланиш сезиларли даражада кам харажат талаб қилади;

“дрон”лар орқали кузатувни амалга ошириш ишончли ва товушсиз ҳаракат-

ланади, қонунбузарлар томонидан уларни сезиб қолиш имконияти паст;

“дрон”лардан куннинг хоҳлаган вақтида ва ҳар қандай мавсумда чекланмаган ҳолда фойдаланиш мумкин;

“дрон”лар орқали қонунбузарларнинг алоҳида белгилари ва уларнинг фотосуратини олиш имкониятларининг кенглиги;

“дрон”лар орқали қонунбузарнинг кейинги ҳаракатланиш масофаларини кузатиш, уларнинг яшириниши мумкин бўлган жойлар ёки далилий ашё ҳисобланган гиёҳванд воситаларини жойлашган жойларини аниқлаш имкониятлари мавжуд.

Юқорида кўрсатиб ўтилган муаммо ва камчиликларни ҳал қилиш мақсадида ўтказган илмий тадқиқотларимиз ҳамда амалиёт ходимларининг билдирган фикрларига таянган ҳолда, қуйидаги илмий таклиф ва тавсияларни келтириб ўтамыз. Жумладан:

1. “Қорадори” кенг қамровли тезкор-профилактик тадбирларни амалга оширишда вертолётлар билан бирга учувчисиз учадиган масофадан бошқариладиган “дрон”ларнинг имкониятларидан фойдаланишни йўлга қўйиш ва ундан амалда фойдаланишни бошлаш.

2. Мазкур “дрон”ларнинг махсус кузатув воситалар билан жиҳозлаш ва “дрон”ларни мақсадли эксплуатациясини тахминлайдиган мутахассис техник ходимларни хизматга жалб қилиш.

3. “Дрон”лардан олинган маълумотлар (видео, фото тасвирлар)ни таҳлил қилиб бориш ва тақиқланган экинлар бўйича маълумотлар мавжуд бўлганда зудлик билан ушбу ҳолатларга аниқлик киритиш ва қонунбузарликларни тезкорликда қош этиш чораларини кўриш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 30 йиллик байрамига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. – 2021. – 1 сент. – №190 (7970).

2. “Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон

Республикаси Президентининг ПФ-5005-сонли Фармони// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2017. – № 15. – 243-м.

3. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Ахборот марказининг 2020 йил якунидаги маълумотларидан. Қавс ичида ўтган йилги маълумотлар таққослаш учун кўрсатилган.

4. Ўзбекистон Республикаси ИИВ ҳузуридаги Тергов Департаментининг 2020 йил 15 декабрдаги 18/7579-маълумоти.

5. Ўзбекистон Республикаси ИИВ ТҚХБга юборилган 38/7-604-сонли Анкета сўровнома.

6. Ўзбекистон Республикаси ИИВ ҳузуридаги Тергов Департаментининг 2020 йил 15 декабрдаги 18/7579-маълумоти.

7. *Хамдамов А.А.* Оперативно-розыскная профилактика преступлений как приоритетное направление деятельности оперативных подразделений органов внутренних дел // Республика илмий амалий конференция материаллари. – Т., 2018. – Б. 48.

8. *Хасанов А.Ш.* Жинойтларнинг тезкор-қидирув профилактикасини ташкил этиш ва тактикасини такомиллаштириш. Юрид. фан. б-ча фалсафа д-ри номз. ... дис. – Т., 2021. – Б. 44, 45.

9. *Пожидаев И. Е.* Проблемы уголовно-правового противодействия незаконному культивированию растений, содержащих наркотические средства или психотропные вещества либо их прекурсоры: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2015. – С. 146.

10. *Пожидаев И. Е.* Проблемы уголовно-правового противодействия незаконному культивированию растений, содержащих наркотические средства или психотропные вещества либо их прекурсоры: Дис. канд.юрид.наук. – М., 2015. – С. 144.

11. Қаранг: ўша жойда. – С.144.

12. *Катиунг Б.Г.* Базисная и клиническая фармакология. В 2 томах. Т.1. – М., 2007. – С. 648.

13. *Ибрагимова А.Х.* Незаконное культивирование запрещенных к возделыванию растений, содержащих наркотические вещества (по материалам Республики Дагестан): Дис. ... канд. юрид. наук. – Махачкала, 2003. – С. 66–67.

14. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонунинг 14-моддаси.

15. Ўзбекистон Республикаси ИИВ ҳузуридаги Тергов Департаментининг 2020 йил 15 декабрдаги 18/7579-маълумоти.

16. ЎзР ИИВ Академиянинг 2021 йил 10 март кунидаги 38/7-5 маълумотномаси.

17. *Хусанов А. Д.* Совершенствование криминалистического обеспечения фиксации дорожно-транспортных происшествий: Дис. ... д-ра философии (PhD) по юридическим наукам. – Т., 2020. – Б. 35.

18. *Шарипов С.С.* Ички ишлар органлари патруль-пост хизмати саф бўлинмаларининг фаолиятини бошқаришни такомиллаштириш. Юрид. фан. б-ча фалсафа д-ри (Doctor of Philosophy) илмий дараж. ... дис. – Т., 2020. – Б. 146.

19. 2020 йилнинг 28 февраль кунидаги ИИВ Академиясида ўтказилган “Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши куршиш: муаммо ва ечимлар” номли давра суҳбатининг маълумотномаси.

В. Каримов,
*Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратураси Академияси профессори,
юридик фанлар доктори, профессор*

ЖИНОЯТЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШДА ЗАМОНАВИЙ ТЕХНИК ҚУРИЛМАЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикаси тезкор-қидирув қонунчилигига киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларнинг мазмун-моҳияти ёритилган ҳамда уларни такомиллаштиришга оид тавсиялар берилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 30 ноябрдаги 651-сон қонуни билан “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддасида ўз аксини топган тезкор-қидирув тадбирлари рўйхатида киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларнинг моҳияти ва зарурати очиқ берилган, шунингдек, мазкур соҳадаги хорижий давлатлар тажрибаси таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: тезкор-қидирув фаолияти, тезкор-қидирув тадбирлари, техник воситалар, телекоммуникация қурилмалари, телефон биллиги.

Аннотация. В статье освещены сущность изменений и дополнений, внесенных в оперативно-розыскное законодательство Республики Узбекистан, а также рекомендации по их совершенствованию. В частности, рассмотрены сущность и необходимость изменений и дополнений, внесенных Законом Республики Узбекистан от 30 ноября 2020 года № 651 в перечень оперативно-розыскных мероприятий, предусмотренных статьей 14 Закона Республики Узбекистан “Об оперативно-розыскной деятельности”, проанализирован опыт зарубежных стран в данной сфере.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные мероприятия, технические средства, телекоммуникационные устройства, биллинг телефона.

Annotation. This article deals with the content and meaning of amendments and additions to the operational search legislation of the Republic of Uzbekistan as well as the recommendation is made on the improvement of this issue. In particular, in this article is analyzed the essence and necessity of amendments and additions introduced in the list of operational-search activities prescribed in the Article 14 of the Law of the Republic of Uzbekistan “On operational-search activities” dated on November 30, 2020, as well as the foreign experience.

Keywords: operational-search activities, operational-search measures, technical tools, telecommunication devices, telephone billing.

Мамлакатимизда тезкор-қидирув фаолияти ва жиноят процессида шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш, унинг шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш, жиноят ишларини тергов қилиш фаолиятини халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибаларни инобатга олган ҳолда яхшилаш, қонун устуворлиги ва жавобгарликнинг муқаррарлиги принципларини рўёбга чиқариш, тезкор-қидирув ва жиноят-процессуал

қонунчилигини янада такомиллаштириш, шунингдек, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни изчил амалга ошириш борасида бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 30 ноябрдаги “Фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишга қаратилган қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-651-сон қонун билан жиноят-процессуал ва тезкор-қидирув қонунчилигига киритилган янгиликлар мазкур соҳада белгиланган долзарб вазифаларнинг ижросини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Қонун билан Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддасида қайд этилган 16 та тезкор-қидирув тадбирларининг айримларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Жумладан, 14-модданинг ўнинчи хатбошисидаги тезкор-қидирув тадбирининг номланиши “Турар жойларни ва бошқа жойларни, биноларни, иншоотларни, жойнинг участкаларини, техник ва транспорт воситаларини текшириш” деб ўзгартирилиб, унга кўра тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларга қўшимча равишда техник воситалар (компьютерлар ва алоқа қурилмалари) ни ҳам текшириш ваколати юклатилди.

Шундан келиб чиқиб, ушбу тезкор-қидирув тадбирининг қонундаги тушунчаси ҳам ўзгартирилиб, қуйидаги тахрирда берилди: Турар жойларни ва бошқа жойларни, биноларни, иншоотларни, жойнинг участкаларини, техник ва транспорт воситаларини текшириш – тезкор-қидирув фаолиятининг

вазифаларини ҳал этиш учун аҳамиятга эга бўлган шахслар, фактлар ҳамда ҳолатларни аниқлаш мақсадида турар жойларни ва бошқа жойларни, биноларни, иншоотларни, жойнинг участкаларини, компьютерларни, алоқа қурилмаларини ва транспорт воситаларини бевосита ёки билвосита (техник воситалардан фойдаланган ҳолда) кўздан кечириш ҳамда ўрганишдан иборат бўлган тадбир.

Тадбир объектини ташкил қилувчи жойлар, бинолар, иншоотлар, жойнинг участкалари ва транспорт воситаларини текшириш тезкор бўлинмалар ташаббуси билан кундалик тадбирлар доирасида ўтказилади. Турар-жой дахлсизлиги ҳуқуқини чеклаш орқали ўтказиладиган текшириш тадбирига Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуни 16-моддасига биноан фақат прокурор санкцияси асосида йўл қўйилади. Тадбир доирасида техник воситалар (компьютерлар ва алоқа қурилмалари)ни кўздан кечириш ҳамда ўрганиш билан боғлиқ ҳаракатлар ҳам янгидан киритилган бўлиб, бунда уни ўтказиш учун “прокурордан рухсат олиш керакми”?, деган асосли савол туғилади, чунки юқоридаги қонунда бу борада ҳеч нарса дейилмаган. Башарти, бу каби воситалар фуқароларнинг турар жойида ёки иш жойлари (офислари)да бўлар экан, албатта бундай тадбирни ўтказиш учун прокурор санкцияси олиниши лозим бўлиб, фикримизча, бу борада қонунчиликка тегишли ўзгартишлар киритиш талаб этилади.

Хориж тажрибаси ўрганилганда, Россия Федерациясининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуни 6-моддаси биринчи қисмида “Компьютер ахборотларини олиш”га доир тезкор-қидирув тадбири ўз аксини топган бўлиб, ушбу тадбир ошкора ва ноошкора шаклларда амалга оширилади. Ошкора шаклдагиси компьютер тармоқларидаги очиқ ахборотларни мониторинг ва таҳлил қилиш йўли билан улар ичидан тезкор

бўлинмалар учун қизиқиш туғдирувчи маълумотлар олинса, ноошкора шаклдагиси эса бевосита компьютер қурилмалари ёки тармоқларига уланиш орқали зарур ахборотни олиш ва улардан тезкор-тактик мақсадларда фойдаланиш мумкин бўлиб, бу шакли фақат суд қарорига мувофиқ ўтказилиши белгиланган [1].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонунига киритилган яна бир ўзгартишга кўра, унинг 14-моддаси ўн биринчи хатбошисидаги тезкор-қидирув тадбирининг эски номланишидан “бошқа хабарлар” деган жумла чиқариб ташланиб, “Почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш” деган янги тахрирда берилди ҳамда тегишинча унинг тушунчаси ҳам қўйидаги тахрирда баён этилди: Почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш – тезкор-қидирув фаолиятининг вазифаларини ҳал этиш учун аҳамиятга эга бўлган ахборотни олиш мақсадида почта, курьерлик жўнатмалари ҳамда телеграф хат-хабарларни ноошкора танлаб олиш ва ўрганишдан иборат бўлган тадбир.

Тадбирнинг эски номидаги “бошқа хабарлар” жумласи мазкур модданинг ўн иккинчи хатбошисидаги “Телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш” тезкор-қидирув тадбиридаги “телекоммуникация қурилмалари” билан қамраб олинishi сабабли чиқариб ташланди.

Назорат объектларини почта алоқаси тармоқлари орқали юбориладиган хатлар, телеграммалар, посилкалар, бандероллар, банк контейнерлари, пул ва курьерлик жўнатмалари ташкил этади. Бунда муайян шахсга юборилган ёки ундан чиқаётган, шунингдек муайян манзилга келиб тушувчи ёки ундан чиқувчи барча хат-хабарлар назорат қилиниши мумкин. Почта муассасаларини четлаб алоҳида шахслар

орқали юборилган почта жўнатмалари ушбу тадбирни ташкил қилмайди.

Почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш билан боғлиқ тезкор-қидирув тадбирини ўтказиш тартиби тезкор-қидирув қонунчилиги [2] ҳамда тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларнинг идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари билан тартибга солинади. Маҳкумларнинг хатлари ва бошқа жўнатмаларини цензурадан ўтказиш мазкур тезкор-қидирув тадбирини ташкил қилмайди, чунки уларни амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари ва тартиби жиноят-ижроия қонунчилиги [3] ҳамда Ички ишлар вазирлигининг тегишли идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари билан тартибга солинган [4].

Мазкур тезкор-қидирув тадбири ўз моҳиятига кўра, жиноят процессидаги почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш тергов ҳаракатига ўхшаб кетади [5]. Уларнинг фарқи шундаки, почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш тезкор-қидирув тадбири тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбари томонидан тасдиқланган қарорга мувофиқ прокурор санкцияси асосида ўтказилса, почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш тергов ҳаракати суд ажримига биноан ўтказилади.

Терговчининг ёки суриштирувчининг почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш тўғрисида илтимоснома қўзғатиш ҳақидаги қарори прокурор орқали судга юборилади. Судья почта-телеграф жўнатмаларини хатлаш тўғрисидаги илтимосномани кўриб чиқиб, уларни хатлаш тўғрисида ёки хатлашни рад этиш ҳақида асослантирилган ажрим чиқаради. Тадбирни ўтказиш ҳақидаги қарор тегишли алоқа муассасасининг бошлиғи номига юборилади ва уни бажариш мазкур бошлиқ учун мажбурийдир. Бу қарорни ёки ажримни бажармаслик ёки унинг

ошкор этилиши қонунда белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

Қонунга киритилган яна бир ўзгартишлардан бири – бу “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддаси ўн иккинчи хатбошисида қайд этилган “Телефонлар ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиш” тезкор-қидирув тадбирининг янги, яъни “Телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш” деган таҳрирда берилиши бўлди. Тегишинча унинг тушунчаси ҳам ўзгартирилиб, “махсус техник воситалардан фойдаланган ҳолда олиб бориладиган сўзлашувларни, шу жумладан узатиладиган матнли, график ва мультимедиа ахборотини ноошкора эшитиб туриш, тутиб қолиш ва қайд этишдан иборат бўлган тадбир” деган таҳрирда берилди. Яъни бунда тадбирнинг эски номидан фарқли ўлароқ янги тадбир нафақат ахборотини ноошкора эшитиб туришни, балки улар орқали узатиладиган ахборотни олиш жараёнини ҳам ўз ичига олади. Шу билан бирга, тадбирнинг янги номи Жиноят-процессуал кодексининг 169-моддаси номланиши билан айнанлаштирилди.

Мазкур тезкор-қидирув тадбиридаги “телекоммуникация қурилмалари” билан 14-модданинг ўн учинчи хатбошисидаги “Алоқанинг техник каналларидан ахборот олиш” деб номланган тезкор-қидирув тадбири қамраб олингани сабабли ушбу тадбир рўйхатдан чиқариб ташланди.

Телекоммуникация атамаси икки сўз теле (юнонча – узоқлик) ва коммуникация (лотинча – хабар, алоқа) бирикмасидан ҳосил бўлиб, узоқ масофага хабар узатиш деган маънони англатади [6]. Телекоммуникация – бу сигнал, белги, матн, тасвир, овоз ва бошқа турдаги ахборотларни узатиш, қабул қилиш ва қайта ишлаш тизимлари мажмуидир [7]. Бугунги кунда телекоммуникациянинг

асосий тармоқларини, телефон алоқасидан ташқари, интернет, мобиль алоқаси, ахборот узатиш тармоқлари (симсиз, оптик толали ва бошқалар), йўлдош алоқа тизими, рақамли телевидение ва электрон банкинг (масофадан банк хизмати кўрсатиш) тизими ташкил этади.

Украина миллий аэрокосмик университети мутахассислари ўтказган тадқиқот натижаларига кўра ҳозирги кунда узатиладиган ахборотнинг телекоммуникация тармоқлари бўйича тақсимоли қуйидагича: Интернет – 30%, мобиль алоқа – 20%, ахборот узатиш тармоқлари – 15%, йўлдош алоқа тизими – 10%, рақамли телевидение – 10%, телефон алоқаси – 10% ва электрон банкинг – 5% [8]. Бундан кўринадики, бу соҳада ахборот узатишнинг тенг ярми интернет ва мобиль алоқасига тўғри келса, қарийб учдан бир қисми интернет улушига тўғри келади. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда интернетдан фойдаланувчиларнинг умумий сони 22 миллионни, шу жумладан мобиль интернетдан фойдаланувчилар сони 19 миллионни ташкил этади [9].

Ушбу тадбир учун фойдаланиладиган алоқа каналларининг техник хусусияти (симли алоқа линиялари, радиотелефон каналлари, уяли алоқа, йўлдош алоқаси каналлари кабилар) ҳуқуқий жиҳатдан қараганда муҳим эмас. Ўзининг мазмунига кўра, мазкур тезкор-қидирув тадбири Жиноят-процессуал кодексининг 21-бобида [10] назарда тутилган тергов ҳаракати, яъни телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олишга ўхшаш бўлиб, бунда қўзғатилган жиноят иши ўз юритишида бўлган суриштирувчи, терговчи томонидан зарур ҳужжатлар тайёрланиб, прокурор санкцияси олинди, тегишли тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган орқали махсус ваколатли давлат органига ижро этиш учун юборилади.

Мазкур тадбир телефон орқали бўладиган сўзлашувларни эшитиб туриш билан боғлиқ алоқа тармоқларидан нутқий ахборотни узатишдан ташқари, бошқа телекоммуникация қурилмалари (телекс, селектор, радиорелели ахборот узатиш каналлари, шахсий радиочақирув тизимлари (пейжинг алоқаси), шунингдек абонентлик телеграфи, IP-телефония, электрон почта тармоқлари, интернет, факсимиль хабарлар, рақамли маълумотлар узатиш, компьютерлар ўртасида видеосигналлар ва бошқа хабарлар (масалан, sms, mms хабарлар) ҳамда бошқа алоқа каналлари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, шунингдек улар орқали узатиладиган ахборотни олишга оид ҳаракатларни қамраб олади.

Фуқароларнинг ҳаётига, соғлиғига, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига, худди шунингдек уларнинг қариндошлари ва яқинларига нисбатан таҳдид юзага келган тақдирда, уларнинг телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларини эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олишга мазкур шахсларнинг аризасига ёки ёзма розилигига кўра, қонун ҳужжатларига мувофиқ тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбари тасдиқлаган қарор асосида рухсат этилади, прокурор бу ҳақда йигирма тўрт соат ичида, албатта, хабардор қилинади [11].

Кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда, бу каби тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишга тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбари томонидан тасдиқланган асосланган қарор асосида йўл қўйилади, прокурор бу ҳақда йигирма тўрт соат ичида, албатта, хабардор қилинади. Узоқ давом этадиган тезкор-қидирув тадбири ўтказилган тақдирда, тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган бундай тадбирни ўтказиш ҳақида тадбир бошланган пайдан эътиборан йигирма тўрт соат ичида

прокурорнинг санкциясини олиши ёхуд тадбир ўтказишни тугатиши шарт [12].

Телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш чоғида олинган ахборот қайд этилиши (ёзилиши) керак. Сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш натижасида олинган фонограммалар муҳрланган ҳолда, бегона шахслар эшитиши ва кўпайтириши эҳтимоллиги бўлмаган шароитда сақланади. Сўзлашувлари эшитиб турилган шахсларга нисбатан жиноят иши қўзғатилган тақдирда сўзлашувларнинг фонограммаси ва ёзувларининг қоғоздаги манбалари суриштирувчи, терговчи ёки прокурорга тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбари томонидан тасдиқланган қарор бўйича жиноят ишига қўшиш учун юборилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг ЎРҚ-651-сонли қонуни билан “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 14-моддаси ўн учинчи хатбошиси “Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш” деб номланган янги тезкор-қидирув тадбири билан тўлдирилди. Қонунда унинг тушунчаси куйидаги тахрирда берилган: “Абонентлар ёки абонент қурилмалари (фойдаланиладиган асбоб-ускуна) ўртасидаги боғланишлар санаси, вақти, давомийлиги тўғрисида ахборот ва бошқа маълумотларни но-ошкора олишдан иборат бўлган тадбир”.

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда мобиль телефонлар ҳаётимизнинг ажралмас қисми ҳисобланади, чунки қарийб ҳар бир фуқарода мобиль алоқа воситалари мавжуд бўлиб, нафақат улардан кўнғирок қилиш учун, балки интернетга кириш, матнли хабарларни юбориш ҳамда дунёда бўлаётган турли ҳодисаларни ёзиб олиш ва уларни тарқатишда фойдаланиш мумкин. Шу

билан бирга, телефон орқали унинг эгаси манзилени, бошқа абонентлар билан боғланишларини аниқлашда ҳам самарали фойдаланиш мумкин.

Муқаддам абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш тадбири “Маълумотлар тўплаш” тезкор-қидирув тадбири доирасида ўтказиб келинган бўлиб, бунинг учун тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбарининг сўров хати орқали алоқа операторлари томонидан тегишли ахборот тақдим қилинар эди. Мамлакатимизда жиноятчиликка қарши курашда тезкор-қидирув фаолиятини халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибани инобатга олган ҳолда такомиллаштириш, тезкор-қидирув тадбирини ўтказишда шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш ҳамда қонун устуворлиги принципларини рўёбга чиқариш мақсадида тезкор-қидирув қонунчилигига киритилган ўзгартиш ва қўшимчаларга кўра “Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш” тезкор-қидирув тадбири, тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган раҳбари томонидан тасдиқланган асослангилан қарорга ҳамда прокурорнинг санкциясига мувофиқ, махсус ваколатли давлат органининг кучлари ҳамда воситалари билан ўтказилиши белгилаб қўйилди.

Тадбирдан кўзланган мақсад текширилаётган шахсларнинг жинойи фаолиятга алоқадорлиги, қидирилаётган шахсларнинг ёки алоқа воситаларининг қаердалиги ва шу каби бошқа ахборотларни аниқлаш учун абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар санаси, вақти, давомийлиги тўғрисида ахборотларни олишдан иборатдир. Мазкур тадбирнинг моҳиятини тўғри англаш учун “абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш” атамаси мазмунини тўғри

тушуниб олиш лозим. Одатда ушбу тадбир “телефон биллинг (деталлаштириш)” [13] деб аталиб, кундалик ҳаётда ва, айниқса, жиноятчиликка қарши курашда ундан кенг фойдаланилади. Маълумки, ҳар бир телефон қурилмаси ноёб (IMEI) кодга эга бўлиб, унга сим-карта қўйилиб илк бор қўнғироқ қилиниши (SMS юборилиши ёки интернетга кирилиши) билан телефон тегишли мобиль алоқа оператори тармоғи серверига қайд қилинади ва унда сақланади. IMEI код ёрдамида: а) қурилманинг манзили; б) қурилмани узиб қўйиш; в) тариф режага оид маълумот; г) қидирувчи, қидирувчи қўнғироқлар, SMSлар; д) абонент ҳақидаги ахборотларни олиш мумкин. Ушбу код зарур ҳолларда (масалан, телефон йўқолганда, ўғирланганда) телефон аппаратининг жойини аниқлаш ва уни узиб қўйиш имконини беради. Бундай маълумотлар биллинг серверига юборилади ва у ерда узоқ вақт сақланади. Шунингдек, у ерда тариф режа, қўнғироқлар ва SMSлар тарихи ҳамда ҳисоб тўлдирилганига оид ахборотлар жамланади [14].

Мазкур тадбир ҳақида сўз борганда қўнғироқ ва SMSлар тарихи ҳамда унинг қаерда эканлигига оид ахборотларнинг долзарблиги ошади ва телефон аппаратининг жойи оператор томонидан жуда тез аниқланиши мумкин. Муайян телефон орқали қўнғироқ қилинганда (SMS юборилганда, интернетдан фойдаланилганда) объектга яқин жойлашган станция антеннасига сигнал юборилади ва шу орқали унинг манзилени аниқлаш мумкин бўлади. Бунда телефон ёки унинг эгасини қидириш мақсадидан қатъи назар, телефон биллингидан юзага келган муайян вазиятдан келиб чиқиб фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Бир қатор хорижий давлатларда, жумладан Россия Федерациясида телефон биллингидан фойдаланишнинг қуйидаги турлари кўп учрайди: биринчи турдаги телефон биллинг (оддий деталлаштириш), яъни алоқа оператори телефон

эгасининг аризасига кўра, унинг муайян вақтдаги боғланишлари (кўнғироқ, SMS ва ҳ.к.), телефон сақланаётган жой, ҳисобдаги маблағлар, қилинган харажатлар, йўқолган аппаратдаги телефон китобчасини тиклаш юзасидан ҳақ эвазига тегишли ахборотларни тақдим этиши мумкин. Телефон биллингидан фойдаланишнинг бошқа турлари эса суд қарорига биноан ўтказилади; иккинчи турдаги телефон биллингида нафақат боғланишлар санаси, вақти, давомийлиги тўғрисида, балки кўнғироқ қайси жойдан амалга оширилганлиги, абонентнинг ҳудуд бўйича ҳаракат қилиши (геолокацияси)га оид ахборотлар олиш мумкин; учинчи турдаги телефон биллинги яна ҳам мураккаброқ бўлиб, бунда абонентнинг ҳудуддаги ҳаракатларидан ташқари у билан боғланган бошқа абонентнинг ҳам ҳаракатлари (геолокацияси), қайси ҳудуддан кўнғироқ қилаётгани ҳақидаги ахборотларни олиш мумкин. Бу ҳолда таҳлил қилиш учун кўпроқ имконият яратилади, чунки муайян телефоннинг сим-картаси олиб ташланганда ёки алмаштирилганда ҳам телефон ёки ундан фойдаланаётган шахснинг ҳаракатини ундаги IMEI код орқали назорат қилиш мумкин [15].

Ушбу тезкор-қидирув тадбири Қозоғистон ва Қирғизистон Республикалари тезкор-қидирув қонунчилигида ҳам мавжуд бўлиб, бу тадбир Қозоғистонда прокурорнинг санкциясига биноан ўтказилса [16], Қирғизистонда эса фақат суд қарорига биноан ўтказилади [17].

Мазкур тадбирни ўтказиш орқали аксарият оғир ва ўта оғир жиноятлар фош этилиши, қидирувдаги шахс ёки телефон апаратининг аниқ жойини аниқлаш каби техник жиҳатдан самарали ва мураккаб вазифаларни ҳал этиш мумкин. Телефон биллингининг аниқлиги, авваламбор, муайян ҳудуддаги мавжуд станция антенналарининг жойлашиш даражасига боғлиқ. Масалан, шаҳар марказида

бундай антенналар кўплиги сабабли аниқлик тахминан 10-15 метргача бўлса, чекка ҳудудларда уларнинг аниқлиги 800 метргача бўлиши мумкин [18].

Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуни 16-моддаси еттинчи қисмида “Турар жойларни ва бошқа жойларни, биноларни, иншоотларни, жойнинг участкаларини, техник ва транспорт воситаларини текшириш, тезкор кузатув, почта, курьерлик жўнатмалари ва телеграф хабарларини назорат қилиш, телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш, агар шахс, жамият ва давлат манфаатларини жинойий тажовузлардан ҳимоя қилишни таъминлаш учун ҳақиқий маълумотларни бошқа йўл билан олиш имкони бўлмаса, истисно чоралар сифатида амалга оширилади”, деган талаб қўйилган. Аммо ушбу рўйхатга “Абонентлар ёки абонент қурилмалари ўртасидаги боғланишлар тўғрисида ахборот олиш” тезкор-қидирув тадбири киритилмаган. Ваҳоланки, бу тадбир фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини чеклаш билан боғлиқ ҳолда ўтказилиши сабабли, уни ўтказиш учун прокурор санкциясини олиш талаб этилади. Шу боис юқоридаги тадбирлар рўйхатини ушбу тезкор-қидирув тадбири билан тўлдириш тўғрисида қонуннинг 16-моддаси еттинчи қисмига ўзгартиш киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органлар тезкор бўлинмалари ихтиёридаги мазкур тезкор-қидирув тадбирларининг мавжудлиги, шунингдек уларнинг рўйхатини янги тезкор-қидирув тадбирлари ва техник воситалар билан тўлдирилиши оғир ва ўта оғир жиноятларга қарши курашиш самардорлигини янада оширади.

1. Қаранг: *Дубоносов Е.С.* Оперативно-розыскная деятельность: Учебник и практикум для вузов. – М., 2020. – С. 224–225.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги “Тезкор-кидирув тўғрисида”ги ЎРҚ-344-сонли қонуни 14-моддаси ўн биринчи хатбошиси // www.lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси // www.lex.uz.
4. 2013 йил 29 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги озодликдан махрум қилиш туридаги жазони ижро этиш муассасаларининг ички тартиб қоидалари”нинг 228 – 234-бандлари // www.lex.uz.
5. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси 166-167-моддалари// www.lex.uz.
6. Словари и энциклопедии на Академике. <http://dic.academic.ru>.
7. Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 га яқин сўз ва сўз бирикмаси. / Маъсул муҳаррир А.Мадвалиев. 4.Т. – Т., 2020. – Б. 58.
8. Украина миллий аэрокосмик университети “ХАИ” веб сайти <http://k504.khai.edu>.
9. Ўзбекистон Республикаси ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги веб сайти.
10. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексининг 21-боби Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 30 ноябрдаги “Фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишга қаратилган қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-651-сонли қонуни таҳририда.
11. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги “Тезкор-кидирув тўғрисида”ги ЎРҚ-344-сонли қонуни 16-моддаси тўртинчи қисми.
12. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги “Тезкор-кидирув тўғрисида”ги ЎРҚ-344-сонли қонуни 16-моддаси иккинчи ва учинчи қисмлари.
13. Биллинг – (инглизча – *billing*) тўлов учун ҳисоб киритиш маъносини англатади (манба <http://itglobal.com>).
14. Қаранг: *Дерюгин Р.А.* Специализированная криминалистическая техника, предназначенная для анализа и обработки информации о соединениях между абонентами или абонентскими устройствами // *Полицейская и следственная деятельность. – 2016. – № 3. – С. 32–35.*
15. Қаранг: *Дерикьянц П.П.* Обзор архитектур современных биллинговых систем и перспективы их развития // *Электронный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2013. – № 1. – С. 47–48.*
16. Қозғистон Республикасининг 1994 йил 15 сентябрдаги “Тезкор-кидирув фаолияти тўғрисида”ги 154-ХП-сонли қонуни 11-моддасининг учинчи пункт, учинчи кичик пункт.
17. Қирғизистон Республикасининг 1998 йил 16 октябрдаги “Тезкор-кидирув фаолияти тўғрисида”ги 131-сонли қонуни 7-моддасининг биринчи қисм, йигирма биринчи банди.
18. Қаранг: *Калюжный А.Н.* Использование возможностей средств сотовой связи в раскрытии и расследовании преступлений, посягающих на свободу личности // *Актуальные вопросы судебно-экспертной деятельности ОВД: Вестник Восточно-Сибирского института МВД РФ. – 2018. – № 2. – С. 54–55.*

ТЕЗКОР КИРИТИШ ВА НИҚОБЛАНГАН ОПЕРАЦИЯ ТАДБИРЛАРИНИ ҚОНУНЧИЛИК БИЛАН ТАЪМИНЛАШДАГИ МУАММОЛАР

Аннотация. Мақолада тезкор киритиш ва ниқобланган операция тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишни қонунчилик билан тартибга солиш, ушбу фаолият билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормаларни ўзида мужассам этган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан таъминлаш муаммолари ўрганилиб, уларнинг ечими хусусида муайян мулоҳазалар билдирилган.

Таянч сўзлар: тезкор киритиш ва ниқобланган операция, “қонунчилик”, махсус ваколатли давлат органлари, тезкор-қидирув тадбирлар.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы законодательного регулирования проведения таких оперативно-розыскных мероприятий, как оперативное внедрение и операция под прикрытием, их нормативно-правовое обеспечение.

Ключевые слова: оперативное внедрение и операция под прикрытием, “законодательство”, специально уполномоченные государственные органы, оперативно-розыскные мероприятия.

Annotation. The article deals with the problems of legislative regulation of operational search activities, the introduction and undercover operation, the provision of normative legal acts containing norms regulating public relations related to this activity, and certain considerations are expressed about their solution.

Keywords: operational implementation and undercover operation, “legislation”, specially authorized state bodies, operational search measures.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “...қонунларнинг тўлиқлиги, ҳаётийлиги ва тўғридан-тўғри амалга ошириш механизмларига эга экани ҳақида сўз юритганда, бу борада ҳали кўп иш қилишимиз кераклигини таъкидлаш зарур”[1], деган фикрларидан келиб чиқсак, ҳақиқатдан ҳам айрим соҳаларни тартибга солувчи қонунларда муайян бўшлиқлар бўлиб, улар қонунчилик билан таъминлашга салбий таъсир этиши мумкин. Шунинг учун ҳам қонунчиликдаги бўшлиқларни тўлдириш ва ҳуқуқий таъминлаш мақсадида бир қатор қонунлар қабул қилинмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонунини бунга мисол сифатида кўрсатишимиз мумкин. Ушбу қонун

нафақат тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини ўтказишда ҳуқуқий кафолати сифатида хизмат қилмоқда, балки жиноятларнинг олдини олиш, уларни аниқлаш ва фош этишда мазкур тадбирлар катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб бермоқда.

Қонунда (3-м) тезкор-қидирув фаолиятини ушбу қонун билан махсус ваколат берилган давлат органларининг тезкор бўлинмалари томонидан тезкор-қидирув тадбирлари амалга оширилади, деган нормани, шунингдек, олимларнинг “Тезкор-қидирув тадбирлари институти тезкор-қидирув қонунчилигини амалга ошириш механизми ҳисобланиб, қонуннинг ўзаги, яъни асосий қисмини ташкил этади”[2], деган фикрларини таҳлил қилиш бизга текор-қидирув фаолияти

фақат тезкор-қидирув тадбирлари орқали амалга оширилиши мумкинлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини беради.

Шунинг учун ҳам тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини қонунчилик билан таъминлаш муаммосига тўхталиб ўтиш даркор.

Тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини ўтказишни қонунчилик билан таъминлаш деганда, қонунчилик билан тартибга солиш назарда тутилган бўлиб, “қонунчилик” сўзи ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси[3] ёки муайян давлатда амалда бўлган маълум бир соҳани тартибга соладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар йиғиндиси[4], “тартибга солиш” эса “тартибга солмоқ” атамасидан олинган бўлиб, бирор нарсани тартибли ҳолатга келтирмоқ[5], деган маънони англатади.

Бундан тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини ўтказишни қонунчилик билан тартибга солиш ушбу фаолият билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормаларни ўзида мужассам этган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар йиғиндисини англатишини тушунишимиз мумкин.

Юқоридагиларни таҳлил қилиш орқали тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини қонунчилик билан тартибга солишга қўйидагича таъриф бериш мумкин: Тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини қонунчилик билан тартибга солиш – мазкур соҳада юзага келадиган ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларни қамраб олган халқаро шартномалар, қонунлар, қонуности ва идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар йиғиндисидан иборат.

Ушбу ҳуқуқий ҳужжатларни кўриб чиқиш зарур, чунки ички ишлар органларида тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини тартибга солувчи халқаро ва миллий қонунчилик ҳужжатларини ўрганиш орқали мавжуд

муаммоларни аниқлаш ва бартараф этиш мумкин.

Шу билан бирга, юртимиз олимлари томонидан тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини қонунчилик билан тартибга солиш масалалари тадқиқ этилмаган. Бироқ хорижий олимлар қонунчилигидан келиб чиқиб, тадқиқот ишларида алоҳида тезкор-қидирув тадбирларини ҳуқуқий тартибга солиш, уни ташкил этиш ва ўтказиш тактикаси, натижаларидан жиноят процесси ва тезкор-қидирув фаолиятида фойдаланиш[6] билан боғлиқ муаммоларни ўрганганликларини гувоҳи бўлдик. Шунинг учун биз ҳам ушбу муаммони ўрганиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Дастлаб, тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини ўтказишни тартибга солувчи халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга тўхталиб ўтадиган бўлсак, уларга Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар, унга аъзо давлатлар билан кўп томонлама, суверен давлатлар билан икки томонлама ҳамкорлик қилиш, ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, биргаликда жиноятчиликка қарши курашишни такомиллаштириш ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилишнинг турли йўналишлари бўйича имзоланган ва Олий Мажлис томонидан ратификация қилинган битим ва келишувларни киритиш мумкин.

Фикримизча, ушбу муаммони бартараф этиш учун халқаро ҳужжатларда тегишли давлатларнинг ваколатли органлар томонидан жиноятчиликка қарши курашиш, ахборот алмашиш ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатишда ҳамкорликни таъминлаш борасида тезкор-қидирув тадбирларини ташкил этиш, ўтказиш тартиби ва механизмларини аниқ кўрсатиш, тадбир натижалари юзасидан тузиладиган ҳужжат ҳамда маълумотлар алмашиш жараёнларини ёритиб ўтиш лозим. Ушбу масалага миллий қонунчиликда ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, қонун нормаларида уни батафсил ёритиш керак.

Тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини қонунчилик билан таъминлашда Конституция алоҳида аҳамиятга эга. Чунки у жинойтчиликка қарши курашиш, жумладан тезкор ходимлар томонидан тезкор киритиш ва ниқобланган операция тадбирларини ўтказиш бўйича қабул қилинган барча қонун ва қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар учун асосдир. Конституцияга (121) мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жинойтчиликка қарши кураш бўйича тезкор-қидирув, тергов ва бошқа махсус вазифаларни мустақил равишда бажарувчи хусусий кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини тузиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланган [7].

Ушбу моддани таҳлил қилиш орқали Ўзбекистон ҳудудида тезкор-қидирув фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи фақат махсус ваколатли давлат органларига берилганлигини тушунишимиз мумкин. Ички ишлар органларига шундай махсус ваколат берилганлиги сабабли, унинг тезкор ходимлари Конституцияга асосан қонунийликка [8] риоя этиб, тезкор-қидирув фаолият доирасида тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиши.

Тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишни тартибга солувчи асосий манба – Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисидаги қонун [9] ҳисобланади. Қонунда ички ишлар органларининг тезкор ходимлари тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишдаги ҳуқуқий мақоми (2-боб, 10-13-м), тезкор-қидирув тадбирларининг тури ва уларни ўтказиш тартиби (3-боб), тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун асослар (15-м), шартлар (16-модда), тезкор-қидирув тадбирлари натижаларидан фойдаланиш (19-модда), шунингдек, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш жараёнида риоя этилиши лозим бўлган қоидалар (5-9-м) кўрсатиб ўтилган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, тезкор-қидирув тадбирларини

ўтказиш тезкор-қидирув фаолиятининг асосий таркибий қисми ҳисобланиб, тезкор-қидирув фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга бўлсада, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишнинг амалдаги тартиби қонунда кўрсатилган вазифаларни тўлиқ бажаришга имкон бермайди. Қонунда тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш билан боғлиқ қуйидаги муаммолар мавжуд.

Биринчидан, қонуннинг 15-моддаси “Тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун асослар” деб номланган бўлиб, унда тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун “сабаблар” ҳам “асослар” сифатида берилган. Жумладан, уни қуйидагиларда кўришимиз мумкин. Ушбу модданинг биринчи қисмида келтирилган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун асослар етти хил ҳолатни қамраб олган.

Бу “асослар” тезкор-қидирув фаолияти назариясида амалдаги (чин) асослар ва юридик (расмий) сабаблар каби икки турга ажратилган [10]. Амалдаги (чин) асослар деганда, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишни талаб қилувчи бирор жиноий ҳодиса ҳақида маълумотлар мавжудлиги тушунилади. Юридик (расмий) сабаблар деганда, эса жиноий ҳодисалар ҳақидаги расмий ҳужжатлар назарда тутилади.

Шу билан бирга, “сабаблар” ва “асослар” ўртасидаги фарқни яхшироқ тушунишимиз учун жиноят процессига мурожаат қилишимиз лозим. Жиноят процессида (ЖПКнинг 322-м) “сабаблар” ва “асослар” ўртасидаги фарқ кўрсатилган бўлиб, унга кўра жиноят ишини кўзғатиш учун: 1) шахсларнинг аризалари; 2) корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахсларнинг хабарлари; 3) оммавий ахборот воситалари берган хабарлар; 4) жиноят содир этилганлигини кўрсатувчи маълумотлар ва изларни суриштирувчи, терговчи, прокурор, шунингдек, терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг бевосита ўзи аниқлаши; 5) айбини бўйнига олиш

ҳақидаги арз сабаб бўлиши, жиноят белгилари мавжудлигини кўрсатувчи маълумотлар жиноят ишини кўзғатиш учун асос бўлиши белгиланган.

Биз ҳам юқоридагилардан келиб чиқиб, қонуннинг 15-моддаси 1-қисмида келтирилган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун асосларни “сабаблар” ҳамда “асослар” каби икки гуруҳга ажратиб, қонуннинг 15-моддаси номланишига “сабаблар” сўзини киритишимиз керак. Биринчи гуруҳга – расмий жиҳатдан аниқланган сабабларни, яъни қонуннинг 15-моддаси 1-қисми 1-2, 4-7-бандларида кўрсатилган асосларни, иккинчи гуруҳга – ҳақиқий асосни, яъни тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун энг кўп учрайдиган асос “агар жиноят иши кўзғатиш учун етарли асослар бўлмаса, тезкор-қидирув фаолиятни амалга оширувчи органларга жиноятларни тайёрлаш, содир этиш аломатлари тўғрисида, шунингдек, жиноятларни тайёрлашга ёки содир этишга дахлдор шахслар ҳақида аён бўлиб қолган маълумотлар”ни [11] киритишимиз лозим.

Ушбу “асос”ни таҳлил қилиш бизга қуйидагича хулоса чиқаришга имкон беради. Тезкор ходимлар тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш ҳуқуқига эга бўлиш учун, аввало, улар ноқонуний хатти-ҳаракат ҳақида маълумот (ахборот) олиши керак.

Бироқ табиий савол туғилади, агар режалаштирилаётган, тайёргарлик кўрилатган ва содир этилган жиноятлар тўғрисида жабрланувчиларнинг аризалари, хабарлари ва бошқа маълумотлар, яъни қонунда кўрсатилган асослар йўқ бўлса нима қилиш керак? Бундай ҳолларда қонунийлик нуқтаи назардан келиб чиқсак, тезкор ходим жиноятларни аниқлаш ва олдини олиш мажбуриятларини олмайди, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш ҳуқуқига эга эмас. Жиноий ҳаракатлар мавжуд бўлса, улар ҳақида маълумотлар бўлади, деб эътироз

билдирилиши мумкин, албатта. Афсуски, бу ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Криминологик адабиётларда батафсил тавсифланган, муайян сабабларга кўра расмий ҳисобга олинмаган, ваколатли давлат органларидан яширилган, латент жиноятлар тоифаси мавжуд [12].

Айниқса, яширинлик хусусияти, коррупцион ва иқтисодий йўналишдаги жиноятлар, масалан, пора олиш ва беришга хосдир. Томонлар ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг якуний натижалари ва уларнинг сир сақланишидан манфаатдор. Пора талаб қилаётганлиги ҳақида ариза ёки ноқонуний хатти-ҳаракатлар содир этилиши тўғрисидаги хабар (маълумот)нинг йўқлиги, тезкор-қидирув ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши ва тезкор-қидирув тадбирларини амалга ошириш эҳтимоли йўқлигини англатади. Чунки тезкор ходимларда тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун асос йўқ.

Иккинчидан, Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисидаги қонуннинг 15-моддасида асослар батафсил баён этилмаган. Улардан бошқа қонунлар ва халқаро шартномаларнинг қоидалари асосида фойдаланишни талаб қилади.

Масалан, ТҚФ тўғрисидаги қонунда кўзда тутилган уч асосдан фойдаланиш ЖПК талабидан келиб чиқади. Улар кўзғатилган жиноят ишининг мавжудлиги, суриштирув, тергов органларининг ёзма топшириғи, прокурорнинг кўрсатмаси ва топшириғи ҳамда суриштирув, тергов органлари ва суддан яшириниб юрган, жиноий жазодан бўйин товлаётган шахслар ҳақида аён бўлиб қолган маълумотлардир.

Жиноят ишининг мавжудлиги ва суриштирув, тергов органларининг ёзма топшириғи, прокурорнинг кўрсатмаси, топшириғи каби асосларнинг ўзаро боғлиқлиги баъзан соҳа олимлари ҳамда амалиёт ходимларининг саволларига сабаб бўлади. Бир томондан, бу икки хил мустақил асосдир. Яъни юқорида айтиб ўтилганидек, улардан бирортаси

борлигида тезкор-қидирув тадбирлари ўтказилиши мумкин. Шундай қилиб, агар жиноят иши қўзғатилган бўлса, унда сиз топшириқсиз ишлашингиз мумкин. Бироқ бошқа томондан, ЖПКнинг 36-моддасига кўра, юритувидаги жиноят иши бўйича тезкор-қидирув тадбирлари фақат терговчининг ёзма топшириғига асосан ТҚФни амалга оширувчи орган томонидан амалга оширилиши мумкин. Маълум бўлишича, жиноят ишининг мавжудлиги шунчаки тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун асос эмас. Бундай ҳолда, жиноят иши ва тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш бўйича топшириқларни жўнатиш ЖПК билан тартибга солинади. ТҚФ тўғрисидаги қонун ва ЖПКнинг етарлича аниқ таҳрир қилинмаганлиги уларнинг нотўғри талқин қилиниши ва қўлланилишига олиб келади.

Шу билан бирга, ЖПКнинг 39²-моддаси талабларига биноан терговга қадар текширувни амалга оширувчи органлар, мустақил равишда жиноят ишини қўзғатиб, кечиктириб бўлмайдиган барча ҳаракатларни амалга оширадиган ҳолатлар мавжуд. Ушбу ҳолат бўйича жиноят иши терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган томонидан тергов қилинаётганида, албатта, тергов ва тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиши керак. Кўришиб турибдики, бу ҳолатда терговчининг тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш бўйича ёзма топшириқлари зарур эмас. Шунинг учун дастлабки тергов мажбурий бўлган жиноят иши терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган томонидан қўзғатилганда у нафақат кечиктириб бўлмайдиган барча ҳаракатларини (ЖПКнинг 39²-моддасига кўра) амалга оширади, балки жиноятни фож этиш учун тезкор-қидирув тадбирларини ҳам ўтказади.

Жиноят ишининг мавжудлиги асоси ТҚФ тўғрисидаги қонунда мустақил равишда зарурдир. ТҚФни амалга оширувчи орган бўлган терговга

қадар текширувни амалга оширувчи орган томонидан жиноят иши тергов қилинаётган ҳолатларга нисбатан ҳам қўлланилиши лозим.

Шунингдек, юқоридагилар қонун чиқарувчини тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун асосларни аниқроқ белгилаш мажбуриятдан озод қилмаслиги керак.

Бундан ташқари, ТҚФ тўғрисидаги қонунда жиноят ишлари бўйича тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш, албатта, жиноят-процессуал қонун ҳужжатлари талабларига мос бўлиши шарт, деб белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Агар ТҚФ тўғрисидаги қонун ва жиноят ишлари бўйича ЖПК ўртасида зиддиятлар мавжуд бўлса, жиноят-процессуал қонун ҳужжатлари қоидаларига риоя қилиш лозим.

Шундай қилиб, жиноят иши қўзғатилганлиги ТҚФни амалга оширувчи орган учун тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишнинг мустақил асосидир. Жиноят ишини ким қўзғатган, деган савол тадбирлар учун муҳим эмас.

Учинчидан, қонунда (15-м) белгиланган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш асослари тезкор-қидирув амалиётида жиноятларни аниқлаш каби вазифаларни ҳал қилиш имкониятини бирмунча чеклайди. Буни мавжуд қонунчиликдаги нормалар ТҚФнинг тезкор-излов хусусиятининг камайишига сабаб бўлаётганлигида кўриш ҳамда қуйидаги асосларни келтириш мумкин: жиноят аломатларини аниқлаш мақсадида тезкор-излов ишларини юритиш учун асос бўла олмайди; тайёрланаётган жиноятлар тўғрисидаги маълумотларни олишнинг имконини бермайди; профилактик мақсадларда тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш учун шарт-шароит яратмайди.

Кўриб чиқилаётган асосларнинг ТҚФнинг тезкор-излов моҳияти билан боғлаш учун бу фаолият тўғрисида тасаввурга эга бўлиш керак. ТҚФнинг вазифалари

тезкор-қидирув тадбирлари орқали амалга оширилади. Улар ишлаб чиқиш вақти, тури ва мақсадга йўналтирилганлигига қараб, тезкор-қидирув тадбирлари тезкор-қидирув жараёнининг босқичларини ташкил этади[13].

Шундай қилиб, тезкор излов ТҚФнинг вазифаларидан бирини эмас, балки барчасини амалга оширишни таъминлайди. Тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишга асос бўлувчи расмий тезкор маълумотларнинг етишмаслиги ТҚФни амалга оширувчи органларга ноқонуний хатти-ҳаракатлар тўғрисидаги ахборотни аниқлашга қаратилган тезкор-қидирув жараёнининг биринчи босқичига ўтишга рухсат бермаганлиги сабабли, кейинчалик бошқа вазифаларни ҳал этишнинг имкони бўлмайди.

Шу муносабат билан ТҚФда яширин жинойтларни ўз вақтида аниқлаш, уларни содир этган шахсларни фош этиш бўйича тезкор излов босқичини самарадорлигини оширишни таъминлаш мақсадида “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 15-моддасига қўйидаги мазмундаги ўзгартиш ва қўшимчаларни киритиш зарур, деб ҳисоблаймиз: қонуннинг 15-моддаси “тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш сабаб ва асослари”, деб номланиши; қонуннинг 15-моддаси 1-қисмига асос сифатида “режалаштирилаётган, тайёргарлик кўрилаётган ва содир этилган яширин (латент) жинойтларни аниқлаш зарурати” бандини киритилиши.

Тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишни қонунчилик билан таъминлашдаги яна бир муаммо тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш билан боғлиқ ЖПК нормалари қонун чиқарувчи томонидан турлича таҳрир қилинганлигидир.

Жумладан, қонун нормаларининг турлича таҳрир қилинганлигини биз ЖПКнинг 39¹-моддасида кўришимиз мумкин. Ушбу модданинг иккинчи қисмига асосан терговга қадар текширувни

амалга оширувчи органлар зиммасига зарур чоралар кўриш вазифаси юклатилган бўлиб, улар шу мақсадда “тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишга” ҳақли эканлиги, бироқ учинчи қисмида эса “тезкор-қидирув фаолиятини ўтказиш” тартиби қонун билан белгиланиши кўрсатилган.

Фикримизча, қонун чиқарувчи бу ҳолатда техник хатога йўл қўйган. Чунки ушбу моддани таҳлил этиш орқали иккинчи ва учинчи қисмлар мазмунан, мантиқан боғлиқ эканлиги ва тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишга бағишланганлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, ТҚФ тўғрисидаги қонунда ҳам ТҚФни “ўтказиш” эмас, балки “амалга ошириш” тартиби белгиланган.

Ушбу фикрдан келиб чиқсак, қонун чиқарувчи 39¹-модданинг учинчи қисмидаги “тезкор-қидирув фаолияти”ни “тезкор-қидирув тадбирлари” деган сўзлар билан ўзгартириши лозим. Бу орқали 39¹-модданинг иккинчи ва учинчи қисмлардаги номувофиқлик баргараф этилиб, мазмунан боғлиқлиги таъминланади.

ЖПКнинг 36, 38¹-моддаларнинг биринчи қисмида “тезкор-қидирув тадбирларини бажариш”, 355-модда иккинчи қисм бешинчи бандида “тезкор-қидирув тадбирларини олиб бориш” ҳамда 39¹, 329-моддаларнинг иккинчи қисмида, 39²-модда тўртинчи қисмида, 87-модда биринчи қисмида, 382-модда учинчи қисми ўн биринчи хатбошисида эса “тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш”, деган сўзлар қўлланилган.

Қонун чиқарувчи қонун нормаларида атамаларни турлича таҳрир қилиши олим ва амалиётчи ходимлар томонидан уларни ҳар хил тушуниш ва талқин қилинишига олиб келиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, қонун нормалари ижросини бир хилда таъминлашга салбий таъсир этади. Шунинг учун қонунда атамаларни бир хил таҳрир қилиш лозим.

1. *Мирзиёев Ш.М.* Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Ж. 1. – Т., 2017. – Б. 106.

2. *Закиров Б.Э., Каримов В.Г.* “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги қонунда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси ахборотномаси. – 2013. № 1. – Б. 25.

3. Юридик луғат – Миллий ҳуқуқий Интернет портали // Электрон манба: URL: <https://huquqiportal.uz/dictionary> (мурожаат вақти: 25.04.2021).

4. QOMUS.INFO // Электрон манба: URL: <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qonunchilik-uz/> (мурожаат вақти: 25.04.2021).

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли: 80.000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. IV Т-Тартибли / Таҳрир хайъати: А.Мадвалиев (раҳбар) ва бошқ. Ўз. Рес. ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т., 2006. – Б. 687.

6. *Абидов А.С.* Опрос как оперативно-розыскное мероприятие и использование его результатов: Дис. ... канд. юрид. наук. – Владимир, 2006. – 175 с., *Веденин А.В.* Наблюдение как оперативно-розыскное мероприятие, особенности использования его результатов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Владимир, 2012. – 26 с., *Карпунин С.В.* Правовое регулирование опроса в оперативно-розыскной деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 2005. – 197 с., *Соколов Ю.Н.* Использование результатов электронного наблюдения в уголовном судопроизводстве и оперативно-розыскной деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2004. – 218 с.

7. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси // Электрон манба: <https://lex.uz/docs/20596> (мурожаат вақти: 16.08.2020).

8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси // Электрон манба: <https://lex.uz/docs/20596> (мурожаат вақти: 16.08.2020).

9. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 декабрдаги “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ-344-сон қонуни // Электрон манба: URL: <https://www.lex.uz/docs/2107763> (мурожаат вақти: 15.1

Ғ. С. Қаршиев,
*ИИВ Академияси Хуқуқбузарликлар профилактикаси ва криминология
кафедраси доценти вазифасини бажарувчиси,
юримик фанлар бўйича фаласафа доктори (PhD)*

ЁШЛАР ЎРТАСИДА ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Аннотация. Мақолада ёшлар ўртасида хуқуқбузарликлар профилактикасини амалга оширишга оид долзарб масалалар ёритилган бўлиб, унинг ўзига хос йўналишлари белгилаб берилган.

Таянч тушунчалар: ёшлар, хуқуқбузарлик, профилактикани амалга ошириш, ўзига хос йўналишлар.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с реализацией профилактики правонарушений среди молодёжи, и определяются ее специфические направления.

Ключевые слова: молодёжь, преступность, профилактика, направления профилактики.

Annotation. The article deals with topical issues related to the implementation of crime prevention among young people, and defines its specific directions.

Keywords: youth, delinquency, prevention, specific areas.

Янги Ўзбекистонда таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилишга алоҳида эътибор қаратилиб, фарзандларимизнинг жаҳон андозалари даражасида замонавий билим ва касб-ҳунарларни эгаллаши, жисмонан ва маънан етук инсонлар бўлиб улғайиши, уларнинг қобилият ва истеъдодини, интеллектуал салоҳиятини юзага чиқариш, ёш авлод қалбида Ватанга садоқат ва фидойилик туйғуларини юксалтириш борасида қатор ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Давлат сиёсатининг асосий бўғини бўлган ёшлар ва уларнинг таълим-тарбиясига доир масалалар янада долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. Чунончи, ёшлар тарбияси ва камолотида таълим ва тарбия муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, узлуксиз таълим, касб-ҳунарни ривожлантиришга эътибор йигит-қизларнинг жамиятда муҳим ўрин эгаллашлари учун кўмак беряпти.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида "...Шу муносабат билан одамлар, биринчи навбатда, ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир. Экстремистик фаолият ва зўравонлик билан боғлиқ жиноятларнинг аксарияти 30 ёшга етмаган ёшлар томонидан содир этилмоқда. Бугунги дунё ёшлари – сон жиҳатидан бутун инсоният тарихидаги энг йирик авлоддир, чунки улар 2 миллиард кишини ташкил этмоқда. Сайёраимизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ. Бизнинг асосий вазифамиз – ёшларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун зарур шароитлар

яратиш, зўравонлик ғояси “вируси” тарқалишининг олдини олишдир. Бунинг учун ёш авлодни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш лозим, деб ҳисоблаймиз”[1], деган сўзлари ҳам ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасини амалга ошириш зарурати мавжудлигидан далолат беради.

Маълумки, ёшлар жамиятнинг ижтимоий ёрдамга муҳтож доимо эътибор ва парвариш талаб қилинадиган қатламидир. Ислом динида болалар тарбиясида, энг аввало, ота-оналарнинг муҳим маънавий-маърифий, диний-ҳуқуқий билимга эга бўлиши талаб этилади. Буни Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг: “Киши фарзандининг тарбияси билан ҳар куни ярим соат шуғулланиши, садақа беришдан яхшироқдир”, “Ота боласига чиройли тарбиядан қимматлироқ нарса қолдира олмайди”, “Ҳар бирингиз раҳбарсиз ва ҳар бир раҳбар ўз қўл остидагилар учун масъулдир”[2], деган ҳадислари ҳам тасдиқлайди.

Ислом дини бола тарбиясини узлуксиз жараён сифатида тушунтиради ва у инсоннинг болалигидан то катта бўлгунига қадар давом этишини назарда тутати. Чунки фарзанд тарбияси унинг гўдаклигида, болалигида, ўсмирлик чоғида, балоғатга етганидан кейинги даврларда – ҳар бир босқичда катта масъулият талаб этади. Ислом дини ахлоқ-одоб, инсон тарбиясини асосий ўринга қўйгани учун ҳам баркамол авлод тарбиясида бекиёс аҳамият касб этади. Хусусан, болага тарбия беришда тарбия масканининг турига кўра Абдулла Авлоний уларни икки катта гуруҳга ажратади: уй тарбияси ҳамда мактаб ва мадраса тарбияси. У шундай дейди: “... биринчи уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Иккинчи мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур” [3].

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг

профилактикасини амалга ошириш долзарб муаммолардан бири бўлиб ҳисобланади. Хусусан, ёшлар ўртасида майда безорилик, жамоат жойларида алкоголь маҳсулотларини истеъмол қилиш, қимор ва таваккалчиликка асосланган бошқа ўйинлар, фоҳишалик билан шуғулланиш, енгил тан жароҳати етказиш каби ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши давом этиб келмоқда. Кўпчилик одамлар ҳуқуқбузарлик учун жазони асосий тарбия таъсир чораси, деб ҳисоблайдилар. Аммо бу тарбия воситаси барчага ҳам бирдек таъсир қилмаслиги, ҳаттоки ёшларнинг салбий жиҳатларини янада ривожлантириб юбориши мумкинлиги ҳаммага аён, оддий ҳақиқат. Хусусан, мазкур ҳолатда статистик кўрсаткичларга аҳамият берилса, ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар нафақат мактаб ўқувчилари, балки коллеж, лицей ва олий таълим муассасалари талабалари томонидан ҳам содир этилаётганлигининг гувоҳи бўламиз.

Республикамиз бўйича жиноят содир этган ёшларга оид статистика маълумотларига эътибор қаратсак, 2018 йилда 28,1%га, 2019 йилда, 22,0%га ёшлар жиноятчилиги камайган, бироқ 2020 йилда республикада қайд этилган ҳар тўртинчи жиноят (14 378 та ёки 23,2%) ёшлар томонидан содир этилган. Шундан 4 052 нафари – иш билан банд бўлмаган ёшлардир [4].

Бу борада Президентимиз Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 13 апрель куни ёшлар бандлигини таъминлаш ва бўш вақтини мазмунли ташкил этиш борасида белгиланган вазифалар ижроси юзасидан видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Йиғилишда мамлакатимиз бўйича 648 минг нафар ишсиз “Ёшлар дафтари”га киритилган бўлса, биринчи чоракда шундан 283 мингининг бандлиги таъминланган. Хусусан, 175 минг нафар ёшга 45 минг гектар ер майдони ажратилган. Ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказиш мақсадида 36 мингта

қўшимча тўғарак ташкил этилиб, 874 мингга яқин ўғил-қиз жалб этилган. “Беш муҳим ташаббус” доирасида таълим муассасалари, кутубхона ва ўқув марказларига 97 мингта санъат ва спорт инвентари, компьютерлар, 562 мингта бадий китоб етказиб берилган. Лекин айрим ҳудуд ва соҳаларда ёшлар масалаларига эътибор ҳали ҳам талаб даражасида эмаслиги кўрсатиб ўтилди. Мисол учун, Андижон вилоятида биринчи чоракда атиги 5 мингга яқин ёш доимий ишга жойлаштирилган. Аммо айни пайтда ҳудуддаги саноат корхоналари ва кластерларда 7 мингта доимий вақант иш ўрни мавжуд. Ишсиз ёшларни касб ва тадбиркорликка ўқитиш, маблағ билан таъминлашда ҳам камчиликларга йўл қўйилмоқда. Хусусан, “1+1” дастури доирасида 100 минг нафар ёшни ўқитиб, кейин уларга имтиёзли кредит ажратиш белгиланган бўлсада, Савдо-саноат палатасининг қуйи тузилмалари бу ишларни тизимли ташкил эта олмаяпти. Мисол учун, уч ойда республика бўйича 21 минг нафар ёш тадбиркорликка ўқитилган. Тошкент шаҳрида атиги мингта, Наманганда эса 1 100 та сертификат берилган. Бухорода эса бор-йўғи 216 нафар ёш касбхунар ва тадбиркорликка ўқитилган. Бундан ташқари, ишсиз ёшларнинг бандлигини таъминлаш Сурхондарё вилоятида 30 фоизни ташкил этиб, бу республикадаги энг паст кўрсаткич. Худди шу каби Хўжайлида атиги 16 нафар, Фурқатда 27 нафар, Улуғнорда 78 нафар, Ангорда 82 нафар ишсиз ёшлар “1+1” лойиҳаси билан қамраб олинган, деб таъкидланди [5].

Криминологларнинг фикрича, ишсизликнинг 10%га кўпайиши жиноятчиликнинг 3,4–6,5 % ўсишига олиб келади [6].

Демак, фарзанднинг эртанги билимли, етук, обрўли, фаровон ҳаётининг барпо бўлишида, бугунги кунда оилада айнан ота-онанинг ўзи маънавий-ҳуқуқий саводхон тарбиячи бўлиши талаб этилади.

Шунинг баробарида айтиб ўтиш жоизки, улар ўз фарзандларини баркамол бўлиб вояга етишлари учун жамият олдида жавобгардир. Чунки болани дунёга келтиришдан кўра, уни жамиятга нафи тегадиган, соғлом эътиқодли, солиҳ фарзанд қилиб тарбиялаш мушкулроқдир.

Ёшларнинг шахсий хислатларини билиш профилактик чора-тадбирларни тўғри танлаш ва қўллашда катта аҳамият касбэтади. Зеро, ёшларнинг ҳуқуқбузарлик содир этиш йўлига киришига уларнинг шахсидаги салбий ёки ижобий хислатлар алоҳида ўрин тутаяди. Ёшларнинг ўзига хос манфаатлари, эҳтиёжлари, асосий фаолият йўналишидаги ўзаро алоқаларида мавжуд салбий ҳолатлар унинг жамиятда ўз ўрнини топмаслигига ҳамда ўқиш ва меҳнат фаолиятида жамоа аъзолари билан ўзаро муносабатларининг ёмонлашувига олиб келади.

Ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишининг асосий сабабларидан бири уларнинг айримлари табиатида маънавий ва ҳуқуқий қадриятларни менсимаслик мавжудлигидир. Ушбу иллат шахсни турли ҳуқуқбузарликлар содир этишга ундайди. Ўзаро дўстлик, бурч, виждон, довураклик каби инсоний хислатлар ёш жиноятчилар томонидан фақат гуруҳ манфаатларидан келиб чиққан ҳолда талқин этилади. Уларнинг ҳаётий мақсадлари эса шоҳона яшаш, вақтинчалик роҳат-фароғат, боқимандалик кайфиятидан иборат бўлади. Ўзларининг у ёки бу маънавий ё ҳуқуқий ножўя хатти-ҳаракатларини “оқлаб”, ҳамма айбни жабрланганлар зиммасига юклаш орқали жазодан қутулиш ёки ўзларини овунтиришлари, айниқса хавфлидир. Негаки, бу сароб хаёллар ёшларда жазодан қутулиб қолишга ишончни орттиради ва уни ғайриижтимоий хулқ-атворини давом эттиришга даъват этади.

Ҳар бир ижтимоий жамиятда ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг юзага келишимаялумсабабваомиллартаъсирида кечади. Ҳар қандай ҳолатда умумий

ҳуқуқбузарликлар, шу билан бирга, ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларни келтириб чиқарувчи сабаб ва шароитлар ҳам мавжуд бўлади.

Ёшлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш, уларни ижтимоий-ҳуқуқий ва психологик қўллаб-қувватлаш, касб-ҳунарга ўргатиш ва бандлигини таъминлаш ишларини самарали ташкил этиш лозим. Бунинг учун маҳаллаларда аҳоли, айниқса ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасига қаратилган:

– “Ўз болангизни, ўз уйингизни, ўз Ватангизни кўз қорачиғидек асранг!” шиори остида тарғибот тадбирларини ташкил этиш ва ўтказиш;

– ёшларнинг турли ёт ғояларга кириб кетиши, улар ўртасида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида таълим муассасалари, Интернет клублар ва тунги кўнгилочар масканларда жамоатчилик назоратини кучайтириш;

– “Фидойи ёшлар отрядлари”ни тузиш орқали ишсиз ёшларни ҳақ тўланадиган жамоат ва мавсумий ишларга жалб этиш;

– “Ёшлар қурилиш отрядлари”ни ташкил этиш ва олий таълим муассасалари талабаларини ёзги таътил вақтида ҳақ тўланадиган қурилиш ишларига жалб этиш;

– “Хунармандчилик” каби тадбирлар маҳаллада ўтказилиб, бунга ёшларни кенг жалб этиш;

– ёшларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, шунингдек уларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш;

– умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълим муассасаларида спорт секциялари, фан, техника тўғараклари ва ижодий тўғараклар фаолиятини ташкил этиш;

– тарбияси оғир ёшлар билан тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ишларни амалга оширишда таълим муассасалари ва маҳалланинг ролини ошириш;

– ёшларни тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб этиш ва тадбиркорлик фаолияти асослари бўйича ўқитиш, таълим муассасалари ва иш берувчилар ўртасида ҳамкорликни шартнома асосида ривожлантириш кабилар.

Хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасини амалга оширилиши талаб этилади. Бу борада давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ноижорат ташкилотлари, корхоналар, таълим муассасалари ва бошқа муассасалар ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикасини шакллантириш бўйича ўз ваколатлари доирасида ижтимоий, ташкилий-ҳуқуқий ҳамда бошқа чора-тадбирлар мажмуини амалга оширишлари зарур. Буюк маърифатпарвар Абдулла Авлонийнинг: “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир”, деган сўзлари асримиз бошида қанчалар муҳим ва долзарб бўлганидек, ҳозирги кунда миллатимиз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам муҳим ва долзарбдир.

Фойдаланган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // [http:// uza/uz](http://uza.uz).
2. Ҳадисдан.
3. *Абдулла А.* Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т., 1992. – Б. 13, 160.
4. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Тезкор-маълумотлар бошқармасининг маълумотномаси.
5. <https://president.uz/uz/lists/view/4283>.
6. Криминология / Профессор З.С.Зарипов таҳрири остида. – Т., 2007. – Б. 164.

БОЛА ҲУҚУҚЛАРИ ҲИМОЯСИ: МАСАЛА ВА ЕЧИМЛАР

Аннотация. Мақолада энг заиф деб топилган алохида ҳудудларда ўтказиладиган ислохотларнинг комплекс, интеграциялашган ва мувофиқлаштирилган тажриба-синов лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан бир қаторда, болалар эҳтиёжига салбий таъсир этиши мумкин бўлган турли хавфлар, таҳдидларни камайтиришга ёрдам берадиган ижтимоий ҳимоя тизимини кенгайтириш, ресурсларни тақсимлаш бўйича мавжуд формулани қайта кўриб чиқиш ҳамда мустаҳкамлашнинг ўзига хос жиҳатлари ёритилган.

Таянч сўзлар: ижтимоий ҳимоя, бенефициар, камситмаслик, гендер тенглик, инклюзив таълим, иқлим ўзгариши, интеграция, аутосорсинг, диверсификация ва демонополизация.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности разработки и реализации комплексных и скоординированных проектов по апробации опыта реформ, проводимых в отдельных регионах, которые считаются наиболее уязвимыми, а также вопросы расширения системы социальной защиты, которая может помочь снизить различные риски и угрозы, негативно влияющие на потребности детей.

Ключевые слова: социальная защита, бенефициар, недискриминация, гендерное равенство, инклюзивное образование, изменение климата, интеграция, аутосорсинг, диверсификация и демонополизация.

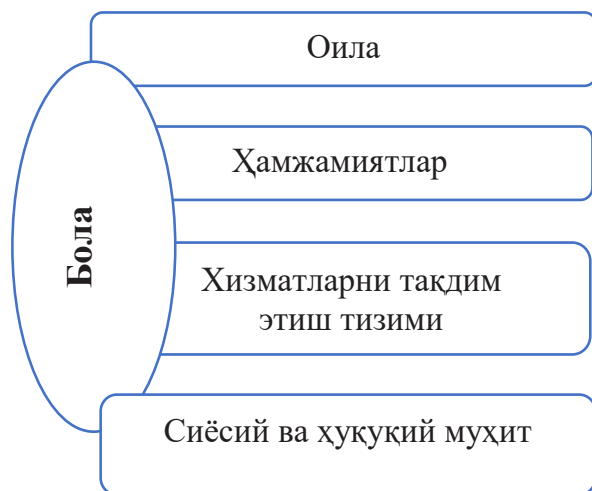
Annotation. The article discusses the features of the development and implementation of integrated and coordinated projects to test the experience of reforms carried out in certain regions that are considered the most vulnerable, as well as the expansion of the social protection system, which can help reduce various risks and threats that may negatively affect the needs of children.

Keywords: social protection, beneficiary, non-discrimination, gender equality, inclusive education, climate change, integration, auto-sourcing, diversification and demonopolization.

Болаларни ҳимоя қилиш тизимида давлат томонидан ажратилган маблағларнинг асосий улуши инклюзив таълим (болаларнинг қобилиятлари ва ҳолатидан қатъи назар уларнинг барчасига сифатли таълим тақдим этиш) ёки ижтимоий заиф оилалар учун ижтимоий хизматлар кўрсатиш учун эмас, балки ноинклюзив йўналиш, яъни болалар, айниқса имконияти чекланган болаларнинг интернат муассасаларига жойлаштиришга сарфланаётган харажатлар заифликни енгиллаштириш ёки бартараф этиш ўрнига, аксинча ижтимоий табақаланишни кучайтириш хусусиятга эгадир.

Умуман олганда, мамлакатимизда таълим учун давлат харажатлари Европа ва Марказий Осиё мамлакатлари бўйича ўртача кўрсаткичдан юқори ҳисобланади. Шунга қарамаддан болалар учун натижалар шу даражага мос эмас. Ёш бўйича турли гуруҳлар учун сарфланадиган харажатлар тўғри тақсимланмаганлиги сабабли, маблағларнинг катта қисми умумий ўрта таълимга сарфланади. Олий таълим ва мактабгача таълимга эса камроқ ажратилади [1]. Яъни бюджет маблағлари марказлашган тарзда белгиланган формулалари ўзига хос эҳтиёжлар ва заифликларни ҳудудлар миқёсида тўлиқ тақсимлашга қара-

тилмаган [2]. Ваҳоланки, мактабгача таълим тизимида давлат-хусусий шерикчилик модели асосида таълим хизматларини тақдим этиш бўйича аутосорсинг масалани кўриб чиқиш замон талаби ҳисобланади. Албатта, бунинг учун хусусий сектор салоҳияти ҳам талабга жавоб бериши, таълим секторига давлат-хусусий шерикчиликни самарали жорий этишга кўмаклашиш учун мавжуд тартибга солувчи ва маъмурий тизимларни мустаҳкамлаш талаб этилади [3]. Айни соҳада функциялари такрорланувчи кўпгина тузилмалар фаолиятини қайта кўриб чиқиш, давлат секторига маълумотларга асосланган режалаштириш ва ўрганишни рағбатлантирувчи бошқарув маданиятини янада ривожлантириш, маҳаллий даражада кадрлар ва бюджет салоҳиятини яхшилаш ҳамда хизматларни тақдим этиш тизимидаги диверсификация ва демонополизацияни эркинлаштириш лозим.

Сиёсий омиллар нуқтаи назаридан мамлакат ривожланиши кун тартибида ижтимоий секторнинг устувор бўлишини ижобий баҳолаш мумкин. Бунда коррупцияга қарши курашиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Чунки у бир неча секторларда хизматларни тақдим этишга ўз таъсирини кўрсатса, яна бир вазифа эса энг муҳтож аҳоли қатламлари ва болаларнинг қарорлар қабул қилишда

Миллий стратегиямизда ижтимоий хизматларнинг ривожлантириш бўйича алоҳида ҳолатлар кўзда тутилган бўлсада, ижтимоий нуқтаи назардан заиф оилалар ва болаларнинг маҳаллий миқёсдаги эҳтиёжларини қондириш учун молиявий имкониятлар етарли даражада тўлиқ баён этилмаган ва бу каби хизматлар учун бюджетлар аниқ қилиб белгиланмаган. Айни соҳа зарарли анъаналарга барҳам бериш тамойилларига (камситмаслик, гендер тенглик ва ҳ.к.), ижтимоий содиқликни акс эттирувчи нормаларга эҳтиёжи баланд бўлсада, қонунчилик, ижтимоий меъёр ва оддий амалиёт ўртасида сезиларли тафовутлар мавжуд.

Мамлакатимизда болалар ҳуқуқларини амалга оширилиши ёки оширилмаслиги сабабларини ўрганишлар натижасига кўра, қуйидаги таҳлилий асослар аниқланган:

иштирок этиш имкониятини таъминлашдан иборатдир.

Айни жараёндаги иқтисодий тўсиқларга қуйидагилар киради:

бюджетни тақсимлашда кам самарадорлик;

норасмий харажатлар (масалан, соғлиқни сақлаш тизимидаги);

ижтимоий ҳимоя ва турли ёшдагилар гуруҳлари учун номутаносиб сармоялар киритиш;

кабул қилинган стандартларга мувофиқ бўлиш учун камлик қиладиган бюджетлар.

Ижтимоий ҳимоя дастурлари бутун дунёда оилалар ва болаларга камбағаллик, тенгсизлик, озиқ-овқат хавфсизлигига қарши курашишда ёрдам бериш, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа хизматлардан баҳраманд бўлишни енгиллаштиришда муҳим роль ўйнасада, мавжуд ижтимоий ҳимоя дастурларининг бирортаси иқлим ўзгаришининг жиддий оқибатлари ёки катта ер майдонлари яроқсиз бўлиб қолишидан (масалан, Орол денгизида бўлгани каби экологик ҳалокатлар сабабли одатий турмуш тарзидан маҳрум бўлиб қоладиган ҳудудларда) азият чекиб яшайдиган одамларнинг юқори заифлигини лозим даражада ҳисобга олмаганлиги, бенефициарлар (имтиёздан фойдаланадиганлар)ни танлаб олиш бўйича ҳолисона мезонларни мавжуд эмаслиги, шикоят қилиш механизми эса етарли даражада ривожланмаганлиги бу жараёнда хато қилишга замин яратади [4].

Мамлакатимизда ижтимоий ҳимоя тизимига киритилаётган инвестициялар салмоғи анча катта бўлсада, улар асосан пенсия таъминотига сарфланмоқда, болалар учун нафақаларга эса инвестицияларнинг катта бўлмаган улуши ажратилади.

Нафақалар олиш ҳуқуқи тўғрисидаги билимлар етишмаслиги, кўрсатиладиган ёрдамнинг кераклича давомли эмаслиги бенефициарлар ижтимоий таъминот бўйича нафақалар олишга мурожаат қилмасликларига олиб келиши мумкин [5].

Шунингдек, маҳаллий ҳамжамиятлар даражасида ёрдамга муҳтож болали оилаларга нафақа олишга оид ҳуқуқлари тўғрисида ахборот берадиган ёки талабнома узатиш учун керакли ҳужжатларни тайёрлашда бенефициарларга ёрдам берадиган профессионал ижтимоий хизмат ёки ходимлар йўқ. Ушбу омиллар аҳоли ижтимоий таъминот тизими билан паст даражада қамраб олинишига сабаб бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, болада ногиронлик аниқланган шарт билан унга ногиронлик бўйича нафақага эга бўлиш ҳуқуқи тақдим этилади ва бунинг тўғрисидаги ҳулоса тиббий кўрикдан ўтгандан кейингина берилади. Тиббий кўрикдан ўтиш жараёни кўпинча касалхонага ётиш ва тегишли маблағ сарфлашни талаб қилади. Ва, айнан шунинг учун кўпгина кам даромадли оилаларда бу жараёндан ўтишга имкониятлари етарли эмас.

Қонунчиликда ижтимоий ҳимоя ва унга эга бўлиш ҳуқуқи белгиланган (ёки чекланган) бўлсада, бундай ҳимояга муҳтож бўлиши мумкин бўлган гуруҳлар учун ижтимоий ҳимоя турларида муайян бўшлиқлар мавжуд. Масалан, имконияти чекланган болаларини парваришлаётганлиги учун ишхонадаги даромадидан маҳрум бўлган шахсларга (асосан аёлларга) компенсация маблағларининг тўлашни назарда тутадиган низом мавжуд эмас. Ёш болалари бор оилаларни қўллаб-қувватлаш учун ижтимоий ҳимоянинг муҳим чораси бўлиши мумкин бўлган болани парваришлаш таътили ҳомиладорлик ва туғуруқ бўйича таътил олиш ҳуқуқига эга аёлларга тақдим этилади. Бироқ қонунчилик ана шу нафақаларнинг тўлаш учун масъулиятни иш берувчига юклайди. Бу эса репродуктив ёшдаги аёлларнинг ишга ёллашга тўсқинлик қилади. Ва, нафақат шу аёллар, балки умуман ёш оилаларнинг заифлигини оширади.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда кабул қилинган чораларнинг айримлари аёллар ва жамоат институти ҳисобланган оилани қўллаб-қувватлашга қаратилган [6]. Шунга қарамадан ижтимоий ҳимоя тизимида оиланинг қўллаб-қувватлашга қаратилган комплекс ёндашувга асосланган чора-тадбирларни иқлим ўзгариши билан боғлиқ хавф ва таҳдидларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш, иқлим ўзгаришининг бола саломатлигига таъсирини мониторинг қилиш, таълим ва ижтимоий ҳимоя соҳаларида ушбу глобал

тахдид таъсирини қандай юмшатиш, камбағаллик даражасини камайтириш ва болаларнинг умумий фаровонлигини оширишга қаратиш лозим. Мазкур вазият таҳлили хорижий мамлакатлар тажрибасида болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва яхшилаш борасида сезиларли ютуқларга эришилганлигини кўрсатди.

Техник соҳада соғлиқни сақлаш, таълим, ижтимоий таъминот ва болаларни ҳимоя қилиш секторлари марказлашган ҳолда режалаштириладиган хизматларни тақдим этади. Бундай режалаштирилган хизматлар ўз навбатида, ижтимоий хизматлар тизимининг маҳаллий шароитлар ва эҳтиёжларга мослашиш имкониятлари камайишига сабаб бўлади. Гарчи, ўзини-ўзи бошқариш тизими (маҳалла) қонунчиликка мувофиқ ташкил қилиниб, 1993 йилдан бери фаолият кўрсатаётган бўлсада, ижтимоий нафақалар ва ижтимоий ҳимоя бўйича хизматлар учун масъулият бир қатор органлар бўйича тақсимланган. Бу эса оилавий муаммоларни ҳал қилишда ёрдамга муҳтож оилалар учун маҳалланинг молиявий, ташкилий ва касбий имкониятларини чеклайди. Яъни маҳалла биринчи алоқа нуқтаси сифатида стандартлаштирилган воситалар ва тегишли даражадаги тайёргарликка эга эмас.

Оилавий муносабатлардаги ўзгаришларни тавсифлашдаги яна бир кўрсаткич, бу ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ва маиший зўравонлик қурбонига айланган аёлларга кўрсатилаётган хизматларга ортган эҳтиёж. Бошқа мамлакатларда бўлганидек, маҳаллий миқёсдаги қўллаб-қувватлашнинг анъанавий тизими ва оилавий муносабатларнинг бузилиши болалар учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Мамлакатимиз соғлиқни сақлаш секторида, агар тиббиёт ходимлари ва тиббиёт муассасалари Соғлиқни сақлаш вазирлиги лицензиясига эга бўлиб, хусусий компания ёки ННТ учун белгиланган талабларга жавоб берса,

хусусий етказиб берувчилар томонидан тиббий хизматлар тақдим этилишига чекловлар йўқ. Шундай бўлсада, хусусий тиббий суғурта етказиб берувчилар сони кўп эмас, бу эса соғлиқни сақлашнинг хусусий тизими ривожланишига тўсқинлик қилиши мумкин.

Афсуски, соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштиришнинг бугунги ҳолати мавжуд клиник кўрсатмаларни амалга ошириш учун етарли эмас ва бу ҳолат (иш ҳақининг камлиги) аксарият ҳолларда норасмий тўловлар билан қопланади ва ушбу тўловларнинг норасмий шакли тиббий хизматлардан фойдаланишга, айниқса, аҳолининг кам таъминланган қатлами фойдаланишига, энг ёмони соғлиқни сақлаш хизмати сифатига баҳо бериш учун муҳим бўлган инсон капиталини ривожлантиришга тўсқинлик қилади.

Хулоса қилиб айтганда, болалар ҳуқуқларини амалга оширишда янада салмоқли натижаларга эришиши учун ижтимоий жиҳатдан энг заиф болалар аҳволини пухта таҳлил қилиш ва заифлик энг кўп тарқалган соҳаларда тенгсизликни қисқартириш бўйича миллий стратегия ва режаларимизни ишлаб чиқиш, келгусида соғлиқни сақлаш, таълим, ижтимоий ҳимоя ва болалар ҳимояси соҳаларидаги айрим таркибий тўсиқларни ўрганиш ва бартараф қилган ҳолда ҳаётларига таъсир қилувчи қарорлар қабул қилинишида болалар иштироки учун механизм ва жараёнларни белгилаб олиш зарур. Акс ҳолда, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва техник тўсиқлар болалар ҳуқуқларини амалга оширилишини секинлаштириши ёки сезиларли даражада тўсқинлик қилиши мумкин. Шу боис юзага келаётган янги муаммолар (демографик вазият ва таълим соҳасида юзага келган босим) ни кузатиб бориш ва уларни олдини олиш билан бир қаторда, Интернет ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш имкониятларининг кенгайиши келажакда болалар фаровонлиги учун янги имко-

ниятлар билан бирга, янги муаммоларни ҳам келтириб чиқариши мумкинлиги унутмаслигимиз лозим.

Ушбу вазият таҳлили ижтимоий соҳадаги жорий ислоҳотларни тўлдирувчи айрим тавсиялар билан яқунланади:

– болалар камбағаллигини ўлчашнинг кўп жиҳатли кўрсаткичини ишлаб чиқиш;

– болалар камбағаллигининг кўп жиҳатли ўлчаниши натижаларини ҳисобга олиш учун ресурсларни тақсимлаш бўйича мавжуд формулани қайта кўриб чиқиш;

– болалар эҳтиёжларига, турли хавфлар ва таҳдидларга таъсирини камайтиришга ёрдам берадиган ижтимоий ҳимоя тизимини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш;

– ёшлар стратегиясини янгилаш;

– ногиронлиги бўлган болалар учун заифликларни камайтириш бўйича стратегия ва режа ишлаб чиқиш;

– таълим хизматлари сифатини барча даражаларда ошириш;

– ҳомила пайдо бўлишидан бошлаб, болалик ва ёшлик даврларида соғлиқни сақлаш ва соғлом овқатлантириш бўйича хизматларни яхшилаш; етарлича маълумотлар мавжуд бўлмаган ижтимоий меъёрлар, ҳуқуқлар бузилиши ва заифликлар ҳақидаги билимларни яхшилаш;

– энг заиф деб топилган алоҳида ҳудудларда ўтказиладиган ислоҳотларнинг комплекс, интеграциялашган ва мувофиқлаштирилган тажриба-синов (пилот) лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жаҳон банки (2018 й.) “Ўзбекистондаги таълим секторининг таҳлили бўйича якуний ҳисобот”.
2. ЮНИСЕФ (2018 й.) “Ўзбекистондаги болаларга ажратиладиган давлат инвестицияларининг модели: жорий ҳолати ва такомиллаштириш йўналишлари”. – Т., 2018.
3. ЮНИСЕФ (2018 й.). “Мактабгача таълимдаги давлат-хусусий шерикчилик: халқаро тажриба ва Ўзбекистон учун сабоқлар: муҳокама учун ҳужжат”. – Т., 2018
4. Жаҳон банки (2019). Ўзбекистонда ижтимоий ёрдам манзиллигини баҳолаш. Қуйидаги манзилда мавжуд: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/756191577683400252/pdf/Uzbekistan-Social-Assistance-Targeting-Assessment.pdf>.
5. ЮНИСЕФ (2019 й.) “Ўзбекистонда болалар ва ёшлар манфаатларига мос келадиган ижтимоий ҳимоя тизимини қуриш”. – Т., 2019.
6. Осие тараққиёт банки (2018 й.) Ўзбекистон: Мамлакат бўйича янгиланган гендер баҳолаш. Манила.

Д. А. Юсубов,
ИИВ Академияси Ижтимоий-гуманитар
фанлар кафедраси доценти

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИНГ НУТҚ МАДАНИЯТИ

Аннотация. Мақолада нутқ маданияти, нутқ маданиятининг бевосита тил билан боғлиқлиги, нутқ маданиятининг хомашёси сўз эканлиги, инсон фаолиятида сўзнинг ўрни, маънолиги, бу ҳақда шоир, ёзувчиларнинг фикрлари, ички ишлар органлари ходимларининг нутқ маданияти, уларнинг хизмат фаолиятида фуқаролар билан хушмуомалалиги, нутқ маданиятининг аҳамияти, унинг ўзига хосликлари ҳақида сўз боради.

Таянч сўзлар: нутқ, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, мулоқот, ходимлар муомала жараёни, нутқ эстетик қонун-қоидалар, талаффуз, дикция, сўзлар захираси, мантиқий таркиб, қўл, юз-ҳаракат (жест, мимика), комил инсон, хушмуомалали, нутқ маданиятининг аҳамияти, мазмундорлиги, мантиқийлиги, далилланганлиги, ишонарлиги.

Аннотация. В статье рассматриваются культура речи, прямая связь культуры речи с языком, слово как элемент культуры речи, роль и значение слов в деятельности сотрудников ОВД, взгляды поэтов, писателей о культуре речи, культура речи сотрудников правоохранительных органов, важность речевой культуры, особенности культуры речи сотрудников.

Ключевые слова: речь, культура речи, публичное выступление, общение, процесс обращения с персоналом, эстетические правила речи, произношение, дикция, лексика, логическое содержание, рука, мимика (жесты, мимика), идеальный мужчина, вежливость, значимость культуры речи, содержание, логика, обоснованность, надежность.

Annotation. The article examines the culture of speech, the direct connection between the culture of speech and language, the raw material of the culture of speech, the role and meaning of words in human activity, the views of poets, writers, the culture of speech of law enforcement officers, their politeness, the importance of speech culture, we are talking about its features.

Keywords: speech, speech culture, public speaking, communication, the process of dealing with personnel, aesthetic rules of speech, pronunciation, diction, vocabulary, logical content, hand, facial expressions (gestures, facial expressions), ideal man, politeness, the importance of speech culture, content, logic, validity, reliability.

Инсоннинг маданияти унинг тили, хатти-ҳаракати, хулқи, нутқида бевосита намоён бўлади. Тил инсоннинг кучли муомала қуроли ҳисобланади. Ички ишлар органлари ходимларининг ўз вазифаларини бажариш, олдига қўйган мақсадларига эришишда тил, нутқ маданияти ўзига хос аҳамиятга эга. Нутқ маданияти даставвал тил билан боғлиқ.

Нутқ маданияти гапирётган инсоннинг тил, грамматика қонун-қоидаларига қатъий риоя қилишидир. Нутқ тўғри ёки нотўғри, чин ёки ёлғон, гўзал ёки хунук бўлиши мумкин. Нутқ қатъий равишда грамматика қонун-қоидаларига мувофиқ амалга ошса бу тўғри нутқ ҳисобланади, аксинча, грамматика қонун-қоидалари бузилса нотўғри бўлади. Нутқ реал

воқеликка мос келса бу чин, келмаса ёлгон бўлади. Нутқ эстетик қонунқоидалардан келиб чиқса, бу гўзал нутқ, эстетик меъёрлар бузилса хунук нутқдир. Нутқ маданияти тушунчаси кўп элемент ва ҳолатларни ўз ичига олади. Бундан ташқари, бу тушунчага ҳар бир тадқиқотчи ёки ҳар бир нотик ўзича ёндашади ва тушунтиради.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, гўзал гапириш учун нутқ предметини яхши билиш, ижобий ва салбий хусусиятларини аниқлаш, она тилини чуқур ўзлаштириш талаб этилади. Нутқ маданияти бу уни ташкил қилувчи кўпгина элементлар – талаффуз, дикция, сўзлар захираси, мантқиқий таркиб, кўл, юз-ҳаракат (жест, мимика)лари мажмуаси. Яхши нутққа эга бўлган ички ишлар органлари ходимлари одамларни ўзига жалб қила олади.

Нутқ – бу фикрнинг ифодаланиши. “Нутқ – тилнинг фикр ифодалаш ва алмашиш жараёнларида амал қилиши, тилнинг алоҳида ижтимоий фаолият тури сифатидаги муайян яшаш шакли”[1]. Нутқ маданияти – бу ходимнинг фикрлаш ва унинг ривожланиш даражаси тавсифи ҳамда ахлоқий барқарорлигининг яққол далили. Ички ишлар органлари ходими яхши гапириши учун тўғри фикрлаши керак. Чунки сўздаги, гапдаги чалкашлик – бу фикрлашдаги чалкашлик, ноаниқлик. Бу, албатта, ходимнинг обрўйи ва олиб бораётган хизматининг самарасига салбий таъсир кўрсатади.

Нутқ маданияти – бу ходимнинг ўз фикрларини тил воситасида тўғри, аниқ ва ифодали етказиш маҳоратининг юқори даражаси. Ички ишлар органлари ходимлари ўз фикрларини тушунарли, ўринли ва ҳолатга мос келувчи воситалардан фойдаланиб, баён қилишидир. Нутқ маданияти ички ишлар органлари ходимларидан нутқнинг аниқлиги, равшанлиги, тушунарлилиги, тилнинг софлилигига қатъий риоя қилиши, мазмундорлиги, мантқиқийлиги,

далилланганлиги, ишонарлилигини талаб этади.

Нотиклик санъати билан шуғулланувчи кўпчилик назариётчилар нутқ маданиятининг қуйидаги хусусиятларини эътироф этадилар.

Уларнинг фикрича, нутқ маданияти:

– биринчидан, инсон умумий маданиятининг бир қисмидир, зотан маданиятсиз одамда нутқ маданияти ҳам бўлмайди;

– иккинчидан, нотик ўзидаги илм ва билимни гўзаллик қонунларига асосан бошқаларга етказиш усулидир;

– учинчидан, объектнинг субъектга, нотикнинг тингловчига етказадиган ахборотларни, маълумотларни дилдан чиқариб, мўътадил маъром, севинч, ҳаяжон, куюниш, ачиниш, афсусланиш каби хилма-хил ҳолатларда тингловчиларга етказиш жараёнидир.

Нутқ маданияти муайян мавзуни содда, тушунарли, равон тилда, шу билан бирга, муайян ҳиссий ҳолатлар воситасида суҳбатдошга етказишдир.

Бу жараёнда нутқ билан боғлиқ равишда илмий, грамматик, лексик, ҳиссий ва ҳоказо кўплаб сўз ҳамда қоидаларни ўз ўрнида ва ўз мазмунида мунтазам ҳолда ишлатиш зарур.

Инсонда, ички ишлар органлари ходимларида умр бўйи уларни тарк этмайдиган бир эҳтиёж бор – у мулоқот. Ички ишлар органлари ходимлари ўз хизмат вазифаларини бажариш жараёнида ўзаро ва фуқаролар билан мулоқотга киришади. Мулоқот инсоннинг, ходимнинг иккинчи табиати, борлиғидир. Мулоқотнинг турлари кўп. Уларга сўз (оғзаки), нигоҳ (кўриш), ушлаш (вужудий), хат-мактуб (ёзма) орқали, хаёлан (телепатия) ва бошқаларни киритиш мумкин. Мулоқотлар ичида кенг тарқалгани ва таъсирчани сўз орқали оғзаки мулоқотдир. Сўз ички ишлар органлари ходими нутқ маданиятининг ўзаги (хомашёси) – ҳисобланади. Инсонларнинг, шу жумладан ички ишлар органлари ходимларини ҳам

сўзнинг кўплиги эмас, камлиги безовта қилади. Америкалик мутафаккирлар Алан Пиз ва Барбара Пизнинг айтишича, аёллар бир кунда мулоқот жараёнида 20–21 мингта сўз ишлатар экан. Эркаклар улардан уч марта кам гапиради. Демак, ўртача одам (аёллар ва эркакларни кўшиб ҳисоблаганда) бир кунда мулоқот жараёнида ўз фикрларини баён қилиш учун 13,5–14 мингта сўздан бир кунда мулоқот жараёнида фойдаланар экан. Энг кўп гапирадигани 3–4 ёшли гўдаклардир.

Сўзни ички ишлар органлари ходимлари муомала жараёнида талаблардан келиб чиқиб қўллаши, уни мавзу мазмунига мослаб талаффуз қилиши нутқ маданиятининг асосий қоидаларидан биридир. Шунинг учун ҳам халқ мақоли бежиз айтилмаган:

Ҳар сўзнинг ўз жойи бор,
Ҳар нуқтанинг – макони.

Ички ишлар органлари ходимларининг хизмат хусусияти улардан нутқ маданиятини ўзларида яхши шакллантиришни, сўздан самарали фойдаланишни тақозо қилади.

Сўз – бамисоли тирик жон:

- ҳаёт кечиради улғаяди;
- кексаяди;
- замонлар ўзгариши билан ўзгаради.

Ички ишлар органлари ходимлари фуқароларга ширин сўзлашга ҳаракат қилишлари лозим. Ширин сўзнинг хосияти ҳақида куйидаги шеърларни келтириш жоиз:

Яхши сўздан кўргайсан меҳру вафо,
Номуносиб қулдан етгай жафо.

Фахш сўздин тилни хомуш айлагил,
Балки кўнглиндин фаромуш айлагил.
Ҳар сўзиким содир бўлса бемаҳал,
Етгай андин обрўйингга ҳалал.

Ҳусайин Воиз Кошифий.

Нимадир етмайди инсонга ҳамиша
Озга қоникмайди, кўпга интилар.

Шижоати бисёр, доимо ташна,
Ерга сиғмагандан кўкка интилар.

Шу инсон боласи жиндек ранжисачи?
Ё сўзда етмаса нафис малоҳат,

Бирор ноҳақликдан, бирор совуқликдан
Юрагига тушса маломат,
Бирор сабаб билан жонидан тўйиб,
Умидсизлик солганда соя
Бундай пайтда кўп керак эмас,
Бир ширин сўз унга кифоя.
Асқад Мухтор.

Сўз ходимнинг қандай одам эканлигини ўзида акс эттирувчи ёрқин мезондир. Сўзга қараб ходимнинг қандай одам эканлигини пайқаш, билиб олиш мумкин. Ички ишлар органи ходимининг сўзи уни маъно-мазмунининг акс-садоси. Сўз шу қадар қудратли кучга эгаки, унинг воситасида ҳатто ўлимга ҳам даъво топиш мумкин.

Заҳриддин Муҳаммад Бобир сўзнинг бу хусусиятини куйидагича таърифлайди:

Ҳар вақтки, кўргансан менинг сўзимни,
Сўзимни ўқиб англагайсан ўзимни.

Бундан мақсад юқорида айтганимиз – сўз ғоятда кучли қудратга эга эканлигини тан олиш ҳамда ундан унумли фойдаланиш.

Шу сабабли ички ишлар органлари ходимлари оғиздан чиқадиган сўзларига эҳтиёт бўлиши, имкон қадар ижобий, эзгулик йўғрилган сўзларни ишлатишга интилиши, фуқаролар билан муомала жараёнида жуда хушмомала бўлишлари, ўйлаб гапиришлари лозим бўлади. Айниқса, улар айтиладиган сўзга ўта масъулият нуқтаи назаридан ёндашиш, ҳатто шаклланадиган сўз ҳақидаги фикрнинг мусаффолигига, инсоний мазмунига эътибор қаратишлари керак.

Кўриниб турибдики, сўзга қайси нуқтаи назардан ёндашмайлик, у ички ишлар органлари ходимлари нутқ маданиятида, ҳатто оддий мулоқот жараёнларида ҳам асосий хомашё бўлиб ҳисобланади. Фақат бу хомашё ички ишлар органлари ходимлари томонидан обдон ишланиши, сайқалланиши ва ўз ўрнида ишлатилиши лозим. Шунда у фақатгина хомашё эмас, сеҳрли, бир қудратли кучга айланиб, фуқаролар диққатини ўзига ром қила олади.

Ички ишлар органлари ходимлари муомала жараёнида оҳангга жиддий қарамоғи лозим. Чунки оҳанг орқали кўп нарсага эришиш ёки йўқотиш мумкин. “Гап сўзда эмас, оҳангда, қайси сўзнинг қандай талаффуз этилишида”[2], – дейди рус олими В.Г. Белинский. Ходим нутқининг ёқимли, ёқимсизлиги, ўринли, ўринсизлиги, фуқарони ўзига ром этиши ёки уни бездириши оҳангга боғлиқ жараёндир.

Ички ишлар органлари ходимлари фуқаролар билан тўғридан-тўғри мулоқот олиб борар экан, фикр-мулоҳазаларини қисқа, лўнда, тушунарли қилиб ифода-лаши керак. Нутқ жараёнида имо-ишора, қўл ҳаракатлари, тўхтам (пауза)лардан ўринли фойдаланиш лозим. Айтиш мумкинки, юқоридаги фикрлар ички ишлар органларида хизмат қилаётган барча ходимларга тааллуқлидир. Лекин озодликдан маҳрум қилинганлар билан ишлаш улардан янада масъулиятни оширишни талаб қилади. Чунки улар оммадан ажралиб ўзига нисбатан жуда юқори нутқ маданияти билан муомала қилишни талаб қилишади. Уларнинг баъзилари мутахассисликка (юриспруденция) оид тилни ҳам бироз ўзлаштириб олишади. Бу эса ички ишлар органлари ходимларидан мутахассисликка оид тил, юридик атамаларни чуқурроқ ўзлаштиришни тақозо этади.

Нутқ маданияти ички ишлар органлари ходимлардан юридик атамалардан тўғри, унумли, тушунарли фойдаланиш, юристга хос фазилатларни эгаллашга қаратилган бўлишни талаб қилади. Ходим ҳар бир юридик атамани маъносини билиб ишлатиши лозим. Маъносини англамаган атамаларни муомала жараёнида ишлатмагани маъқул. Акс ҳолда хижолатли ҳолатга тушади. Кайковус “Қобуснома” асарида бу ҳақда шундай деган: “Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканини билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин

билмас. Сухангўй шу киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам сўз деса унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига киргай, йўқ эрса ул инсон суратига мавжуд бўлғон бир ҳайвондур... Нутқни жуда яхши ва санъаткорона ўрганиб ол, доимо гапга чечан бўлишга ҳаракат қил... Нутқи ширин кишининг меҳрибон кишилари ҳам кўп бўлади”[3].

Хуқуқий атамаларнинг асосий манбаи – Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Чунки Конституция тили сиёсий-хуқуқий тил ҳисобланиб, Конституциямизнинг ҳар бир моддасида ўрин олган хуқуқий атамалар ўрнини алмаштириш мумкин эмас. Ички ишлар органлари ходимлари ўз касбига оид юридик атамаларни мукамал билиши учун тинимсиз изланиши, ўқиши, яъни комилликка интилиши лозим. Шу ерда Азизиддин Насафий “Комил инсон” номли китобида ёзган: “Билгилки, комил инсон қуйидаги тўрт нарсага мукамал шаклда эга бўлган инсондир. Уларнинг биринчиси – яхши сўз, иккинчиси – эзгу фаолият, учинчиси – гўзал ахлоқ, тўртинчиси – илм”[4]. Юқорида Насафий айтган тўрт фазилат ички ишлар органлари ходимларида ҳам бўлиши керак.

Шу билан бирга, ички ишлар органлари ходимларининг нутқи аниқ, зиддиятсиз, изчил, етарлича асосланган, мантикий, соф ва бой бўлиши зарур.

Ички ишлар органлари ходимлари шахсининг фазилатлари орасида фуқароларни, уларнинг ким эканликларини, касб-корини, хоҳиш-истакларини, нималарга мойил ва қизиқишларини, ўй-фикрларини, ташвишларини илғаб олиш ҳамда шуларга мос гап топа билиш қобилияти алоҳида ўринда туради.

Шунингдек, ходимнинг нутқдаги масала ва далилларга ўз муносабатини билдириши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Ишончи комил бўлган масалалар бўйича ички ишлар органлари ходимлари аниқ

башоратлар қилиши ва дадил гапириши уларнинг нутқ салоҳиятини оширади.

Муомала жараёнида ички ишлар органлари ходимларининг нутқи шундай жаранглаши лозимки, фуқаролар қалбига гўёки ноёб бир малҳам бўлиб кириб бориши керак, бунинг натижасида фуқаролар ички ишлар органлари ходимларини доно, кўпни кўрган, билимдон, юрагида кири йўқ, олижаноб инсон, деб тан олишдан бошқа иложи қолмаслиги лозим.

Хўш, бундай нутққа қандай тайёрлашни керак? Албатта, кўп китоб, газета, журналлар ўқиш, керакли маълумот ва материалларни йиғиш, хизмат юзасидан маълумотномалар билан танишиш ва ҳоказо.

Ички ишлар органлари ходимининг нутқи фуқароларнинг қабуллаш даражасидан келиб чиқиб паст, баландроқ ёки баланд жаранглаши лозим. Нутқда ишлатиладиган сўзлар, иложи бориша фуқароларга тушунарли бўлиши, муомалага тааллуқли бўлмаган сўзлар, шунингдек талаффузи қийин атамалар, иборалар мумкин қадар ишлатилмаслиги керак. Булардан ташқари, ички ишлар идоралари ходимларининг талаффузи мусаффо бўлиб, ҳар бир сўз, театр актёри дикцияси сингари янгилик ўз мазмунида отилиб чиқиши даркор. Ланж сўзлар, чала-ярим талаффузлар нутқ маданияти учун ёт унсурлардир.

Нутқ жараёнида ходим ўзини эркин ҳис қилиши керак. Уялиш, ийманиш, ётсираш, торгиниш каби ҳолатлар ходимга хос бўлмаган ҳодисалардир. Шу билан бирга, нутқ давомида ортиқча ҳаракатлар, имо-ишоралардан сакланиш керак. Акс ҳолда ходимлар фуқароларнинг эътибори нутқ мазмунига эмас, балки кўпроқ ходим ҳатти-ҳаракатига оғиб кетиши мумкин. Ходимнинг кийими ҳам ораста бўлмоғи жоиз. Кийимнинг янги бўлиши шарт эмас, лекин у тоза, бежирим, дазмолланган ва ходим жуссасига қуйиб қўйгандай ярашиқлик бўлгани яхши.

Кийимнинг низом талабларига мувофиқ бўлишига ҳам эътибор бериш керак.

Нутқ маданиятида: Ким гапиряпти? Қандай гапиряпти? Нима ҳақда гапиряпти? каби саволларга тўғри жавоб топиш ва унга амал қилишга катта аҳамият берилади.

Кўпчилик фуқаролар бу саволларнинг иккинчисига, яъни “Қандай гапиряпти?” саволига бериладиган жавобни нутқ маданиятининг асосий мезонларидан бири, деб ҳисоблайдилар. Бундай муносабат мантиқан тўғри. Негаки, ходим айтадиган фикр, етказаётган ахборот ва маълумотлар қанчалик мароқли ва бадиият билан сайқаллашган бўлса, нутқнинг фуқарога таъсир кучи шунчалик ошади. Албатта, бу ўринда гап асосий эътибор мароқ билан гапириш устида эмас, муомала мазмунини мароқли, бадий эҳтирос билан фуқарога етказиш устида боряпти. Бу эса нутқ маданиятининг муҳим кадриятларидан биридир.

Айтиш лозимки, ички ишлар тизими ходимларининг хизмат тартиботлари ҳамда фаолиятнинг тезкор хусусиятларини ҳисобга олганда, нутқ маданиятининг “А” дан тортиб “Я” гача барча қоидатартибларига, кўпдан-кўп унсурларига баъзан риоя эта олмасликлари табиий ҳол. Лекин фикрнинг мусаффолиги, сўзларнинг ўз мазмунига кўра ишлатилиши, товушнинг тиниқлиги каби муҳим талабларга эътибор берилиши фойдадан ҳоли бўлмайди.

Ички ишлар органи ходимининг шахсий ички кайфияти қандай (яхши ёки ёмон) бўлишидан қатъи назар, унинг нутқи тетик, жарангдор, янги-янги муваффақиятларга йўлловчи чақириқлар сифатида янграши зарур.

Нутқ маданиятини яхши эгаллаган ходимлар фаол нутқ билан бирга, суст нутқдан, яъни кўл остидагиларни фикрини, асосларини тинглай, қабул қила олиши лозим. Ходим фуқаролар билан муомала жараёнида асослаш ва исботлаш, аниқ далиллаш ва ишонтира олиш, танқид қилиш ва рад этиш кўникмаларига

эга бўлиши лозим. Бу жараёнда нутк ва хизмат этикетидан фойдаланиши керак, яъни Ички ишлар Вазирининг “Ички ишлар органлари ходимларининг одоб-ахлоқ қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”[5]ги (2016 йил 30 май 82-сон) буйруғидан. Ушбу буйруқнинг бир неча бандларида ички ишлар органлари ходимларининг нутқ маданияти, муомаласига тааллуқли талаблар бор. Масалан 16-бандида: “... Ички ишлар органлари ходимлари хушмуомала, илтифотли, одобли, эътиборли, фуқаролар ва ҳамкасблари билан муносабатда сабр-тоқатли бўлиши, уларни ҳурмат қилиши шарт”; 21-бандида – “жиноят олами маданиятининг элементлари, ахлоқи ва сўзларидан фойдаланиш каби иллатлардан холи бўлиши керак”; 37-бандида – “Ходимларнинг ўз ҳамкасблари билан сўзлашиш одоби ва муомаласи ходимнинг ҳамкасблари орасидаги нуфузини белгилайди. Ходим ҳамкасблари билан катталарга ҳурмат, кичикларга иззат ва тенгдошларига эҳтиром тарзида самимий сўзлашади. Ўзаро мулоқотда камтар, мулойим, босиқ, вазмин ва самимий бўлади. Сўзларни аниқ, равон ва тушунарли талаффузда, шошилмасдан ифодали баён этади. ...”; 38-бандида – “Ҳамкасблари билан сўзлашаётганда бир-бирларининг шахсиятига тегадиган қўпол сўзлар

айтмайди. Ёши катталарнинг сўзини бўлмайд, тенгдошлари ва кичикларнинг сўзини охиригача тинглаганидан сўнг, ўз фикрини аниқ ва тўлиқ баён этади”; 39-бандида – “Раҳбар билан суҳбатлашганда ундан олдин сўзламайди ва гапини диққат билан эшитиб, кейин жавоб қайтаради. Зарурат бўлса, ўз фикр-мулоҳазасини раҳбар сўзини тугатганидан сўнг, ундан рухсат сўраб билдиради”; 44-бандида – “Ходимлар хизмат жараёнида ва хизматдан ташқари пайтда сўзлашиш одобиغا, муомала маданиятига алоҳида эътибор қаратишлари лозим. Ҳар бир сўзни ўз ўрнида қўллаш, фуқаролар билан хушмуомалада бўлиш инсоннинг мавқеини юксалтиради, унинг жамоадаги ва жамиятдаги ўрни ҳамда обрўйини белгилаб беради”; 46-бандида – “Ички ишлар органлари ходимлари эл-юрт осойишталиги посбони сифатида хизмат зарурати туфайли чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар билан мулоқотга киришганда қадди-қоматини тик тутган ҳолда, очик чеҳра билан уларнинг берган саволларига аниқ ва лўнда жавоб беришга интилади. Уларни қабул қилганда таржимон таклиф этади”, – деб кўрсатилган.

Шундан келиб чиққан ҳолда ҳар бир ички ишлар органлари ходимлари нутқ маданиятига сўзсиз амал қилишлари лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. –Т., 2013. – 350 б.
2. *Воронцов В.* Тафаккур гулшани –Т., 1989. – 173 б.
3. *Кайковус.* Қобуснома. – Т., 1992. – Б. 31–37.
4. *Ҳаққул И.* Навойини англаш машаққати. – Т., 2005. – № 1. – 5 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирининг “Ички ишлар органлари ходимларининг одоб-ахлоқ қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида” ги (2016 йил 30 май 82-сон) буйруғи.

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ, ЖАМИЯТ ВА ШАХС ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ТИЗИМИНИ ТУБДАН ИСЛОҲ ҚИЛИШДА ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ОЛДИДА ТУРГАН ВАЗИФАЛАР

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда ички ишлар органларини халққа ва ҳар бир оилга янада яқинлаштириш, бу тизимни чин маънода халқчил тузилмага айлантириш борасида олиб борилаётган ислохотлар, давлат, жамият ва шахс хавфсизлигини таъминлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишда ички ишлар органлари олдида турган вазифалар ҳақида сўз боради.

Таянч сўзлар: профилактика инспекторлари, “Касбий маданият кодекси”, оптималлаштириш, либераллаштириш, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, ягона электрон реестр, департаментлар, “хавфсиз маҳалла”, “хавфсиз ҳудуд”, киберхавфсизлик.

Аннотация. В статье рассматриваются проводимые в Узбекистане реформы, направленные на сближение органов внутренних дел с людьми и каждой семьей, трансформацию этой системы в подлинно демократическую структуру, задачи, стоящие перед органами внутренних дел по коренному реформированию системы государственной, общественной и личной безопасности.

Ключевые слова: инспекторы профилактики, “Кодекс профессиональной культуры”, оптимизация, либерализация, повышение правовой культуры населения, единый электронный реестр, отделы, “безопасная махалля”, “безопасная зона”, кибербезопасность.

Annotation. The article examines the ongoing reforms in Uzbekistan aimed at bringing the police closer to people and every family, transforming this system into a truly democratic structure, the tasks facing the police in radically reforming the system of state, public and personal security.

Keywords: system of preventive checks, “code of professional culture”, optimization, liberalization, increasing the legal culture of the population, a unified electronic register, departments, “safe neighborhood”, “safe zone”, cyber security.

Мамлакатимизда тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш мақсадида давлат, жамият ва шахс хавфсизлигини таъминлаш тизими тубдан ислоҳ қилинмоқда. Бунинг учун энг қуйи – профилактика инспекторлари тизими замонавий тузилма сифатида шакллантирилди. Улар эндиликда маҳалла идоралари билан яқин ҳамкорликда фаолият олиб бормоқда.

Бугунги кунда 2017 йилга нисбатан жиноятлар сони 12 мингга камайгани, жорий йилнинг олти ойи якунига кўра эса мавжуд 9 минг 251 та маҳалладан

қарийб 50 фоизида биронта ҳам жиноятга йўл қўйилмаганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу, албатта, ислохотларимизнинг ижобий самарасидан далолат беради ва бу ишларимизнинг изчил давом эттиришни тақозо этади [1].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йилнинг 9 сентябридаги “Янги Ўзбекистон – инсон кадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлатдир” нутқида алоҳида қайд этилганидек, бундан кейин ҳам ички ишлар органларини халққа ва ҳар бир оилга янада яқинлаштириш, бу

тизимни чин маънода халқчил тузилмага айлантириш борасида бошлаган ислохотлар изчил давом эттирилади[2].

Айниқса, бу соҳани маънавий пок, ўз бурчига содиқ, халқпарвар ва масъулиятли ходимлар билан тўлдириб боришга алоҳида эътибор қаратилиб, бундан буён, ички ишлар органлари фаолиятини баҳолашда аҳоли муаммоларини ҳал этиш ва фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш натижадорлиги асосий мезон этиб белгиланади. Соҳани ижтимоий фикр асосида холис баҳолаш мақсадида, Ички ишлар вазирлигининг барча поғоналарида Жамоатчилик кенгашлари тузилади. Шунингдек, соҳа ходимларининг “Касбий маданият кодекси” қабул қилинади. Бу эса ушбу тизимда ўз хизмат бурчига нисбатан масъулият ҳиссини оширишда муҳим роль ўйнайди.

Мамлакатимизда олиб борилаётган либераллаштириш сиёсатининг мантиқий давоми сифатида ўз аҳамиятини йўқотган 10 га яқин қилмишлар жиноят тоифасидан чиқарилади ва жазони енгиллаштирадиган ҳолатлар сони амалдаги 9 тадан 15 тагача кўпайтирилади. Гумон билан ушлаб турилган шахсларни ҳисобга олиш бўйича ягона электрон реестр ишга туширилади. Энг муҳими, реестрга маълумотларни киритмаслик гумонланувчи шахсларни ушлаб туришни ноқонуний деб топишга асос бўлади.

Давлатимиз раҳбари 2021 йилнинг 24 октябрида соҳа ходимларининг касб байрами ҳамда Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари ташкил этилганининг 30 йиллиги муносабати билан йўллаган байрам табригида истиқлолимизнинг илк даврида ташкил топган ички ишлар органлари ўтган синовли йиллар давомида машаққатли ва шарафли йўлни босиб ўтиб, халқимизнинг чинакам таянчи ва ҳимоячиси сифатида шаклланини, ходимларнинг мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, жамиятимизда қонун устуворлигини таъминлаш, жиноятчиликка қарши кураш ва унинг

олдини олиш борасидаги мардона хизматлари иккита энг устувор масалага – жамиятимизда тинчлик ва осойишталикни сақлаш ҳамда аҳоли соғлигини муҳофаза қилишга қаратилганини, чунки тинчлик ва соғлиқ – бу ҳар бир инсон, бутун халқимиз учун ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган бебаҳо неъмат эканлигини таъкидлаб ўтди.

Ҳақиқатдан ҳам сўнгги беш йилда ички ишлар тизимини комплекс ислоҳ қилиш, унинг таркибий тузилмаларини оптималлаштириш, қуйи бўғин бўлинмалари натижадорлигини оширишга қаратилган кенг кўламли ислохотлар натижасида жиноятчиликнинг олдини олиш, ҳуқуқбузарликлар профилактикасини йўлга қўйиш, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, фуқаролар онгида “Қонун – устувор, жиноятга жазо муқаррар” деган ҳаётий тамойилни қарор топтириш бўйича жиддий ўзгаришлар жорий этилмоқда.

Жумладан, Ички ишлар вазирлиги марказий аппарати янада оптималлаштирилиб, унинг тузилмалари негизида Тезкор-қидирув, Жамоат хавфсизлиги, Транспорт ва туризм объектларида хавфсизликни таъминлаш, Жазони ижро этиш, шунингдек, Маънавий-маърифий ишлар ва кадрлар билан таъминлаш департаментлари ташкил этилгани тизимнинг энг қуйи бўғинидан республика даражасигача самарали фаолиятни йўлга қўйиш имконини бермоқда.

Маҳаллаларда ҳуқуқбузарликларнинг барвақт профилактикасини ташкил этиш бўйича мутлақо янги тизим яратилди. Хусусан, ҳар бир маҳалла, оила ва шахс кесимида жиноятчиликнинг сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этишда “фуқаробай”, “оилабай” ва “маҳаллабай” ишлаш орқали ҳуқуқбузарликларнинг ижтимоий профилактикасини таъминлаш амалиёти жорий этилди.

Бугунги кунда аҳолининг эҳтиёжманд катлами, жумладан, “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари” ва “Ёшлар дафтари”га

киритилган фуқароларимиз билан манзилли ишлашни ташкил этиб, уларнинг муаммоларини ҳал этишда ички ишлар тизими ходимлари ҳам муҳим ҳисса қўшмоқда.

“Хавфсиз маҳалла” ва “Хавфсиз ҳудуд” тамойиллари асосида ички ишлар органларининг Миллий гвардия ва маҳалла жамоатчилиги билан ҳамкорликдаги ишлари туфайли ҳудудлардаги криминоген вазиятни чуқур таҳлил қилиш, жиноятларнинг динамикаси ва содир этилишига таъсир қилаётган омилларни аниқлаш ва “илмий диагноз” кўйиш орқали жиноятчиликни прогностлаш ва унинг олдини олишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ёшлар орасида ҳуқуқбузарликлар профилактикасини илмий асосда мактаб остонасидан, болаларнинг ҳуқуқий-психологик тарбиясидан бошлаш мақсадида 2021 йилда тизимга бир минг бир юз нафар инспектор-психологлар ажратилди. 2022 йилда бу кўрсаткични 2 минг нафарга етказалиши белгиланган. Бундан кўзланган мақсадимиз – фарзандларимизни мактаб ёшидан бошлаб қонунга ҳурмат руҳида камол топтиришдан иборат.

Ҳудудий бўлинмаларнинг тезкорлигини ошириш ва уларнинг моддий-техник таъминотини яхшилаш учун соҳага 2016–2021 йилларда қўшимча 3,5 мингга яқин янги транспорт, 16 мингдан ортиқ махсус ва техник воситалар ажратилди.

Мамлакатимизда ички ишлар органлари учун мутахассислар тайёрлашнинг мутлақо янги тизими йўлга қўйилиб, ходимларнинг малакасига қараб хизмат бўйича ўсишини таъминлаш, шунингдек, раҳбарларнинг профессионал салоҳиятини ошириш борасида тизимли чоралар кўрилмоқда. Ички ишлар вазирлиги Академиясида бакалаврият ва магистратурани ўз ичига оладиган икки босқичли замонавий олий таълим тизими, ўқув жараёнига назария билан амалиёт

уйғунлигини таъминлаш учун янги таълим механизмлари жорий қилинди.

Янги ташкил этилган Жамоат хавфсизлиги университетида ички ишлар соҳаси учун ҳам етук кадрларни тайёрлаш жараёни бошланди. Ходимларни хизмат даврида узлуксиз ўқитиш учун илк бор Малака ошириш институти очилиб, замонавий ёндашувлар асосида масофавий ва мобиль сайёр курсларни ўтказиш амалиёти жорий этилди.

Тажриба алмашиш, ўзаро ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, ходимларни ўқитиш соҳасида ҳамкорликни мустаҳкамлаш йўлида жаҳоннинг 29 та давлати ҳуқуқ-тартибот идоралари билан эришилган икки томонлама халқаро келишувларга мувофиқ амалий ишлар олиб борилмоқда.

Фидойи ходимларнинг меҳнатини муносиб баҳолаш, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва қўллаб-қувватлаш бўйича салмоқли ишлар қилинди. Ўтган беш йил мобайнида 500 дан ортиқ ички ишлар ходимлари ва ҳарбий хизматчилари давлат мукофотлари билан тақдирланди.

Хизмат хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, алоҳида шароитларда ўз вазифаларини бажарувчи 25 мингдан ортиқ ходимларнинг ойлик маошларига устама ҳақлар белгиланди. 7 246 нафар ходимлар хизмат уйлари билан таъминланди, шунингдек, имтиёзли ипотека кредити асосида қурилган кўпқаватли уйлардан 2 минг 300 га яқин хонадонлар ажратилди.

Президент Шавкат Мирзиёев юқорида қайд этилган байрам табригида айни пайтда, глобал дунёдаги шиддат билан ўзгариб бораётган ижтимоий-сиёсий вазият соҳа фаолиятини замон талабларига мос равишда мутлақо янгича усулларда ташкил этишни тақозо этаётганини ҳам алоҳида таъкидлаб, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатини кучайтириш, суриштирув ва тергов фаолиятини адолатли, холис ва ҳаққоний олиб бориш бўйича самарали механизмларни жорий этиш, киберхавфсизликни таъминлаш ва

кибержиноятчиликка қарши курашиш бўйича соҳа ходимлари олдига қатор янги вазифаларни қўйди. Жумладан, соҳага илғор тажрибалар ва иш усулларини, инновацион-рақамли технологияларни кенг жорий этиш, ходимларнинг интеллектуал ва касбий салоҳияти, маънавий-маърифий савияси, жисмоний ва руҳий тайёргарлигини ошириш, уларнинг машаққатли ва фидокорона меҳнатини муносиб кадрлаш бўйича зарур чора-тадбирларни белгилаш шулар жумласидандир[3].

Хулоса қилиб айтганда, ички ишлар органларини аҳолига ва ҳар бир оилага янада яқинлаштириш, бу тизимни чин маънода халқчил тузилмага айлантириш борасидаги ислохотлар жараёнида ҳар биримиз пасив кузатувчи эмас, балки – Ватанимизнинг асл ўғлонлари сифатида замонавий билимларни эгаллаган, маънавий ва маърифий дунёси бой, ҳар қандай хавф-хатарга қарши матонат билан курашишга тайёр халқимизнинг чин маънодаги ҳимоячилари бўлишга интилишимиз лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 30 йиллик байрамига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. – 2021. – 31 авг.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Ш.М. Мирзиёевнинг сайлов дастури / “Янги Ўзбекистон – инсон кадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлатдир”. https://uzlider.uz/news-of-party/10002_09/09/2021.
3. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ички ишлар органлари ходимлари ва фахрийларига байрам табриги / <https://president.uz/uz/lists/view/4719>. 24.10.2021.

ЁШЛАРНИ ҲАРБИЙ ВАТАНПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада ёшларнинг мамлакат ҳарбий салоҳиятини ўстиришдаги ўрни, уларнинг ҳарбий ватанпарварлик фазилатларини шакллантириш масалаларига эътибор қаратилди. Шунингдек, мақолада ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг ўзига хос жиҳатлари ёритиб берилди.

Таянч сўзлар: ёшлар, ҳарбий, Ватан, ҳарбий ватанпарварлик, ҳарбий таълим, ҳарбий тарбия, тинчлик, фаровонлик, хавфсизлик.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль молодежи в развитии военного потенциала страны, раскрываются особенности воспитания молодого поколения в военно-патриотическом духе.

Ключевые слова: молодёжь, военный, Родина, военный патриотизм, военное образование, военное воспитание, мир, процветание, безопасность.

Annotation. The article focuses on the role of youth in the development of the country's military potential, the formation of military-patriotic qualities of the youth. The article reveals the specifics of educating youth in the spirit of military patriotism.

Keywords: youth, military, homeland, military patriotism, military education, military upbringing, peace, prosperity, security.

Мамлакатнинг порлоқ истиқболини ёшлар, уларнинг салоҳияти белгилаши ҳаммага маълум. Шундай экан, ҳар қандай мамлакат ўз келажagini ёшлар тимсолида, уларнинг маънавий-маърифий ва жисмоний жиҳатдан баркамол, ҳарбий ватанпарварлик фазилатлари шаклланган ҳолда вояга етказишда кўриши табиийдир. Бу, ўз навбатида, келажак авлоднинг ҳақиқий ватанпарвар бўлиб етишишига катта имконият яратади. Шу сабабли мустақилликнинг дастлабки кунларидан республикамизда ёшларнинг баркамол инсон бўлиб, улғайишига алоҳида эътибор қаратилди. Бу борада, айниқса, ёшларимизни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбияланиши учун катта – ҳуқуқий, сиёсий, ижтимоий асослар яратилди.

Лекин мазкур соҳада амалга оширилган тадбирлар ўзининг асосий мақсадига

эриша олмади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев бу ҳақида танқидий фикр билдириб: “ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик ва маънавий-ахлоқий қадриятларимизга ҳурмат руҳида тарбиялаш ва ўқитиш, навқирон авлодимизни бизнинг халқимизга мутлақо бегона бўлган бузғунчи ғоялардан ҳимоя қилиш масалаларига зарур даражада эътибор қаратилмади” [1], – дея таъкидлади. Дарҳақиқат, юртбошимиз билдирган танқидлар ҳамда мазкур соҳада белгилаб берган вазифалардан келиб чиқиб, бугунги кунда мамлакатимиз ёшларини ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялаш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Шу ўринда савол туғилади: “Ватан”, “ватанпарварлик” тушунчалари нимани англатади? Бу муқаддас туйғу ҳақида саноксиз фикрлар, ғазаллар, китоблар

ёзилган. “Ватан” тушунчаси – кенг камровли, кўп маъноли тушунча. Инсон ўз киндик қони тўкилган, туғилиб ўсган диёрини Ватан дейди, аммо ҳар бир инсон бу тушунчага ўз маънавий камолот даражасидан келиб чиқиб, камров беради. “Ўз уйим – ўлан тўшагим”, дейди биров, бошқаси туғилган шаҳар ёки қишлоғини Ватаним, юртим дейди. Аммо қандай талқин этилмасин, муҳими, “Ватан” тушунчаси маънавий қадриятдир. У инсон онгида ҳар хил камол топади, вазиятлардан келиб чиқиб, турлича талқин этилади. Агар уларнинг барчаси назарга олинмаса, қиёсий таҳлилдан ўтказилмаса, ёш авлод руҳига сингмайди, оддий бир шиор даражасида қолиб кетаверади. Ватан (араб. ўсган жой, юрт) – кишининг туғилиб ўсган ўлкаси, шаҳри ёки қишлоғи, юрт, диёр ёхуд киши туғилиб ўсган ва ўзини унинг фуқароси ҳисоблаган мамлакат, она юрт [2]. “Ватан” аниқ тушунча. У кенг ва тор маъноларда қўлланади. Бир халқ вакиллари жамулжам яшаб турган, уларнинг аждодлари азал-азалдан истиқомат қилган ҳудудни ифодалаганда у кенг маънога эга бўлади. Яъни тили, эътиқоди, урф-одат ва миллий хусусиятлари бир бўлган авлодлар яшаётган жуғрофий муҳит – Ватанни ифодалайди.

Барча тинчликсевар мамлакатлар сингари Ўзбекистон Республикасида ҳам инсон ҳуқуқ, эркинлиги, давлат ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, фуқароларнинг эркин, фаровон ҳаёт кечиришлари учун шарт-шароитларни яратиш каби вазифалар мавжуд. Албатта, мамлакат ёшларида бу вазифаларнинг амалда таъминлаш кўникмаси ортган, малака ва тажрибаси шаклланган бўлиши мақсадга мувофиқ. Уларда ҳарбий ватанпарварлик қиёфаси ёшлиқдан камол топган бўлиши мамлакат тараққиётида ҳам муҳим ўрин тутади. Шу мақсадда ҳам 2018 йил 23 февралда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида

тарбиялаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 140-сон қарори билан “Ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш концепцияси” қабул қилинди. Унда ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш масаласига жисмонан ва маънан соғлом авлодни вояга етказишга оид яхлит таълим-тарбия тизимининг узвий, ажралмас қисми сифатида қаралиб, Ўзбекистон Республикасини 2017–2021 йилларда ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси талаблари асосида миллий ва жаҳондаги илғор тажрибалар, бугунги Ўзбекистон ҳаётидаги реал ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан уйғун равишда такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилганлиги таъкидланди [3].

Дарҳақиқат, ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш масаласи умумиллий миқёсдаги вазифалардан бири ҳисобланади. Чунки ватанпарвар бўлмаган инсон ўз юрти, халқи учун қайғурмайди, жонини фидо қилмайди. Зеро, ўзбек маърифатпарвари Абдулла Авлоний таъкидлагиндек, ҳар бир кишининг туғилиб-ўсган шаҳар ва мамлакатини шу кишининг Ватани дейилур. Ҳар ким туғилган, ўсган ерини жонидан ортиқ суяр. Ҳатто бу Ватан ҳис-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз Ватанидан – уюридан айрилса, ўз еридаги каби роҳат-фароғатда яшамас, маишати талх бўлиб, ҳар вақт дилининг бир гўшасида ўз Ватанининг муҳаббати турар [4]. Демак, инсон онгли мавжудот сифатида ўз Ватанини улуғлаши, тараққиёти учун қайғуриши, тинчлиги, хавфсизлиги учун курашмоғи унинг ватанпарварлигидан далолат беради. Таълим муассасаларида таҳсил олаётган ёшларни мана шу руҳда тарбиялаш мамлакат равақи учун катта аҳамиятга эга бўлади.

Асосий қонунимизда “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва

ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар” [5], дейилган. Ушбу нормадан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мамлакатимиз барча фуқаролари учун инсонпарварлик принциpidан келиб чиққан ҳолда бир хил эътибор қаратилади. Шу сабабали ҳам озод ва обод Ватанимизни севиш ва кадрлаш, у билан фахрланиш, унинг сарҳадларини мудофаа қилиш ватанпарварлик намунасидир. Конституциямизнинг 52-моддасида “Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш – Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар” [6], деган ҳуқуқий норманинг киритилганлиги ҳам ҳар бир фуқарога ватанпарварлик унинг ажралмас бурчи эканлигини англатади. Ёшларимизда ватанпарварлик фазилатларини шакллантиришни ёшликдан амалга оширишимиз муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, у фақатгина ижтимоий-маънавий масала бўлибгина қолмай, балки Ўзбекистон Конституциясига асосланган ҳолда сиёсий-ҳуқуқий масала эканлигини ёшларимизнинг онгу тафаккурига сингдирсак, уларнинг ватанпарварлигини янада юқори чўққиларга кўтариш имконияти юзага келади.

Ёшларнинг ҳарбий, ҳарбий ватанпарварлик тарбиясига республикаимизда катта эътибор қаратилмоқда. Чунончи, ёшларимизнинг ҳарбий тайёргарлиги ўқув муассасалар ва бошқа ўқув юртлари: “Ватанпарвар” мудофага кўмаклашувчи ташкилот ўқув тўғарақларида, чақириққача ва чақирик ёшидаги ёшларнинг ҳарбий тайёргарлик тизимида; Қуролли Кучларда шахсий таркибнинг муддатли ҳарбий хизматни ўташи давомида, ҳарбий лицейлар, республика фуқаролик олий таълим муассасаларининг ҳарбий факультет ва кафедраларида, Қуролли Кучларга тегишли бўлган махсус тузилмаларда [7],

куч ишлатар тузилмаларнинг академик лицейларида олиб борилмоқда.

Дарҳақиқат, бугунги кунда мамлакатимиз таълим муассасаларида “Чақириққача ҳарбий тайёргарлик” фани, кўпчилик олий таълим муассасаларида ҳарбий кафедралар, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетидида “Чақириққача ҳарбий таълим” йўналиши доирасида ўқувчи ва талаба ёшларимизни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялашга эътибор берилмоқда.

Ёшлар – Ватанимиз, миллатимизнинг таянчи. Ватанимиз тақдирини уларга ишониб топширар эканмиз, аввало, улар зиммаларига юклатилаётган мураккаб ва масъулиятли вазифани бутун моҳияти ила чуқур англашлари, унга ўзларини ҳиссаларини кўшишлари лозим. Зеро, Ватанни севиш, унга меҳр-муҳаббат кўйиш бевосита ҳар кимнинг шу юрт равнақи йўлида амалга ошираётган бунёдқорона ишлари билан белгиланади. Миллий ўзликни англашнинг ривожланишида миллий ватанпарварлик ғоялари билан суғорилган, теран фикрловчи ёшларни тарбиялаш катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун Ватан ҳимоясига тайёрланаётган ёшларимизнинг ҳар бири юксак ватанпарварлик руҳида тарбияланиши шарт.

Ватанпарварлик – юксак инсоний фазилат ҳисобланади. Алишер Навоий шахзода Бадиуззамонга ёзган мактубларидан бирида мақсад хусусида шундай ибратли фикрларини баён этган: “Одамнинг мурод-мақсади бўлмаса, балолардан омон қолмайди. Аммо ҳар кишининг муроду кўпроқ бўлса, ҳақтаоло амрига итоати кўпроқ бўлади” [8]. Ватани бор одамнинг ғурур-ифтихори юксак, мақсад-муддаоси аниқ бўлади. Ватани – тоғдек таянчи борлигини ҳис этган инсон ҳар қандай синовга, ҳар қандай машаққатга доимо тайёр туради. Широқ, Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Жалололдин Мангуберди, Темур Малик,

Амир Темур каби халқ қахрамонларининг жасорати, душманга қарши кураш, Ватан озодлиги йўлидаги мардлиги ва жонбозлиги бунинг ёрқин тасдиғидир. Мустақиллик туфайли халқимиз ўзининг ҳақиқий тарихи ҳақида гапириш ҳуқуқига эга бўлди, Ватан озодлигига эришди. Таълим муассасаларида ўқувчи, талаба, тингловчи ва курсантларда ватанпарварлик ҳиссини шакллантириш бош ғоямизнинг маъно-мазмунини уларнинг онгу шуурига сингдириш воситасида амалга оширилади.

Айрим ҳолатларда ватанпарварлик деган тушунчанинг мазмуни нотўғри талқин этилиб, бир томонлама тавсиф берилади. Яъни ватанпарвар деганда, ҳарбий жасорат ёки қахрамонлик кўрсатган шахслар назарда тугилади. Бизнинг фикримизча, бу ватанпарварликнинг муайян бир кўриниши бўлиб, унга мустақил фикрлаш, маънавиятлилик, махсус касбга эга бўлиш кабилар унинг қирраларини кўрсатиб беради. Ҳақиқатан ҳам мустақил фикр бўлмаган жойда тобелик, маънавий таҳдид мавжуд бўлади. Ўз қарашига эга бўлган инсон ҳеч қачон ўзгаларга қарам бўлмайди. Мустақил фикр яратувчанлик ва бунёдкорликнинг маънавий йўлидир. У мавжуд бўлмаган жойда эса сотқинлик бошланади. Демак, ёшларимизнинг мустақил фикрлашга ўргатиш, энг аввало, уларни нопок йўллардан асраб қолади. Бежизга ҳадисларда “ёшликда олинган билим тошга ўйилган нақш кабидир”, дейилмаган. Президентимизнинг бу ҳақда билдирган қуйидаги фикрлари ҳаммамиз учун дустуруламал вазифасини ўташи керак: “Биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз деб биламиз. Ёш авлод тарбияси ҳақида гапирганда,

Абдурауф Фитрат бобомизнинг мана бу фикрларига ҳар биримиз, айниқса, энди ҳаётга кириб келаётган ўғил-қизларимиз амал қилишларини мен жуда-жуда истардим. Мана, улуғ аждодимиз нима деб ёзганлар: “Халқнинг аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши ёки заиф бўлиб хорликка тушиши, бахтсизлик юқини тортиши, эътибордан қолиб, ўзгаларга тобе ва қул, асир бўлиши уларнинг ўз ота-оналаридан болаликда олган тарбияларига боғлиқ” [9].

Ёшларда ҳарбий ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш адолат-парварлик билан ҳам мустаҳкам боғлиқ. Инсон умрига маъно-мазмун бахш этувчи адолат ҳақиқатга риоя қилишда, ҳар бир нарсани ўз ўрнига қўя билишда намоён бўлади. Жоҳиллик, ялқовлик ва бекорчилик, худбинлик ва ҳасадгўйлик, кўрқоқлик, журъатсизлик ва такаббурлик охир-оқибатда Ватан тақдирига бефарқликни вужудга келтирадиган иллатлардан ҳисобланади. Бекорчилик – ҳар қандай истеъдод учқунини ўчириб, бошланган эзгу ният ва интилишларни йўққа чиқарадиган, қўлга киритилган муваффақиятларнинг бой берилишига олиб келадиган иллат. Бекорчилик оқибатида инсон ўз ҳаётида ҳаёлдан ва хоҳиш-истакдан нарига ўта олмайди. Инсон умри оқар сув каби тез ўтиб кетади. Халқимиз мақолларидан бирида таъкидланганидек, “Йўқолган олтин топилар, йўқолган вақт топилмас”. Шундай экан биз ҳар бир сония ва имкониятдан оқилона фойдаланишга интилишимиз лозим.

Хулоса қилиб айтганда, Ватан равнақига ғов бўладиган ҳаракатларга йўл қўймаслик, уларга нисбатан муросасиз бўлиш ҳам Ватанга муҳаббат ҳиссини камол топтиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Хавфсизлик кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги мажлисидаги нутқи // URL – <http://press-service.uz/uz/lists/view/1419>.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 1. – Т., 2006. – Б. 444.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 140-сон қарори // <http://lex.uz/docs/3571158>.
4. Ўзбекистон – Ватаним маним: Method.-библиогр. Қўлланма. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. Тузувчи М. Матмурадова // муҳаррир Шукур Курбон // масъул муҳаррир Ҳ. Маматраимова. – Т., 2009. – Б. 9
5. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси // <http://lex.uz/docs/20596#39092>.
6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси // <http://lex.uz/docs/20596#39092>.
7. *Сатибалдиев А.А., Мамуров У.И.* Ҳарбий ватанпарварлик тарбияси. Ўқув қўлланма. – Т., 2007. – Б. 7–8.
8. *Алишер Навоий.* Асарлар. 13-жилд. – Т., 1996. – Б. 126.
9. *Мирзиёев Ш. М.* Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови // [https://nrm.uz/contentf?doc=480816_o‘zbekiston_respublikasining_saylangan_prezidenti_shavkat_mirzиеvning_o‘zbekiston_respublikasi_konstituciyasi_qabul_qilinganining_24_yilligiga_bag‘ishlangan_tantanali_marosimdagi_maruzasi_\(2016_yil_7_dekabr\)](https://nrm.uz/contentf?doc=480816_o‘zbekiston_respublikasining_saylangan_prezidenti_shavkat_mirzиеvning_o‘zbekiston_respublikasi_konstituciyasi_qabul_qilinganining_24_yilligiga_bag‘ishlangan_tantanali_marosimdagi_maruzasi_(2016_yil_7_dekabr)).

КУРСАНТ ВА ТИНГЛОВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Ушбу мақолада курсант ва тингловчиларнинг тарбия масалалари ҳамда оилада курсантларни маънавий қадриятлар асосида тарбиялашда нималарга аҳамият қаратиш кераклиги тўғрисида тавсиялар берилган. Маънавий-ахлоқий тарбия, ижтимоий муносабатлари характери, оила, маҳалла, миллий урф-одатларга ижобий муносабат мотивларини шакиллантириш чора-тадбирлари кўрсатиб ўтилган.

Таянч сўзлар: қадрият, меҳр, таълим-тарбия, эмоционал муносабатлар.

Аннотация. В статье на основе духовных ценностей даются рекомендации по вопросам воспитания курсантов и слушателей. Указаны меры по формированию духовно-нравственного характера общественных отношений, положительного отношения к семье, соседям по махалле, национальным традициям.

Ключевые слова: ценности, щедрость, эмоциональные отношения.

Annotation. This article gives recommendations on the basis of spiritual values on the issues of education, what you need to pay attention to when educating cadets and listeners. Measures are indicated for the formation of spiritual and moral motives, the nature of public relations, a positive attitude towards the family, neighbors in the mahalla, national traditions.

Keywords: values, generosity, emotional, attitudes

Истиқлол бизга улкан имкониятлар ҳамда дунё ҳамжамиятидаги тенглик каби ҳеч нарса билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайдиган ҳуқуқимизни қайтариб берди. Пировардида ўзлигимизни англадик, миллий ва маънавий қадриятларимиз тикланди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотлар ва бунёдкорлик ишлари натижасида халқимизнинг онгу тафаккури, дунёқараши ўзгармоқда. Юртимизда ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятини барпо этишда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган ҳаётбахш ғоянинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда[1]. Бўлажак мутахассисларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Жумладан, узлуксиз маънавий тарбия

концепциясида “Тарбия ва таълимни бир-бирдан алоҳида ажратиб бўлмайти, бу икки жараён ўзаро уйғун, узлуксиз асосда ташкил этилгандагина одобли, ахлоқий фазилатларга эга, юксак маънавийли, шу билан бирга, билимдон, зукко, руҳан ва жисмонан соғлом, кенг дунёқараш ва тафаккурга эга, замонавий касб-ҳунар эгаси бўлган ватанпарвар ёшларни етиштириб беради”[2], – дея таъкидланди. Шунингдек, профессионал таълим тизимида маънавий маърифий ва тарбиявий ишларнинг мониторингини олиб бориш, аниқланган муаммоларни ҳал этиш бўйича илмий асосланган тарбия технологиялари, тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш, тайёрланаётган бўлажак ёш кадрларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш муҳим, долзарб вазифа сифатида белгиланган.

Ушбу вазифаларни амалга оширишда профессионал таълим тизими ўқув-услубий таъминотини миллий кадриятлар асосида такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Кези келганда айтиш жоизки, миллий кадрият деганда, энг аввало, тарихий синовларга бардош берган, халқимизнинг миллий манфаатларини ўзида тўлиқ мужассамлаштирган, замонавий тараққиёт талабларига бутунлай жавоб бера оладиган, асрлар ўтгани сайин кадр-қиммати ортиб борадиган ғоялар тушунилади. Ҳаёт ривожланиб бораркан, кадрият ҳам такомиллашиб, мукаммаллашаверади. Яна бир нарса аёнки, миллий кадриятни бир ёклама, сунъий равишда улуғлаш, ундан сиёсий мақсадларда фойдаланиш жамият тараққиётига акс таъсир этиши ҳам бор гап.

Кадрият тушунчаси махсус фалсафий луғатда XIX асрнинг 60-йилларида пайдо бўлганлиги таъкидлаб ўтилган. Фалсафий луғатнинг 5-жилдида кадриятга қуйидагича таъриф берилган: “Кадрият фалсафий ва социологик тушунча. У биринчидан, бир объектнинг ижобий ва салбий қийматини, иккинчидан, ижтимоий онгнинг норматив белгиловчи-баҳоловчи жиҳати (субъектив кадриятлар ёки онг кадриятлари)ни ифода этади”, “Кадриятлар ва ижтимоий тараққиёт” номли илмий ишлар тўпламида “Кадрият дейилганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳо-ланиб, кадрланадиган табиат ва жамият неъматлари ҳодисалари мажмуини тушунмоғимиз лозим”, деб таъкидлаб ўтилган. Кадриятларни теран англаган ёшлар ота-оналари яратиб берган имконият ва шароитлардан фойдаланибгина қолмай, ўзлари ҳам келажаклари учун ҳаракат қиладилар. Бу борада мукаммал билим олиб, уни ҳаётга татбиқ эта билиш катта аҳамиятга

эгадир. Кадриятлар уйғунлиги инсоннинг комил инсон даражасига етиш учун интилишида, эркин яшашида, фаровон ҳаёт кечиришида алоҳида восита ҳисобланади. Кадриятларни асраб-авайлаш, ривожлантириш ижтимоий тараққиёт учун муҳимдир. Ўтмишдаги барча фалсафий таълимотларда, кадриятларнинг моҳияти ва уларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни масаласига катта эътибор берилиб, улар ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсули жамият маънавий камолотининг муҳим омили эканлиги кўрсатиб ўтилади. Кадриятлар жамият тараққиётининг, моддий ва маънавий бойликлар ривожининг яқуни, инсон камолотининг келажак учун ҳам катта аҳамият касб этадиган ижобий маҳсулидир. Ҳар бир кадриятнинг моҳияти тараққиёт, жамият ва руҳий олам ҳодисаларини билиш, илмий умумлаштириш, ижтимоий ва маънавий тараққиёт таъсир этиш имкониятлари асосида белгиланади.

Масалан, минг йиллик тарихга эга бўлган Марказий Осиё халқларининг муштарак бадий мерос намуналари бўлган “Манас”, “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби дostonлар асрлар давомида халқ оғзаки ижодиёти намуналари тарзида авлоддан-авлодга ўтиб, келажак авлодлар маънавий дунёси, руҳий олами, миллий кадриятларининг шаклланишида муносиб ўрин эгаллаб келмоқда. “Авесто”да оила қуришда наслнинг поклиги, тозалигига алоҳида урғу берилган, яқин қариндош-уруғлар, ака-укаларнинг қуда бўлишига салбий қарашлар мавжуд бўлган. Айнан шу маънода “Авесто”нинг Шарқ халқлари педагогикаси тарихи учун қимматли манба экани шубҳасиздир[3]. IX–XI асрлар давомида Марказий Осиёда яшаб ўтган Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий, Ат-Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Али ибн Сино, Аз-Замахшарий, Кайковус каби буюк алломалар яратган асарларда шахс, оилада бола тарбияси, унинг инсон

хаёти, фаолиятидаги аҳамияти ёрқин мисолларда ўз ифодасини топган. Бу олимлар ўз ижодлари, асарлари билан Марказий Осиё халқлари шухратини бутун оламга ёйдилар.

Уларнинг педагогикага оид асарларида таълим-тарбия ва ахлоқ одобга оид педагогик фикрлар, инсонпарварлик, билимга эътиқод, халқ манфаатини ҳимоя қилиш, улуғлаш, комил инсонни тарбиялаш, адолат ва халқпарварлик тамойилларига асосланган етук жамоа барпо этиш каби ғоялар катта ўрин эгаллади. Бу асарлардан ўрин олган инсоннинг бахтли фаровон ҳаёти, маънавий камолотга эришиши, оила қуриши, фарзанд кўриши ва бола тарбиялашдаги масъулияти ва бурчлари, оила муқаддаслиги каби масалалар мана шу ғоянинг ёрқин тасвиридир. Бир сўз билан айтганда, инсон моддий эҳтиёжларини маънавий эҳтиёжларига бўйсундириши Шарқ фалсафаси ва адабиётининг етакчи мавзуси бўлиб келган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг таъкидлашича, оила тарбияси болаларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантиришда бош ўринни эгаллайди. “Ўғил-қизинг хулқ-атвори ярамас бўлса, бу ярамас ишни ота қилган бўлади, ундан бошқаси эмас. Ота болани назорат қилиб, ўргатиб турса, улар улғайгач, ўғил-қизим бор, деб севилади”[4]. Демак, бола муттасил ота-она назоратида бўлмоғи лозим.

Олий ҳарбий таълим муассасаларида миллий кадриятлар орқали таълим бериш билан бирга, тарбиявий тадбирлар ўтказишга ҳам катта аҳамият бериш лозим. Курсант ва тингловчилар маънавий тафаккурини шакллантиришда таниқли олим, ёзувчи, шоир ҳамда мустақиллигимиз, Ватанимиз равнақи учун ўзининг муносиб ҳиссасини қўшаётган инсонлар билан ўтказиладиган учрашувлар муҳим омил бўлади. Бу тадбирлар курсант тингловчиларда катта таассурот қолдиради. Чунки уларда миллий кадриятларимизга

алоҳида эътибор берилади. Шунингдек, олий ҳарбий таълим муассасалари курсант-тингловчилари ташаббуси билан ўтказиладиган илмий ва бадий анжуманлар курсантлар таълим-тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади. Яна шуни ҳам қайд этиш жоизки, курсантларни қадимий ёдгорликлар, азиз қадамжолар, тарихий ва адабий музейлар билан таништириш ҳам уларнинг маънавий ва маърифий тарбиясида улкан мавқега эгадир.

Маънавиятимизнинг ўзаги миллий-анъаналаримиз оила бағрида, маҳалла остонасида шаклланиб камол топган бўлиб, асрлар давомида аجدодларимиздан авлодларга мерос сифатида етиб келган урф-одатларимиз, кадриятларимиз, анъаналаримиз ҳам миллийлигимиз рамзи бўлиб, катта кадрга эгадир. Ёшлар жамиятнинг энг катта ва ҳаракатчан қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам уларни ҳар доим кузатиб, назорат қилиш замоннинг долзарб масалалари қаторига киради. Ҳозирги даврда тараққиётимиз учун хавfli бўлган, ёшлар маънавиятига салбий таъсир этувчи, ёшларни душманлик руҳида тарбиялайдиган бузғунчи ғояларга қўшимча таъсирлар сифатида куйидаги воситалардан ҳам фойдаланилмоқда, булар: Интернет, спутник алоқалари, бадий адабиёт, газета ва журналлар, санъат (тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, кино, сериаллар, мусиқа, рақс) орқали салбий таъсир ўтказишдир. Бундай таҳдидларнинг турлари, уларнинг хусусиятлари ошқора ва баъзан ўта маҳфий, ички, яширин бўлади.

Бу мақсадларни билиш ва ўз вақтида англаш ҳамда унга қарши жавоб бериш учун ёшлар юксак маънавиятли, ғоявий онгли, маънавий баркамол бўлишлари шарт. Фақат шундай ёшларгина бундай таъсирлардан ҳимояланишга қодир бўлади.

XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек миллий маданиятининг машҳур вакилларида бири маърифатпарвар

шоир, драматург, журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби Абдулла Авлоний (1879–1934) яратган асарларда Ватан, ахлоқ, она тили равнақи, меҳнатнинг жамиятда ва инсон ҳаётидаги ўрни ҳақидаги педагогик ғоялар ифодаланган[5]. Авлонийнинг таъкидлашича, Ватан туйғуси энг инсоний, мўътабар туйғудир. Ватан дарди билан яшамок, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлиги ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини бирга баҳам кўриш фарзанднинг муқаддас бурчидир.

Ҳозирги кундаги мавжуд мазкур мафкуравий, маънавий хуружларнинг мақсад ва моҳиятини ўз вақтида англаб оладиган, уларга қарши ўз фикри, мустақил дунёқарашига эга бўлган баркамол авлодни тарбиялашда миллий қадриятларнинг ўрни бекиёсдир. Миллий қадриятлар инсонни ўз-ўзини англаши, миллий ғурурга эга бўлиши, ўз миллати ва унинг тарихи билан фахрланувчи, юксак идеалларга интилувчи, меҳнатсевар, иймонли, инсофли, ўтмиш аждодлар ва кексаларга нисбатан иззат-ҳурматли ҳамда юрт тақдирини ўз тақдири билан бир, деб ҳисобловчи шахс бўлиб етишиши учун хизмат қилади. Ёшлар фаоллигини таъминлашнинг яна бир муҳим йўналиши улар онгида миллий урф-одат ва анъаналарни шакллантиришдир. Миллий урф-одатлар ҳаётимизнинг ҳар бир соҳасига сингиб кетган бўлиб, булар бизни айнан қайси халқ вакили эканлигимизни кўрсатувчи изох, яъни бизнинг ким эканлигимизни исботловчи далил ҳисобланади. Ал-Форобий фикрича: “Инсоннинг ва жамиятнинг ғалабага эришуви, яхшиликни қўлга киритиши, ахлоқий ва ақлий йўналишга эришуви инсон ва жамоанинг ўз қўлидадир”. Табиий бошланғич тарбия таъсири остида камол топиб, инсонга айланишгина кифоя қилмайди, чунки у инсон бўлиб, инсоний камолотга эришуви учун сўзлаш қобилияти ва касб-хунарга

муҳтождир[6]. Олий ҳарбий таълим муассасаларида таълим-тарбия олаётган курсант-тингловчиларнинг юқорида кўрсатилганидек қилиб тарбиялаш учун авлод-аждодларимиз яратган бой илмий-маданий меросимизни кенг ва ҳар томонлама ўрганишимиз, тарбиявий соатлар ўтиш жараёнида ҳарбий таълим муассаса курсант-тингловчиларини улардан баҳраманд этишимиз лозим.

Ёшларимизнинг маънавий тарбиясида бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Аксинча, қаерда ҳушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақл-идроқ ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга бўлади. Олдимизда турган эзгу мақсадларимиз – мамлакатимизнинг буюк келажаги, эртанги қунимиз, эркин ва фаровон ҳаётимиз, Ўзбекистоннинг ХХI асрда жаҳон ҳамжамиятидан қандай ўрин эгаллаши ҳам – буларнинг барчаси, авваламбор, ёш авлод, униб-ўсиб келаётган фарзандларимиз қандай инсонлар бўлиб вояга етишига боғлиқдир. Курсант-тингловчилар тарбиясида доимо огоҳ ва сергак бўлиш, миллий қадриятларимизни уларнинг онгига синдириш барчамизнинг бурчимиздир.

Форс мутафаккири айтганидек, “ҳар бир миллатни ривожлантириш ва тараққий этишни хоҳласанг уларнинг қизлари ва оналарини гўзал хулқ эгалари бўлиши ва чиройли, нафосатли бўлишини таъминлаш зарур[7]”. Бу ҳикматли сўзлар негизида бир миллатнинг яралиши ва ривожини ҳақида чуқур маъно ётади.

Курсант ва тингловчиларнинг маънавий тарбиялаш уларнинг бутун ўқиши давомида амалга оширилиши лозим. Бироқ бу вазифа индивиднинг курсантлик даврида, айниқса муҳим аҳамият касб этади. Зеро, бу даврда курсант-тингловчиларнинг ижтимоий-лашуви, маънавиятнинг негизи бўлган

кадриятларни ўзлаштириш жараёни жуда тезлашиб кетади. Курсант ва тингловчиларнинг маънавий ривожланишига мана шу даврда озгина эътиборсизлик қилинса, у аксилижтимоий йўналишга бурилиб кетиши, жамиятимиз учун ёт бўлган мафкуралар, ғоялар таъсирга тушиб қолиши мумкин. Маънавий тарбияни самарали амалга ошириш учун маънавиятнинг методологик ва умумий жиҳатларини аниқлаб олиш зарур. Бу йўналишда жаҳон, айниқса, мамлакатимиз файласуфлари, сиёсатшунослари, педагог олимлари томонидан кўзга кўринарли ишлар амалга оширилди. Айни пайтда мамлакатимиз психологлари томонидан шу йўналишда олиб борилаётган тадқиқотларни етарли, деб бўлмайди. Курсантлик даврида шахс ўзининг маънавий-ахлоқий ривожланишида ҳал қилувчи қадамларни қўяди. Шу ҳолатнинг ўзи ҳам ўсмирларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш ва бу жараёнга таъсир ўтказувчи барча омилларни, жумладан, психологик механизм сифатида оилавий кадриятларни тадқиқ қилиш қанчалик муҳим аҳамият касб этишидан гувоҳлик беради. Курсант ва тингловчиларнинг маънавий-ахлоқий ривожлантириш масаласига тизимли ёндашув, жумладан бу жараёнда когнитив, эмоционал ва хулқ-атвор компонентларини бир-бирига мутаносиб равишда ривожлантириш

белгиланган мақсадларга эришишнинг энг самарали усули экани ҳақидаги фараз тасдиқланди. Курсант ва тингловчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбиялаш уларнинг ўзларини ўзлари тарбиялашга йўналтириш билан қўшиб олиб борилгандагина юқори самарали бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фараз ҳам ўз тасдиғини топди.

Маънавий-ахлоқий тарбия жараёнидан кўзланган мақсадларга фақат тарбиянинг ўзини-ўзи тарбиялаш жараёни билан уйғунлаштирилганда эришиш мумкинлигини ҳисобга олиб, курсант ўзини-ўзи тарбиялашга йўналтирилиши биринчи даражали аҳамият касб этади. Бунга эришиш учун курсант-тингловчилар онгида маънавий-ахлоқий кадриятлар устувор аҳамиятга эга бўлишини таъминлайдиган тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Жумладан, тарбия жараёнида курсант-тингловчи иродасини ва эмпатия туйғусини ривожлантиришга қаратилган самарали ишлар амалга ошириш тавсия этилади.

Миллий кадриятлар – миллат юзи, қалб шууридир. Шундай экан, миллий кадриятларимиз баробарида, мустақилликни олий кадрият даражасига кўтариш ҳар биримиздан катта масъулият талаб этади. Зеро, биз эришаётган жамики ютуқлар ана шу муқаддас неъмат шарофатидандир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги ПҚ-5040-сон “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги 1059-сон “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Донишмандлар тарбия хусусида. – Т., 1982. – 67 б.
4. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т., 1991. – 56 б.
5. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т., 1992. – 34б.
6. Абу Наср Фиробий. Фозил одамлар шахри. – Т., 1993. – 45-б.
7. ЎЗМУ хабарлари // Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий Университети илмий Журнали. – 2021. – 189 б.